

Василь ТКАЧЕНКО

РАШИЗМ:
ЛІЦЕНЗІЯ НА ГЕНОЦИД



АКАДЕМІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ «УКРАЇНСЬКА ПОЛІТІЯ»

Василь Ткаченко

**РАШИЗМ:
ЛІЦЕНЗІЯ НА ГЕНОЦИД**
ЕСЕЇ

Науково-популярне видання



ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ
Київ – 2023

УДК 327.5:94 (477+470+571)
Т48

Т48 **Ткаченко В.М.**

Рашизм: ліцензія на геноцид. Есеї. Науково-популярне видання. Київ: Видавництво Політія, 2023. 348 с.

ISBN 978-966-9778-80-2

В контексті закінчення періоду «пост-холодної війни», аналізується правова основа, етимологія та смислове навантаження поняття «рашизм» – російського різновиду нацизму. Повномасштабна агресія Росії проти України, що прикривається гаслом «антифашизму», стала викликом світовій демократії. Назріли проблеми широкого усвідомлення світовою спільнотою факту геноциду українського народу.

Книга розрахована на широке коло читачів, насамперед викладачів та студентську молодь.

ISBN 978-966-9778-80-2

© Ткаченко В.М., 2023

© Академія політико-правових наук України, 2023

© Академія «Українська Політія», 2023

© Видавництво Політія, 2023

*«... Москва спасла Россию,
задушив все, что было свободного
в русской жизни».*

А.И. Герцен

ЗМІСТ

ВСТУП	9
-------------	---

Розділ I.

КОНЦЕПТ КОГНІТИВНОГО СПРОТИВУ: ІСТИНА, ЛЖА І ПОЛІТИКА

1.1. Путінізм: банальність лжі	19
1.2. Антисемітизм	23
1.3. Проти насилля й наруги	30
1.4. Закон суворий, але він закон	37
1.5. Спротив лжі й цинізму в політиці	42
1.6. Повчальні настанови Ганни Арендт	50
1.7. Утверджуючи істинний статус людини	57

Розділ II.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА КАТАСТРОФА РОСІЇ

2.1. Каїнова печать агресії	73
2.2. В рамках офіційної науки	78
2.3. Перед лицем катастрофи	85
2.4. Мінлива твар шизофашизму	93
2.5. Тест на зрілість	102

Розділ III.

РАШИЗМ: СПЕКТРИ ОСМИСЛЕННЯ

3.1. Рашизм: чи це є російський різновид фашизму і нацизму?	114
3.2. Рашизм: чи далеко від «лайт-фашизму» до нацизму?	118
3.3. Рашизм: які контури цього політичного режиму?	122
3.4. Рашизм: яка соціальна складова рейтингу війни?	129

3.5. Рашизм: звідкіля у російському суспільстві такий потенціал злоби й ненависті, насилля й мародерства?	134
3.6. Рашизм: як відбувається перехід від «вуличного радикалізму» до путінського фашизму?	140
3.7. Чи є Путін головним ідеологом Росії?	150
3.8. Рашизм: чи можуть в Росії з'явитися політичні сили, здатні протистояти Путіну?	156
3.9. Рашизм: чи є путінський режим фашистським за критерієм геноциду?	163
3.10. Рашизм: яка ідеологія надихає агресивний курс Путіна?	173

Розділ IV.

ПЕРЕОСМИСЛИТИ ТОТАЛІТАРНЕ МИНУЛЕ: ФАШИЗМ, НАЦИЗМ І СТАЛІНІЗМ

4.1. Чи є вірним твердження: «не буде в Росії Путіна – не буде фашизму»?	181
4.2. Чи є корпоративне суспільство передумовою фашизації й сповзання до нацизму?	187
4.3. В чому полягає досвід «денацифікації» – подолання нацизму?	192
4.4. В чому сенс «денацифікації» на шляху «опрацювання минулого»?	198
4.5. Як Німеччині вдалося «визволитись» від нацистського минулого?	203
4.6. Як концепція «визволення» сприймалася у радянській зоні окупації?	209
4.7. Чи відбулося подолання сталінізму?	212
4.8. Які соціальні передумови сучасної фашизації Росії?	219
4.9. Як прекаризація призводить до здичавіння російського населення?	225

4.10. Як відбувалася реабілітація сталінізму?	231
4.11. Чим пояснити одержимість Путіна Україною?	240
4.12. Як осмислювався процес фашизації режиму Путіна до 2014 р.?	249
4.13. Яким стало осмислення фашизації Росії після 2014 р.?	253
4.14. Перехід Росії від «лайт-фашизму» до нацизму: реальність чи вірогідність?	259

Розділ V.

РАШИЗМ: ЗЛОЧИН І КАРА

5.1. Рашизм: витоки насилля	266
5.2. Рашизм як різновид фашизації	272
5.3. Рашизм: «потяг до смерті»	280
5.4. «Хороші» та «погані» росіяни	288
5.5. Чи станеться демонтаж імперії?	296

Розділ VI.

НІКОЛИ БІЛЬШЕ: NEVER AGAIN” ЧИ “NEVERMORE”?

6.1. Скрижалі пам'яті	306
6.2. Відчуття трагізму ХХ століття (Ворон)	312
6.3. Голодомор 1932/33 рр. як геноцид	316
6.4. «Не лжесвідчи!»	321
6.5. Так переможемо!	324
 ЗАКЛЮЧЕННЯ	 330

ВСТУП

2 травня 2023 року Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Заяву Верховної Ради України «Про використання політичним режимом Російської Федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких». Постанова ухвалює Заяву Верховної Ради України, яка визначає форми агресії Російської Федерації та спрямована на те, щоб спонукати держави світу до засудження тієї політики агресора, що на практиці призводить до вчинення воєнних злочинів та геноциду українського народу.¹

Особливістю зазначеного документа стало **введення до наукового, фахового й розмовного дискурсів терміну «рашизм» як визначення нового різновиду тоталітарної ідеології й практики** (тут і далі курсив наш. – Авт.), покладеного в основу режиму, сформованого у Російській Федерації під керівництвом президента Путіна та заснованого на традиціях російського шовінізму й імперіалізму, практиках комуністичного режиму СРСР та націонал-соціалізму (нацизму). В процесі підготовки до прийняття Постанови, Комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики ще в травні 2022 року підтримав ініціативу українських науковців, журналістів, політологів, громадянського суспільства щодо популяризації терміну «рашизм» на національному та міжнародному рівнях, про що було оголошено на сайті Верховної Ради України.²

Згідно із ухваленим законодавчим актом, **ознаками та наслідками рашизму є:** культ сили та мілітаризм; культ правлячої особи та сакралізація інститутів державної влади; самозвеличення Росії та росіян за рахунок насильницького пригнічення та/або заперечення існування інших народів; насадження се-

ред інших народів російської мови та культури, російської православної церкви, медіа, політичних та громадських інституцій, пропагування ідей «русского мира»; порушення принципів і норм міжнародного права, територіальної цілісності й міжнародно визнаних кордонів, недотримання принципу незастосування сили чи погрози силою; створення, фінансування та збройна підтримка незаконних збройних формувань та сепаратистських рухів на територіях інших суверенних держав, створення та підтримка терористичних організацій; вчинення воєнних злочинів та злочинів проти людяності; здійснення масових вбивств, страт, катувань, депортацій, а також створення штучних умов для виникнення голоду, інших видів масового фізичного терору, геноциду, переслідування з етнічних, національних, релігійних, політичних та інших мотивів; регулярне застосування до інших держав практики економічного та енергетичного шантажу; регулярні погрози щодо застосування ядерної зброї проти інших держав та створення техногенних катастроф.

Стверджуючи, що розв'язана проти України війна є прямим наслідком політики рашизму, а також визнаючи що засади та політика рашизму становлять загрозу міжнародному правопорядку та безпеці всього людства, сучасного світу та демократії, Верховна Рада України засуджує рашизм як ідеологію та практику, що лежать в основі державної політики Російської Федерації. Відповідно до прийнятого документу, Верховна Рада звертається до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, урядів і парламентів іноземних держав із закликом підтримати засудження ідеології, політики та практик рашизму.

Верховна Рада України у своїй Заяві **засуджує російський нацистський тоталітарний режим президента В. Путіна, що культивує ідеологію рашизму, як злочинний**. Одночасно Рада закликає міжнародне співтовариство **приєднатися до ви-**

знання діючого політичного режиму Російської Федерації – в якості держави-терориста. Відповідно, зазначається в Заяві, усі злочинні дії, вчинені органами держави-терориста та її політичним та військовим керівництвом під час повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, – **визнати геноцидом Українського народу.**

Верховна Рада України закликає міжнародне співтовариство вжити дієвих заходів для притягнення військово-політичного керівництва Російської Федерації до відповідальності за вчинення проти України та українського народу агресії, воєнних злочинів, злочинів проти людяності та злочину геноциду. Одночасно Верховна Рада звертається до держав світу із закликом об'єднати зусилля для подолання загроз, що становлять для миру та безпеки всього світу діючий політичний режим Російської Федерації, культивована ним ідеологія та практика рашизму.

За це рішення проголосував 281 народний депутат. У пояснювальній записці до проекту цієї постанови зазначалося, що ухвалення Заяви дозволить сформувати єдиний підхід міжнародних інституцій до визначення російської політики як підґрунтя вчиненої нею невинуватої збройної агресії проти України та сприятиме об'єднанню зусиль для подолання загроз для миру та безпеки усього світу. З прийняттям цієї постанови Верховної Ради України, **російський путінський режим в очах народу України став спонсором-протектором нової реакційної та людиноне-нависницької ідеології – рашизму.**

Слід особливо наголосити на тому, що цей документ не приймався *ad hoc* – тобто, він був спрямований не на розв'язання конкретної проблеми, а навпаки – був зорієнтований на широке застосування й подальше впровадження його положень в громадсько-політичне життя України. Наразі в громадській думці України актуалізувалася проблематика національної ідентичності, боротьби за державний суверенітет, за належне місце в світовій спільноті. Як зазначалося в Постанові Президії Національної Академії наук України від 23.08.2023 №298,

«відкрита й повномасштабна збройна агресія РФ, відверто антиукраїнська риторика і заперечення права України бути суверенною державою стали реальною загрозою для української державності та актуалізували ряд проблем щодо її збереження не лише під час війни, але й після її завершення».

Науковці України докладають зусиль для формування національної ідентичності українського народу, підвищення його інтелекту та національної самосвідомості, стимулювання широти історичного мислення та впевненості у досягненні перемоги над агресором. У цьому напрямі здійснено й ряд кроків з боку автора цієї книги. Так, всього з часу агресії Росії проти України 2014 року було підготовлено та опубліковано 17 книг. Деякі фрагменти із цих видань були використані під час підготовки даного дослідження.³

Наразі перед автором не стояло завдання висвітлення широкої панорами вітчизняних історичних та політико-правових напрацювань щодо російської агресії проти України. Це завдання не одного року й не одного творчого колективу. Однак, сам факт прийняття законодавчого акту про рашизм засвідчує те, що об'єктивно постала невідкладна необхідність приділити пильну увагу саме цьому питанню. І тут із вагомих здобутків, судячи з усього, було б варто особливо відзначити появу тритомного видання Інституту історії України НАН України «Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками» (Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд.: Геннадій Боряк, Олексій Ясь. К. 2022-2023), а також книгу «Заборонити рашизм», підготовлену в Київському університеті імені Бориса Грінченка (В.Огневюк, В. Андреев, В.Брехуненко... К. 2023). У сфері журналістики примітною стала серія публікацій в інтернеті Олега Кудріна, що складає основу його книги «Путівник по рашизму-путінізму».

Привертає увагу щедалі ширше застосування поняття «рашизму» не лише в сфері науки, але й в сучасному інформаційному полі загалом. Віддаючи належне такому оперативному

реагуванню задля узаконення терміну «рашизм», хотілося б застерегти від дещо скороспілих, як на мій погляд, визначень у деяких текстах: мовляв, рашизм чи то «шизофашизм» – «це карикатура на фашизм». Мені довелося чути щось подібне і з російського боку: нібито термін «рашизм» є лише «ідеологической побрякушкой». Таким тенденціям, як на мене, слід поставити серйозний заслон. Коли вже ми визнаємо, що «рашизм є різновидом нацизму, фашизму й синонімом терміна “російський нацизм”», то варто бути послідовним: «карикатура на фашизм» не здатна була б принести стільки горя й розрухи, людських і матеріальних втрат на українські землі. Президент України Володимир Зеленський з цього приводу зазначав: «Те, що робить Росія – це нацизм. Те, як вони вбивали, катували, те, що вони зробили з маленькими дітьми, згвалтування, все, що відбувалося – це і є, навіть не прояв, це і є нацизм».⁴

Рашизм є серйозною загрозою для всього світу, його демократичних і прогресивних сил. І до цієї соціальної пошесті слід ставитися серйозно, незалежно від того як, коли і з якого приводу сам термін «рашизм» увійшов у широкий вжиток. Так, одні дослідники звертають увагу на те, що Олександр Герцен у автобіографічній хроніці «Былое и думы» використав назву «россиянизм» для позначення екстремістського напрямку в москвофільстві. Інші зосереджують увагу на персоні радянського публіциста й історика Карема Раша (літературний псевдонім Кавад Раш), який критикував «перебудовне очорнення» радянських Збройних сил. Ці погляди його опоненти у журналі «Огонек» (№8, 1990 рік) оцінили під узагальнюючою назвою як *«обыкновенный рашизм»* – типово мілітаристське мислення. Згодом ультраправа фашистська «Народная национальная партия», заснована 1994 року Олександром Івановим-Сухаревським та Олексієм Широпаєвим поширювала ідеологію, яку називала «россиянизм» – комбінацію популізму, расового й антисемітського містицизму та православ'я. У своїх виступах президент Чеченської Республіки Ічкерія Джохар Дудаєв під

терміном «россиянизм» вбачав політику територіальної експансії Росії на Кавказі. Врешті-решт, з'явився термін «рашизм», що поєднує в собі англійське слово Russia (раша) і міжнародне слово «фашизм». Цей термін заявив про себе на неофіційному рівні 2008 року під час російсько-грузинської війни. Його поширення припало на період початку російсько-української війни 2014 року. Практично він став загальновживаним у публіцистиці після повномасштабного вторгнення Росії в Україну 2022 року. А вже у травні 2022 року група київських активістів розпочала кампанію щодо внесення слова «рашизм» до Оксфордського і Кембриджського словників англійської мови.

Тим часом, як на мою думку, сама етимологія поняття «рашизм» – йдеться про з'ясування походження слова – не відіграє аж такого вирішального значення у визначенні сутності й характерних рис цього гібридного явища. Головним є та сутність, що міститься за цим, так би мовити, логотипом – «рашизм». Наразі констатуємо: ***у наш час сформувалася ідеологія і практика російського різновиду нацизму, що маскується під антифашизм***. Які його специфічні, достоту російські ознаки – це питання окремого прискіпливого розгляду, до реалізації якого було здійснено ряд кроків і в цьому дослідженні.

Отже, сутність рашизму стає очевидною у практичній реалізації російською владою масових репресій проти українців із жорсткою фільтрацією та знищенням усіх небажаних Росії на окупованих територіях півдня, півночі та сході України. Про це засвідчили численні факти масових злочинів і відвертих звірств російських загарбників, що з'ясувалися після звільнення наших земель Збройними Силами України.

Відтак, як на мою думку, рано чи пізно, але об'єктивно постане проблема про розгляд кричущих фактів геноциду, вчинених Російською Федерацією проти українського народу у Міжнародному суді ООН (МС ООН) – головному судовому органі Організації Об'єднаних Націй. Цей суд був заснований Статутом ООН у червні 1945 року і розпочав свою діяльність у

квітні 1946 року. Міжнародний авторитет цього органу надзвичайно високий. Суд складається із 15 суддів, які обираються на десятирічний термін Генасамблеєю та Радою Безпеки ООН. Резиденція Суду знаходиться в Палаці миру в Гаазі (Нідерланди) й вирішує як правові спори, так і надає консультативні висновки з правових питань, переданих йому уповноваженими органами та установами системи ООН.

Поки що 26 лютого 2022 року Україна подала до Секретаріату Міжнародного суду ООН заяву про порушення справи проти Російської Федерації з питання тлумачення, застосування та виконання Конвенції від 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Завдання Києва полягало в тому, щоб довести безпідставність звинувачень Росії в геноциді з боку України. Міжнародний суд ООН в терміновому порядку розглянув звернення Києва і менш ніж за три тижні – 16 березня 2022 року – виніс попереднє рішення, зобов'язавши Російську Федерацію «негайно припинити військові операції, які вона розпочала 24 лютого 2022 року на території України».⁵

Однак Росія, що очікувано, не погодилася із цим наказом й висунула нові заперечення, що Міжнародний суд ООН не має юрисдикції розглядати такі справи: мовляв, Конвенція про геноцид не регулює застосування сили між державами. Заперечення юрисдикції суду – традиційна практика Росії з метою імітування поваги до суду і водночас затягування часу. В такий спосіб вони намагаються сповільнити увесь процес і зробити його практично неактуальним.

Новий раунд слухань щодо позову України проти Росії відбувся 18-27 вересня 2023 року. З боку Росії знову було висунуто абсурдне пояснення, що нібито акт агресії РФ вчинила з метою врятувати російськомовне населення України від геноциду. Ілюстрацією цього може бути заява Путіна від 24 лютого 2022 року про початок так званої «спеціальної військової операції», де він пояснював, що метою вторгнення є «захист людей, які

протягом восьми років піддаються знуцанню, геноциду зі сторони київського режиму».⁶

У підсумку, попри всю абсурдність, доводиться миритися навіть з тим, що суть справи нинішнього розгляду в суді полягає не у вирішенні питання про вчинення Росією геноциду проти українського народу (це аж надто кричуще питання розглядатиметься в рамках інших міжнародних процедур). Наразі мова поки що буде йти лише про доведення неправдивості твердження Росії про нібито вчинення Україною геноциду, бо саме цю версію агресор використав як підставу для повномасштабного вторгнення в суверенну державу.

Під час вересневого раунду слухань позицію України у Міжнародному суді ООН вирішили підтримати ще 32 країни, що долучилися до українського позову. Це всі країни-члени Євросоюзу, крім Угорщини, а також Ліхтенштейн, Велика Британія, Канада, Австралія та Нова Зеландія – наразі найбільша кількість країн, що доєдналися до однієї справи у цьому високому суді. Аргументи цих країн були заслухані 20 вересня. Тож залишається сподіватись, що участь такої великої кількості держав дійсно може підсилити справу, враховуючи той факт, що мільйони українців виїхали за межі держави, убезпечуючи себе від війни, і отримали можливість свідчити за кордоном про російські злочини. Правозахисні організації, слідчі органи, інші типи суб'єктів, які провадять важливі дослідження на місцях, мають можливість узагальнювати інформацію та передавати її державним правоохоронним органам.

У середу 27 вересня 2023 року в Міжнародному суді ООН в Гаазі завершився попередній розгляд справи. Тепер суд повинен вирішити, чи має він юрисдикцію розглядати цей спір по-суті. Це може тривати кілька місяців. І якщо суд таки вирішить слухати справу, то сторони знову подаватимуть свої меморандуми і цей процес може затягнутися вже на роки. Україні доведеться терпляче доводити справу до логічного кінця, оскільки рішення на користь України допоможе Києву

претендувати на майбутні репарації та відновлення справедливості.

Тим часом, доки провадилися слухання, з боку голови Незалежної міжнародної комісії ООН з розслідування порушень в Україні Еріка Мьосе було заявлено: «Наразі ми все ще не дійшли висновку, що відбувається геноцид в Україні. Ми прекрасно усвідомлюємо занепокоєння та звинувачення щодо цього злочину. Тож ми розслідуємо це крок за кроком. Наразі в нас немає достатніх доступних доказів для відповідності юридичній кваліфікації конвенції».⁷

Тим часом широкий розгляд проблеми про вчинення актів геноциду в Україні з боку Росії не сходить з порядку денного. Щоправда *каменем спотикання у винесенні остаточного юридичного висновку тими чи іншими інституціями є положення про встановлення наміру злочинців знищити повністю чи частково національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку*. Міжнародні експерти зазначають, що російські ЗМІ широко вдаються до геноцидної риторики, спрямованої на підбурювання до злочинних дій. Однак під час військової агресії проти України російська пропаганда напрацювала цілий словесний «новояз» маскувальних слів задля викривлення реальності. Так, повномасштабна війна назагал трактується як локальна «спецоперація», а вбивства, катування та ґвалтування називають «звільненням», «порятунком» та «денацифікацією». В такий спосіб кремлівська пропаганда намагається легітимізувати знищення цивільних українців та виправдати ракетні удари по об'єктах цивільної інфраструктури українських міст.

У обстановці масованої російської дезінформації багато важить підтримка справедливої боротьби українського народу за свободу й демократію на високому міжнародному рівні. Так, показовий акт на підтримку України відбувся під час візиту короля Сполученого Королівства та ще 14 країн Співдружності націй Карла III до Франції. У своїй промові, яку він виголосив 21 вересня перед Сенатом Франції у Люксембурзькому

палаці, король запевнив у «непохитній рішучості» Сполученого Королівства та Франції побачити «тріумф» України: «Сьогодні, понад вісімдесят років, відколи ми пліч-о-пліч боролися за визволення Європи, ми знову стикаємося з невинуватою агресією на нашому континенті. Наша рішучість і наш альянс важливіші, ніж будь-коли. Ми разом з українським народом рішуче солідарні. Разом ми непохитні у своїй рішучості, що Україна переможе і що наші заповітні свободи переможуть».

Отже, франко-британський союз допомоги Україні у війні знайшов у особі короля Карла III нового високого речника. Як то мовиться: «В добрий час».

¹ Див.: Голос України від 13.05.2023 – № 96; Урядовий кур'єр від 13.05.2023 – № 96; Офіційний вісник України від 25.05.2023 – 2023 р., №50, стор.7, стаття 2786, код акта 118363/2023

² <https://www.rada.gov.ua/news/razom/222804.html>

³ Див.: Ткаченко В. Україна – Росія: на рубежі геополітичного розлому. Наукова публіцистика. К., 2022, 440 с.; Ткаченко В. Якуба В. Війни історичної пам'яті: «never more» чи «если надо – повторим»? (начерки історичної політики Росії). К., 2021, 343 с.; Ткаченко В. Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії. К., 2021, 144 с.; Ткаченко В. Україна – Росія: на сконі «пропащого часу». К., 2018, 560 с.; Ткаченко В. Україна: в пошуку ідентичності (Нариси політичної освіти). К., 2018, 560 с. ; Ткаченко В. Україна: Quo Vadis? – Куди йдемо? К., 2017, 424 с.; Ткаченко В. Украина: беспутье агрессора. К., 2016, 432.

⁴ URL:<https://tsn.ua/ato/rashizm-ce-ponyattya-yake-bude-v-istorichnih-knizhkah-v-umovnih-vikipediyah-zalishitsya-na-urokah-zelenskiy-2044717.html>

⁵ Справа за позовом України у Міжнародному суді ООН: чому суд у Гаазі не про вчинення Росією геноциду. URL:<https://www.radiosvoboda.org/a/sprava-za-pozovom-ukrayiny-u-mizhnarodnomu-sudi-onn-32594420.html>

⁶ Речь Владимира Путина о начале вторжения на Украину. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Речь_Владимира_Путина-о-начале-вторжения-на-Украину

⁷ Дячук К. Комісія ООН знову не побачила доказів геноциду в Україні. URL:<https://imi.org.ua/news/komisiya-onn-znovu-ne-pobachyla-dokaziv-genotsydu-v-ukrayini-i55127>

Розділ I.

КОНЦЕПТ КОГНІТИВНОГО СПРОТИВУ: ІСТИНА, ЛЖА І ПОЛІТИКА

У сиву давнину давньогрецький драматург «батько трагедії» Есхіл (525-456 д.н.е.) сформулював печальну істину: «На війні правда – перша жертва». Минали роки, століття, тисячоліття – і от, зі вступом у криваве ХХ століття не менш поширеною стала фраза, приписувана уже покійному на той час Отто фон Бісмарку (1815-1898): «Ніколи стільки не брешуть, як під час війни, після полювання й до виборів». Технологія брехні між тим видозмінювалася й удосконалювалася, набувши в сучасній Росії своєї довершеної цинічної форми в ідеології й практиці «рашизму».

1.1. Путінізм: банальність лжі.

От і те, що президент РФ Володимир Путін бреше – вже давно ні для кого не є секретом. Із одним лиш застереженням: про Україну він бреше завжди, регулярно й послідовно. У численних виступах та інтерв'ю він говорить не для того, щоб донести до людей правду, а для того, щоб приховати ницу реальність свого підлого агресивного курсу. А оскільки у всьому світі йому майже ніхто не вірить, то часто-густо його лживі інсинуації стають схожими на камлання шаманів. Як і годиться, путінські одіозні дезінформаційні спектаклі супроводжуються бурхливими аплодисментами з боку професійних клакерів та віропідданської чиновної братії Росії.

Путінська брехня – цинічна й неперебірлива. У 2014 році після незаконної анексії Криму й окупації ряду районів Донбасу збентежену українську громадськість ще вражало: чи доречно ж главі держави вдаватися до таких неперебірливих прийомів із числа вербувальників жандармського управління КДБ СРСР. Згодом ми переконалися – звикла собака бігти за возом, то побіжить і за саньми. Брехав на службі в КДБ, бреше й понині.

Взяти хоча б еволюцію висловлювань кремлівського очільника про участь військовослужбовців РФ у кримських подіях лютого-березня 2014 року. Розмова Путіна із журналістами в Ново-Огарьово, 4 березня 2014 року була такою.

Запитання: Володимире Володимировичу, чи можна уточнити: люди, котрі здійснювали блокування частин української армії в Криму, у формі, надто схожій на російську військову форму, – **це були російські військові?**

Відповідь: А Ви подивіться на пострадянський простір. Там повно форми, котра схожа на форму... Підіть у магазин у нас, і ви купите там будь-яку форму.

Запитання: Але це були російські солдати, чи ні?

Відповідь: **Це були місцеві сили самооборони.**

Минуло 44 дні. Пряма лінія з Володимиром Путіним, 17 квітня 2014 року. Те ж запитання.

Відповідь: За спиною сил самооборони Криму, звичайно, **встали наші військовослужбовці.**

Минуло ще 6 місяців і 27 днів. Інтерв'ю німецькому телеканалу ADR, 13 листопада 2014 року. Постає та сама проблема.

Відповідь: Так, я не приховую, звичайно, це факт, ми ніколи не приховували, наші збройні сили, прямо скажемо, **блокували Збройні Сили України, розквартировані у Криму.**

Минуло ще 4 місяці й 2 дні. Фільм «Крим. Шлях до батьківщини» із неопублікованого інтерв'ю Путіна, 15 березня 2015 року.

Відповідь: Усі мої інструкції були пов'язані із тим, щоб діяти акуратно й спираючись на тих людей, котрих ми можемо уже

сьогодні назвати патріотами Росії, опираючись на них, на їх актив. Але допомагаючи їм і будучи у них за спиною, набагато більшими силами й засобами.

Минуло ще 3 роки, 1 місяць і 19 днів. Інтерв'ю австрійському каналу ORF, 4 травня 2018 року. І знову ж те саме про російських військовослужбовців.

Відповідь: Там завжди перебувала російська армія. Я хочу, розумієте, щоб ви деякі речі не повторювали механічно, а реально вникли в те, що там відбувалося. У Криму завжди перебувала російська армія. Там був наш військовий контингент. Наші військовослужбовці завжди там перебували. Я так і говорив, там наші військовослужбовці були, вони ні в чому не брали участі. Але коли спіраль антиконституційних дій в Україні почала закручуватися, коли люди в Криму відчували себе в небезпеці, коли до них уже поїздами почали направляти націоналістів, стали блокувати автобуси й автомобільний транспорт, у людей виникло бажання захищатися. В цей момент наші збройні сили, котрі не перевищували навіть численного контингенту, передбачено договором про нашу базу, що вони зробили? **Вони забезпечили проведення незалежних вільних виборів** – волевиявлення людей, які проживали в Криму.¹

В народі кажуть: бреше як помелом мете. Насправді ж події розвивалися таким чином. У лютому 2014 року озброєні люди у формі без розпізнавальних знаків захопили будівлю Верховної Ради АРК, Ради міністрів АРК, а також сімферопольський аеропорт, Керченську переправу й інші стратегічні об'єкти. Одночасно ці військові блокували дії українських гарнізонів. Російська влада спочатку відмовлялась визнати, що ці озброєні люди є військовослужбовцями російської армії. Лише згодом президент Росії Володимир Путін визнав, що це були російські військові.

16 березня 2014 року на території Криму й Севастополя відбувся невизнаний більшістю країн світу «референдум» про статус півострова, за результатами котрого Росія включила Крим у

свій склад. Ні Україна, ні Європейський союз, ані США не визнали результати голосування на «референдумі». Президент Росії Володимир Путін 18 березня оголосив про «приєднання» Криму до Росії. Міжнародні організації визнали окупацію і анексію Криму незаконними і засудили дії Росії. Країни Заходу ввели економічні санкції. Росія заперечує анексію півострова і називає це «відновленням історичної справедливості». Верховна Рада України офіційно оголосила датою початку тимчасової окупації Криму й Севастополя Росією 20 лютого 2014 року.²

А тим часом путінська брехня настільки увійшла в практику, що часто стала сприйматися як такий-собі регіональний екзотичний російський колорит в глобальному контексті політичної лжі й практикованого цинізму. Мовляв, «у них так заведено». Серед численного контингенту людей під узагальнюючим прізвиськом «путінферштеєр» часто можна почути саме такі виправдання. Так би мовити, у політиці брешуть усі, навіть політики у конституційних демократичних державах. Щоправда, їх на цій брехні ще мають зловити. От, для прикладу, президент США Річард Ніксон внаслідок процедури імпичменту змушений був подати у відставку. Трапляється й так, що спочатку будь-яка афера починається з відкидання політиком будь-яких звинувачень. Але коли істина факту підтверджується, то довіри до політика-шахрая вже годі чекати. А тим часом довіра є щонайвищим моральним капіталом людини, котрій була довірена державна посада чи мандат. Той, хто втрачає довіру, або сам залишає посаду, або його виганяють на наступних виборах. Так живуть, переважним чином, у країнах «консолідованого Заходу».

Однак це не про Росію. З давніх давен Російської імперії, та й за радянських часів, публічна брехня завжди була на порядку денному і в пошані. Взяти хоча б орган Комуністичної партії газету «Правда», яка щоденно переконувала нас у тому, що «нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі». Більшість людей розуміли, що це брехня й лукавство,

але мусіли терпіти. Хіба що такі особистості як Олександр Солженіцин могли насмілитися проголосити гасло: «Жити не по лжі!». Тим часом, живучи згідно цього гасла, мало хто міг уціліти. Однак і СРСР врешті-решт розвалився – що брехливе, то й гниле.

А між тим незалежні німецькі аналітики свідчать: «росіяни у захваті від того, якщо людина досягає успіху завдяки лжі. Хороший політик – це той, котрий уміє гарно брехати й пробиватись нагору. Путін уміє добре брехати – так, як його навчили в КДБ. Як для шпигуна – брехня, введення у оману й шахрайство були його професією. Як президент Путін переймається великою брехнею й пропагандистською машиною. І нині він може навіть виходити за рамки свого амплуа: він відкрито визнає, що збрехав. Президент підморгує народу – і народ підморгує йому». Справжня тобі ідилія.³

От, наприклад, декілька тижнів після проведення кримського референдуму 16 березня 2014 року на сайті призначеного Путіним комітету Ради з прав людини спершу з'явилася лаконічна інформація. Цей орган зафіксував, що участь у так званому «голосуванні» взяло від однієї третини до половини жителів Криму. А із них, у свою чергу, за приєднання до Росії проголосувало від 50 до 60 відсотків. Отже, виходить так, що згоду на приєднання щонайменше дало 15%, а в найкращому для Путіна випадку – 30% жителів. А тим часом офіційний результат референдуму кремлівською владою для світової спільноти було проголошено таким: 82% нібито взяло участь у заході, а підтримало приєднання – 96% учасників. Це відбулося щось подібне, як за часів царату: «Царь приказал – бояре приговорили». На тому й зійшлись.⁴

1.2. Антисемітизм

Найновіша манія, що стала переслідувати путінську кремлівську бригаду – етнічне походження президента України Володимира Зеленського. Це психічне збочення позбавило пу-

тінських поплічників сну і спокою. Вони хватаються за найменшу можливість, щоб лише приплести єврейські корені Володимира Зеленського до видуманого ними ж «нацизму», що нібито захлеснув Україну. Першу доріжку протоптав зашкарублий у своїй вірнопідданості очільник зовнішньополітичного міністерства Сергій Лавров. В опублікованому увечері 1 травня 2022 року інтерв'ю італійській телекомпанії Mediaset він порівняв президента України із фюрером нацистської Німеччини Адольфом Гітлером, припустивши, що у Гітлера, під керівництвом котрого було знищено 6 мільйонів євреїв, була «єврейська кров».

Про Адольфа Гітлера російський міністр згадав у контексті так званої «денацифікації» України, котрої добивається Москва. Кажучи про президента України, Сергій Лавров пробубнів: «Він висуває аргумент: яка у них може бути нацифікація, якщо він єврей. Можу помилитися, але у А. Гітлера теж була єврейська кров. Це абсолютно нічого не значить. Мудрий єврейський народ говорить, що найбільш затяті антисеміти, як правило, євреї» (цитата згідно сайту МЗС РФ).⁵

Аргументи Лаврова завідомо провокаційні й безпідставні. По-перше, те, що Володимир Зеленський походить із українсько-єврейської сім'ї, ні для кого не є секретом. І сам він не раз підкреслював свої корені. Так само наголошував він про своє неприйняття нацизму. Що ж стосується предків Гітлера, то версію про його єврейські корені висловлював свого часу Ганс Франк, повішений у 1946 році за вироком Нюрнберзького трибуналу. Ця гіпотеза науковими даними не підтверджена; за будь-яких умов, фюрер не ідентифікував себе як єврея, а навпаки – принижував і намагався знищити єврейський народ.

По-друге, і в Ізраїлі слова російського міністра Сергія Лаврова теж викликали гостру критику. Глава МЗС Ізраїлю Яір Лапід заявив, що вони «не лише непробачні й обурливі – вони також є жахливою історичною помилкою». За словами Лапіда, звинувачення самих євреїв у антисемітизмі – це «найнижчий

рівень расизму». Маячні слова Лаврова засудили й інші ізраїльські політики. Російський посол був викликаний у МЗС Ізраїлю.⁶

Представник Держдепартаменту США Нед Прайс із свого боку зазначив, що американці слідкують за ситуацією й «бачили ці огидні коментарі». Він підтримав міністра закордонних справ Ізраїлю Яір Лапіда і з свого боку теж осудив висловлювання Лаврова: «Ця заява міністра закордонних справ Лаврова – це найнижча форма расизму, це найнижча форма пропаганди, це найнижча форма підступної брехні. І я думаю, що цими та іншими не лише заявами, але й поведінкою Кремля, його вищих посадових осіб, його представників – включаючи персонал в Україні – Кремль послідовно доводить, що немає межі, коли мова йде про те, наскільки низько вони можуть опускатися».⁷

А тим часом обстановка навколо висловлювань «расового експерта» Лаврова стала розпалюватися, то ж слід було вжити додаткових нейтралізуючих заходів на значно вищому щаблі державної ієрархії. Довелося самому Володимирі Путіну вибачитися перед прем'єр-міністром Ізраїлю Нафталі Беннетом за сказані Сергієм Лавровим слова щодо «єврейської крові у Гітлера та євреїв-антисемітів». Як повідомляла прес-служба Беннета, «прем'єр-міністр прийняв вибачення президента Путіна за репліки Лаврова і подякував за прояснення його позиції стосовно єврейського народу й пам'яті про Голокост». Здавалось би – інцидент вичерпаний. Однак Путін не був би сам собою, якби не злукавив: у прес-релізі Кремля щодо бесіди Путіна із Беннетом «нічого про вибачення не містилося». Тобто, чи то це вибачення було, чи то його не було...⁸

До того ж і на цьому справа не закінчилася – своє вимушене (і вимучене) вибачення Путін звісно ж постарався компенсувати новою порцією інтриги. Через рік, виступаючи 16 червня 2023 року на Петербурзькому економічному форумі, кремлівський зверхник заявив, що президент України Зеленський «не єврей, а ганьба єврейського народу». З цього приводу, спро-

стовуючи слова Путіна, головний рабин України Моше Реувен Асман наголосив, що гордиться президентом Володимиром Зеленським, а ізраїльська газета The Jerusalem Post вийшла із обкладинкою «50 найвпливовіших євреїв», де було розміщено фото президента України. Сам головний рабин заявив: «Я пишаюсь президентом Володимиром Зеленським, котрий не покинув свій народ напочатку війни, хоча це було небезпечно для його життя, виявив надзвичайну мужність й продовжує захищати український народ. Я і уся єврейська спільнота України, як і увесь вільний світ, підтримуємо президента Зеленського».⁹

Дозволивши собі і на цей раз образливий (та й антисемітський!) коментар, Путін в черговий раз на форумі звинуватив Київ у «підтримці неонацизму». Згідно слів кремлівського верховоди, «він знав», що йому поставлять запитання на цю тему, а тому напередодні, «коли вкладався спати», попросив помічників підготувати матеріали на підтвердження своєї позиції. Кадебістська контора, звісна річ, подбала догодити начальству. Тож на другий день, уже у належному інформаційному всеозброєнні, Путін зачитав декілька висловлювань українських націоналістів часів Другої світової війни. Щоправда не самого Степана Бендери, а функціонерів дрібнішого формату. На додачу було включено кадри відео із закадровим голосом замшілого пропагандиста Дмитра Кисельова. Підводячи підсумок цього шоу, Путін звернувся до аудиторії: «Як же з цим можна не боротися? Ми зобов'язані з цим боротися... У нас повне право вважати, що поставлене нами завдання «денацифікації» України є одним із ключових».¹⁰

Тут слід все розставити на свої місця. Щоб здійснити акцію «денацифікації», як це було зроблено у повоєнні роки в Федеративній Республіці Німеччині, Путіну довелося б спершу окупувати Україну і встановити окупаційну адміністрацію. У Путіна, як показав хід війни проти України, для цього руки виявилися короткими.

Тоді виникає запитання – для чого він зміщує акценти у визначенні винуватців у акції Голокосту. Загальновідомо, що повна відповідальність за злочини проти людяності під час війни покладається на окупаційну владу. Українські поліцейські брали допоміжну участь у арештах та виселенні євреїв з їхніх помешкань, а також охороняли місця концентрації євреїв. Назагал поліцаї не були задіяні у акції розстрілів, хоча траплялися окремі випадки вбивств за власною ініціативою. Сама ж людиноненависницька акція Голокосту здійснювалася спеціальними німецькими формуваннями – айнзацгрупами. До них долучалися також службовці гестапо й кримінальної поліції, Служби безпеки (СД), поліції порядку (ОрПо) і військ СС. Чому ж тоді Путін не ставить завідомо провальне запитання про нібито відповідальність керівництва нинішньої Німеччини за гітлерівську політику «остаточного вирішення єврейського питання»? Чому звинувачує лише нинішнє керівництво України, закликаючи до «денацифікації»?

Насамперед слід зазначити, що постановка питання про відповідальність нинішнього покоління за злочини минулих часів сама по собі абсурдна – до кримінальної відповідальності притягують лише конкретних осіб, що особисто вчинили злочини проти людяності. Нинішнє покоління німців, яке засуджує гітлерівський нацизм, не має до злочину Голокосту жодного відношення. І навпаки – нинішнє керівництво сучасної Німеччини уже заявило, що виконає рішення Міжнародного кримінального суду в Гаазі (МКС) від 17 березня 2023 року й арештує підозрюваного у злочинах проти України російського диктатора Володимира Путіна, якщо лиш він прибуде в Німеччину. Про це заявив федеральний міністр юстиції ФРН Марко Бушманн. Канцлер ФРН Олаф Шольц зі свого боку привітав рішення МКС щодо ордеру на арешт Путіна і заявив: «Це той випадок, коли ніхто не стоїть вище закону».¹¹

І для цього в німецької сторони є всі підстави. В Міжнародному кримінальному суді в Гаазі висунули підозру й заявили,

що Володимир Путін та його поплічниця – дитячий омбудсмен Росії Марія Львова-Белова «вірогідно, несуть відповідальність за воєнний злочин незаконної депортації населення (дітей) і незаконного переміщення (дітей) з окупованих територій України на територію Росії» з 24 лютого 2022 року. Остаточне рішення буде винесене відповідним трибуналом.

За цих обставин Путіну будь-за-що хочеться ухилитися-відбояритися від висунутих звинувачень і «перевести стрілки» на звичну для кадебістів колію «українського нацизму». Але подати цю затхлу страву уже під актуальним для себе соусом: в черговій маразматичній заяві одному із центральних кремлівських телеканалів кремлівський можновладець вже вкотре вдався до порції відбірної антисемітської й українофобської маячні. Мовляв, «західні куратори поставили на чолі України етнічного єврея» для того, щоб «приховати антилюдську сутність сучасної України».¹²

Отак затявшись, Путін і далі плів свою павутину. Знову ж таки, що євреїв, мовляв, під час Другої світової війни убивали в Україні виключно українці, а німецькі нацисти до цього злочину нібито зовсім і не причетні. Саме навколо цього сюжету точилася бесіда Путіна із директором Центрального музею Великої Вітчизняної війни Олександром Школьніком: «Це півтора мільйона людей. Жінки, старики, діти. Півтора мільйона людей. Якщо всього за Голокост було знищено нацистами шість мільйонів, то це четверть. Двадцять п'ять процентів жертв. Олександрє Яковичу, а хто вчинив це в Україні?... Це були не просто нацисти. Це були ті самі колабораціоністи, про котрих нині головний рабин Росії сказав... Це якраз бандерівці й ті, що з ними давали прямі вказівки. Німці навіть... навіть війська СС не вважали за можливе брати участь у цих масових репресіях».¹³

Так, не моргнувши й оком, викладав стару й заяложену кадебістську версію російський диктатор. Спростовуючи сказане, у Міністерстві закордонних справ України назвали ці слова

президента РФ черговим проявом глибоко закоріненого антисемітизму російських еліт. Зокрема спікер МЗС Олег Ніколенко зазначив: «Хронічна фіксація Путіна на етнічному походженні українського президента є черговим проявом глибоко закоріненого антисемітизму російських еліт. Закликаємо світ рішуче засудити антисемітські висловлювання російського президента. **У сучасному світі не повинно бути місця ненависті за етнічною ознакою**».¹⁴

Того ж таки 5 вересня у бесіді з журналістом телеканалу «Росія 1» Путін знову вдруге за день повернувся до теми нацизму в Україні й заявив про Зеленського: «Етнічний єврей прикриває героїзацію нацизму». А це, мовляв, «робить ситуацію у вищій мірі огидною, що етнічний єврей прикриває героїзацію нацизму і тих, хто очолював у свій час Голокост в Україні, а це знищення півтора мільйонів людей. І краще всього це розуміють прості громадяни Ізраїлю. Подивіться, що вони говорять в інтернеті».

Апеляція до простих громадян ще була б допустимою, коли б Путін звертався до свого народу. На міжнародній арені від імені ізраїльських громадян з тих чи інших питань зовнішньої політики офіційні заяви роблять лише представники державної влади, і аж ніяк не Путін. Спростовуючи російську брехню, газета The Jerusalem Post писала: «Виправдовуючи своє вторгнення в Україну, Росія звинувачує київських лідерів у тому, що вони є неонацистами і провадять «геноцид» російськомовного населення... Це не перший раз, коли Путін намагається пов'язати демократично обраний уряд сучасної України з масовими убивствами українських євреїв».¹⁵

Зрозуміла річ, у цих виступах йдеться не про встановлення історичної істини, адже путінський політ теоретичної думки доходить до того, що на окупованій німцями території України заправляла не німецька влада, а колабораціоністи: «Це якраз бандерівці й ті, що з ними, давали прямі вказівки. Німці навіть... навіть війська СС не вважали за можливе брати участь

у цих масових репресіях. Вони практично передавали це в руки місцевих націоналістів і антисемітів. Ось. Це має пряме відношення до сьогоднішнього дня. І все, чим ми займаємось, не повинно мати умоглядного значення. Це все конкретні речі, котрі пов'язані з днем сьогоднішнім».¹⁶

Навряд чи усі ці світоглядні збочення можна пояснити лише тим, що Путін давно живе у зовсім іншому соціальному вимірі, що він просто ізольований від реальності, що він повністю недієздатний, що з ним неможливо вести переговори. Можливо мають місце і ці фактори. Але є велике АЛЕ. При цьому всьому Путіну вдається контролювати ситуацію в країні й влаштовувати погроми не лише над такою собі «ліберальною опозицією», але й «утилізувати» так званих воєнкорів – Z-турбопатріотів тощо.

Тим часом слід визнати, що путінізм має досить численну масову базу в середовищі декласованого індустріального пострадянського пролетаріату: як його нині називають – «прекаріату». І не останню роль у його формуванні та консолідації відіграють інформаційні технології маніпуляції людською свідомістю.

1.3. Проти насилля і наруги

Ганна Арендт є видатною німецько-американською дослідницею злочинів проти людяності, хто б їх не заподіяв – чи то нацистська Німеччина, чи то ліберальні Сполучені Штати, чи то комуністичний СРСР. Її життя і творчість є наочним прикладом послідовності в утвердженні наукових принципів щодо викриття насилля і наруги над людиною – цієї «банальності зла». Серйозний вплив на філософію Арендт вчинив її власний досвід, коли у 1930-ті роки вона стала свідком морального переродження величезної маси німців, котрі виявили готовність підтримати численні програми масової фізичної ліквідації так званих «унтерменшів». Не менш вражаючим для Арендт стало

й те, що по першому ж сигналу «денацифікації» після розгрому нацизму, основною масою населення злочинна мораль Гітлера відразу ж (принаймні офіційно) була осуджена, а німці заходились засвідчувати про свою відданість принципам гуманізму й системі демократії.

У цьому зв'язку Ганна Арендт зазначала, що світ став свідком повного краху «морального порядку не один раз, а двічі». Постає питання: як це могло статися, що, незважаючи на «дві з половиною тисячі літ думки, художньої, філософської й релігійної», на «усі проповіді й утвердження щодо існування совісті, голос котрої нібито однаково звернений до кожної людини», тим не менше моральні установки цілого народу, як з'ясувалося, можуть у будь-який момент – і без усяких самоочевидних труднощів – помінятися на протилежні?¹⁷

Щоб відповісти на ці питання, оставлені самим життям і зафіксовані проникливим розумом Ганни Арендт, слід ґрунтовно й всебічно – за принципом міжгалузевого (а ще краще – метагалузевого) дослідження – опрацювати всю творчу спадщину цієї мужньої жінки. В силу вікового фактору визнаю, що вже не маю ні часу ні сил на здійснення цієї титанічної роботи. А тим часом слід з прикрістю визнати, що сфера діяльності в цій площині – поле неоране. І цьому є ряд причин. Постає питання німецько-американської дослідниці, незважаючи на її визнання у світі статус класика політичної думки, за часів Радянського Союзу була відома дуже небагатьом, а її книги перебували під забороною і не перекладалися. Зрушення намітилися лише в часи горбачовської перебудови, коли силами окремих ентузіастів була розпочата робота щодо перекладу книг «О революции» (1989) і «Истоки тоталитаризма» (1990). В подальшому було перекладено ще з півтора десятка робіт, які представляю тут без претензії на повноту викладу.¹⁸

Оскільки предметом мого інтересу є суспільно-політична думка сучасної Росії, доводиться зосереджуватися на доробку російських науковців у освоєнні спадщини Ганни Арендт. На-

приклад, досить ґрунтовний виклад стану справ у Росії було викладено у статті Олександра Салікова та Олексія Жаворонкова, поміщеної в журналі «Вопросы философии». Вони зокрема зазначають, що хоч більшість робіт дослідниці нині доступна російською мовою, сама особистість Арендт в сучасній Росії між тим залишається «поки що одним із найбільш недооцінених філософів ХХ століття».¹⁹

На складність опрацювання спадщини Ганни Арендт вплинула зокрема двомовність викладу – англійська/німецька – ряду текстів. Часто ті чи інші судження в одному випадку були висловлені дослідницею надто узагальнено, а в інших – більш конкретно і радикально. Відсутність якогось усталеного канону перекладу цілого ряду текстів відобразилося на ряді серйозних деформацій текстового смислу. Це не могло не викликати занепокоєння станом справ із сприйняттям ідей Ганни Арендт: по суті, у Росії «до цих пір не сталося систематичного підходу до дослідження її філософії. У країні не склався поки що і скільки-небудь значимий центр арендтознавства, гостро відчувається нестача наукових заходів: з початку 1990 рр. відбулося всього декілька невеликих конференцій, окремих секцій в рамках дещо більших конференцій і круглих столів (в Калінінграді, Санкт-Петербурзі й Москві)».²⁰

А тим часом активізація антисемітизму в Росії мала б спонукати до більш глибокого вивчення творчих здобутків Ганни Арендт. Сама дослідниця згадувала, що її інтелектуальне становлення відбувалося в обстановці, в котрій ніхто не приділяв особливої уваги проблемам моралі – вважалося, що моральна поведінка є щось само собою зрозуміле. І коли нацисти порушили проблему «остаточного вирішення єврейської проблеми», назагал німецьке суспільство недостатньо уявляло собі, наскільки серйозними можуть бути наслідки: «Для мого покоління і для людей мого походження урок розпочався у 1933-му і закінчився лише тоді, коли не лише німецькі євреї, але й увесь світ став свідком таких жахливих речей, котрих раніше ніхто не міг і

увияти собі. Те, що ми виучили з тих пір, можна розглядати як додатки й застосування до пізнаного нами у ті дванадцять років, щоб прийняти те, що відбувалося не в 1933-му, а в 1941-му, 1942-му, 1943-му – аж до гіркого кінця».

Ганна Арендт акцентує увагу на тому особистісному жаху, яким масово перейнялося німецьке суспільство, коли розкрились факти Голокосту. Після війни німці для означення цього явища навіть придумали спеціальний термін «незасвоєне минуле». Дослідниця констатує: навіть після війни, після того, як минуло багато років, оце саме «засвоєння» німецького минулого залишається все ще проблематичним для значної частини цивілізованого світу. І звертає увагу на необхідність його досягнути й не допустити подальшої загрози – подальшої фашизації суспільств, яка все ще витає у світі. А одним із проявів такої загрози є культивування владою звичаїв і порядків кримінального світу: «звістки про звірячу поведінку штурмовиків у концентраційних таборах і про тортурні підвали таємної поліції викликали у нас шок, але не моральне обурення, – дійсно, дивно було б вдаватися до морального обурення від речей нацистських ватажків, чиї погляди були давним-давно відомі. Новий режим уявлявся нам не більш, ніж складною політичною проблемою, одним із аспектів котрої було вторгнення злочинності в публічний простір».²¹

Чи засвоїло цей урок Ганни Арендт нинішнє російське суспільство? Здавалося б, актуальність згаданої проблеми аж зашкалює – чого варте лише активне застосування так званої приватної військової компанії «Вагнер» на території України, Сирії та інших держав. Позбавлена будь-якого юридичного статусу ця напівкримінальна компанія бере активну участь у операціях поряд із регулярними частинами ЗС РФ, безкінечно поповнює свій особовий склад за рахунок кримінальних злочинців, тероризує населення окупованих українських земель, чинить суд і розправу «по поняттям». І це все сприймається російським суспільством як звичайна буденна справа, як «ба-

нальне зло», неофіційне, але реальне, що є фактором внесення у суспільство нічим не прикритого цинічного насилля.

Задля об'єктивності пошлемось на третейську думку чеського кримінолога Петра Поймана, котрий із створеною ним волонтерською групою Team for Ukraine долучився до Міжнародної програми лідерства Державного департаменту США із розслідування порушень прав людини та звірств під час війни. За його словами, повідомлення про масові воєнні злочини, які чинили російські військові на окупованих українських територіях викликали шок і нерозуміння – навіщо було викрадати й катувати цивільних мешканців, тримати їх в ув'язненні, вбивати чи гвалтувати. Ці дії здавалися нелогічними – вони не приносили військової вигоди, і напевно не створювали сприятливої атмосфери для співпраці загарбників із населенням окупованих територій.

Деякі оглядачі намагалися пояснити таку поведінку росіян розчаруванням від воєнних невдач, інші – заздрістю до того рівня достатку, якого окупаційні війська мали змогу спостерігати у передмістях Києва чи Харкова. Ще інша група аналітиків робила припущення, що російські військові просто переносили в Україну той високий рівень насильства, який притаманний російському суспільству назагал, а вже на окупованій території він посилювався ще і повною безкарністю.

Сам же чеський кримінолог, який вивчав російський кримінальний світ і його стосунки з владою, говорить, що війна в Україні продемонструвала: моделі поведінки кримінального світу поширилися в російських силових структурах до такої міри, що стало важко розрізнити рівень моральної деградації між злочинцями й правоохоронцями. Російське військо вже давно мало чим відрізняється від в'язниці. А тут ще й поповнення армії за рахунок кримінального елементу. Відтак Петр Пойман стверджує, що саме завдяки війні в Україні він та його колеги зрозуміли, чому російська влада налагоджувала зв'язки з кримінальним світом, культивувала його цінності.²²

З одного боку, зазначає Петр Пойман, про російське насильство жителі Східної та Центральної Європи знали ще з радянських часів: придушення громадянського спротиву в Берліні 1953 року, угорські події 1956 року, вторгнення в Чехословаччину у 1968 році, а також постійний тиск на Польщу – все це супроводжувалося актами насилля й порушеннями прав людини. Однак усе те, що побачили експерти під час ексгумації масових поховань в Україні, уздріли знищені артилерійськими обстрілами цілі міські квартали, або ж наслідки бомбардувань з літаків, як це було в Ізюмі, Балаклії, Купянську, чи в районі Харкова Салтівці – все це перевищувало все почуте й побачене до того.

Українці могли переконатися, що значною мірою звіряча агресивність російських військовиків є наслідком банальних людських заздрощів. Люди, які приїхали із російської глибини і потрапили до окраїн українських метрополій побачили добробут, що перевищував їхню уяву про людський достаток. Багато з них бачило вперше електричні чайники, пральні машини, смартфони, плазмові телевізори тощо. Щоправда все це стосується лише зовнішньої сторони справи. Але, зазначає Петр Пойман, «були і внутрішні чинники – в російському суспільстві є глибоко закоріненою модель поведінки, що базується на високому рівні насильства. Домашнє насильство, зґвалтування є частиною повсякденної комунікації у великій частині російського суспільства».²³

Назагал в російському суспільстві родина перестала бути місцем безпеки і виховання моральних цінностей. Зараз є багато прикладів, коли матері доносять на своїх синів у військкомати. Дружини тішаються, що чоловіки йдуть на війну – значить будуть гроші за контрактну службу. А якщо чоловік загине, то можна отримати чималу виплату. В суспільстві створюються умови, коли не можна довіряти найближчим людям, неможливо організовувати якийсь спротив, а покарання за найменшу незгоду з владою стають все жорстокішими. Власне, апарат на-

силля зберігся ще з сталінсько-беріївських часів – адже НКВД-КГБ-ФСБ свято бережуть традиції насильства, бо у їхньому середовищі не відбулося жодного демократичного очищення. То ж не дивно, коли ця жорстокість поширюється в суспільстві і врешті-решт її результатом стають масові поховання жертв катування в Україні. Ідеологія «русского мира» спирається на абсурдну ідею, що росіянам має бути дозволений будь-який злочин, адже вони здійснюють велику місію втілення в життя великої імперської ідеї. Петр Пойман констатує: «Тому для солдатів немає проблем вчиняти будь-які злочини, бо вони виховані у суспільстві, де насильство є звичайною формою комунікації, не лише в тюрмах, але і в армії, яка в Росії також мало чим відрізняється від тюрми».

А для поповнення рядів солдатів працюють молодіжні утворення: «Наші», «Молодая гвардия», «Юнармия». Їхнє завдання – внести свій вклад у мілітаризацію суспільства, залучаючи часто кинутих напризволяще бездоглядних дітей до підтримки війни: «А тут пропонувалося долучитися до великої сильної структури, яка має красиву форму, пропонує ідеологію, яку пропагують звідусіль у цьому суспільстві. І багатьох з цих молодих людей це звабило, а їх просто використали і дуже швидко. Думаю, що багатьох із них уже нема серед живих, бо вони загинули в числі перших з початком російської широкомасштабної агресії».²⁴

Метою цих організацій є виховання слухняності, нормалізація насильства і підготовка до вступу в російську армію, або ж для служби у місцевих силових структурах. Для підлітків із неадекватною девіантною поведінкою є альтернатива – різноманітні кримінальні рухи. Вони не наполягають на дотриманні жорсткої військової дисципліни, однак вчать жити «по поняттям» і організаційно вводять до кримінального світу. Верховоди цих кримінальних рухів починають набирати дітей із середніх, іноді навіть із молодших класів – збирають із них гроші, посилають ці кошти в'язням у тюрму чи зону, з тим, щоб коли

діти підростуть і згодом будуть осудженими, інші стануть збирати гроші для них. Так процвітає культ насильства.

1.4. Закон суворий, але він закон

Коли мова заходить про фашизацію Росії, багато хто із західних дослідників і майже усі з тих так званих лібералів, що виїхали з Росії, утримуються від однозначної відповіді. Посилаючись на різноманітні наукові авторитети, вони, як правило, повертають дискурс в русло «академічної схоластики». Іноді можна почути й таку аргументацію: як же можна звинувачувати Путіна у фашизації Росії і разом з тим вести з ним переговори щодо глобальних проблем? Для інших своя мотивація: мовляв, ми не можемо кваліфікувати Росію як фашистську, бо рано чи пізно доведеться повертатися й жити в ній. Тим більше не годиться називати російський різновид фашизму – «рашизмом», бо тоді чорна тінь цього визначення лягатиме на «великий російський народ», що породив Пушкіна, Толстого й Достоевського. Ось із цього середовища й плетуться різноманітні судження про те, що «слід зрозуміти Путіна».

Правда й те, що уся ця методика й аргументація не сьогодні з'явилася і, судячи з усього, ще довго матиме попит серед певних опортуністичних кіл. Однак подібна позиція була для Ганни Арендт неприйнятною. Вона звертала увагу на такий феномен: кожного разу, коли хтось звинувачує певних осіб у конкретній злочинній діяльності, тоді серед «угодовців» з'являється звабя нарікати на історичні закономірності й закликати до діалектичного сприймання світу. Іншими словами – ці люди закликають поставити проблему в контекст «високої» наукової схоластики, покласти вину за конкретні злочини на якусь нібито загадкову об'єктивну неминучість, що діє за спинами політичних акторів, наділяючи історичний процес глибинним і незбагненим трансцендентним змістом. На відміну від цих заспокійливих заколисувань, позиція Ганни Арендт

відзначалася принциповістю: «Допоки ми відшукуємо корені того, що здійснив Гітлер, у філософії Платона, Іоахіма Флорського, Гегеля чи Ніцше, у сучасній науці й техніці або ж в нігілізмі і Великій французькій революції, всі задоволені. Але як тільки ми називаємо Гітлера масовим вбивцею – визнаючи, звичайно, що конкретно цей масовий вбивця мав незвичайний політичний таланти і що феномен Третього рейху не можна повністю зводити до особистих якостей Гітлера і його впливу на людей, – суспільство в один голос починає заперечувати, що таке звучить вульгарно, що воно позбавлене необхідної вишуканості й тому непридатне для інтерпретації Історії».²⁵

Чи ж не варто дослухатись до цих аргументів і, досліджуючи сучасну Росію, чи не слід нам частіше звертатися до принципів уроків Ганни Арендт? Адже подібні до сучасних російських, аналогічні процеси були характерні й для гітлерівської Німеччини. У ті далекі 1930-ті роки серед населення Німеччини, як це нині відбувається в Росії, теж спрацьовував феномен «підлагодження» під дію влади. Тобто часто йшлося навіть не про лицемірство, викликане страхом, а про наростаюче бажання людей «не відстати від віянь часу». Тож не варто дивуватися, зазначала Ганна Арендт, як майже більшість публічних діячів різноманітних поприщ і культурних сфер моментально поміняло свої погляди на гітлерівську маячню: «і все це доповнювалось незвичайною легкістю, з котрою руйнувалися й скидалися з рахунків найдавніші й міцні дружні відносини. Інакше кажучи, нас деморалізувала не поведінка ворогів, а поведінка друзів, тих, хто сам жодним чином не сприяв складанню такої ситуації. Вони не були відповідальними за нацизм, вони лишень опинилися під надто великим враженням від його успіхів, щоб протиставити вердикту Історії, яким вони його бачили, своє власне судження. Якщо не брати до уваги, що напочатку нацистського періоду відбувся майже повний колапс не особистої відповідальності, але особистого судження, неможливо зрозуміти, що ж дійсно відбулося».²⁶

Ранній моральний розклад німецького суспільства, хоча й важко вловимий для погляду збоку, але все-таки став тою генеральною репетицією глобального колапсу, що відбувся уже в роки війни. Як би там не було, але оця маса обивателів, що спокусилася психологією ресентименту (своєрідного «вставання з колін»), стала причетною до утвердження нацистського режиму. А відтак держава мала б забезпечити щодо них: 1) потребу суспільства у захисті від злочинності; 2) виправлення самого злочинця; 3) надати показовий для інших приклад і, врешті-решт, 4) здійснити справедливу відплату. Однак, застерігає Ганна Арендт, мова не може йти про брутальну помсту, а про утвердження пріоритету права, авторитету закону. А тому жоден із чотирьох названих резонів «не може бути підставою для покарання так званих воєнних злочинців: ці люди не були звичними злочинцями, і навряд чи від когось із них можна чекати подальших злочинів...». У підсумку, зазначає Ганна Арендт, ми стикнулися із протиріччям: «з одного боку наше почуття справедливості вимагає покарання, а з другої – це ж почуття говорить нам, що існуюча концепція покарання і його виправдання тут безсила».²⁷

Як же тоді вийти на рівень справедливого вирішення цієї дилеми? Ганна Арендт пропонує враховувати, що є «особиста відповідальність», але є й «політична відповідальність». Особиста відповідальність стосується кримінального злочину, який і є предметом розгляду суду. Але політична відповідальність – це та, що «кожен уряд несе за всі рішення своїх попередників, а кожен народ – за вчинки та гріхи минулого. Коли Наполеон захопив владу у пореволюційній Франції, заявив: “Я беру на себе відповідальність за все, що коли-небудь здійснила Франція, від Людовика Святого, до Комітету суспільної безпеки”, він лише сформулював, дещо експресивно, один із базових принципів політичного життя. Що ж стосується народу, то очевидно, що кожне покоління просто в силу своєї включеності в історичний континуум обтяжено гріхами батьків і благословлено звершен-

нями предків». За таких передумов, «нема такого явища як колективна провина або колективна невинність; вина и невинність мають смисл лише стосовно окремої особистості».²⁸

В очікуванні притягнення Володимира Путіна до відповідальності Міжнародним кримінальним судом у Гаазі, ми не повинні забувати й про гігантський державний апарат, що обслуговував забаганки Путіна. Адже політична система тої чи іншої країни є не чим іншим, як велетенською бюрократичною машиною, де переплітаються повноваження громадянських, воєнних і поліцейських владних структур. Тут ми неминуче говоримо про всіх учасників дії як про гвинтики й шестерні, що приводять всю систему в дію. Чи ж поняття особистої відповідальності поширюється на них? І тут нам уроки Ганни Арендт будуть вельми доречними: «У Третьому рейху, в усякому випадку, була лише одна людина, яка могла приймати й приймаєла рішення, а значить несла повну політичну відповідальність. Таким чином, слова Гітлера про те, що він є єдиною людиною в Німеччині, котрого неможливо замінити, – не є свідченням мегаломанії, а лиш уповні коректне самоописання. Усі ж решта тих, хто, так чи інакше, посідали державні посади від вищих, до нижчих чинів, фактично були не більше, ніж гвинтиками – байдуже, чи усвідомлювали вони це, чи ні. Але хіба це означає, що вони не можуть нести особистої відповідальності?».²⁹

Як показали результати суду над «архітектором Голокосту» оберштурмбанфюрером Адольфом Ейхманом, що відбувся в 1961 році в Єрусалимі, до громадськості було донесено, що судовому розгляду підлягає не Історія (мовляв, такі були часи!), не історична тенденція, не ще який-небудь «-ізм», наприклад антисемітизм, а конкретна особа, і якщо відповідачем виявилась навіть посадова особа, то їй все рівно можуть бути пред'явлені звинувачення – в силу того, посадова особа не перестає бути людиною й постає перед судом достоту в такій якості. Загальний підсумок Ганни Арендт такий: «Очевидно, що в кримінальних організаціях навіть маленькі гвинтики

здійснюють великі злочини, і можна навіть сказати, що однією із рис організованої злочинності Третього рейху було те, що вона вимагала відчутного доказу співучасті в злочинній діяльності від усіх своїх службовців, а не лише низових ешелонів».³⁰

У підсумку процес Ейхмана, як і всі подібні процеси, не являв би собою такого інтересу, якби в процесі розгляду елементарний «гвинтик» нацистського апарату, а саме начальник відділу гестапо IV В4, не був би перетворений в людину. Завдяки цьому процес відбувся в рамках особистої відповідальності.

Часто можна почути, що досвід Німеччини неможливо застосувати до сучасної Росії, бо ніхто не збирається окупувати російську територію і насильно змінювати існуючу владу. Скидається на зачароване коло, – виходить, що неможливо змінити поведінку цілої країни, котра базується на насильстві, живиться насильством, поширює насильство. За цих умов, вважає вище згадуваний уже нами Петр Пойман, таке суспільство, що розпочало війну, має неминуче зазнати поразки. Зарубіжні аналітики покладають надії на те, що Україна має у цій війні перемоги. І ця перемога України буде благотворною для російського суспільства, бо без поразки путінського режиму російське суспільство не матиме змоги вийти із зачарованого кола насильства. Інша справа, чи переживе російська держава таку поразку без принципових трансформацій. Багато хто на Заході переймається тим, що децентралізація Росії несе з собою ризики неконтрольованого розпаду. Однак і в Україні побоюються того, що переможена в Україні, але не трансформована Росія буде становити ще більшу загрозу від активізації ресентименту і культивування чергової психології реваншу «вставання з колін». І Петр Пойман у цьому солідарний з українцями – в жодному разі не слід «припускати ніяких розмов про компроміс, про передачу території в обмін на мир, бо очевидно, що ніякого миру не буде – буде підготовка до наступної війни, і ми знаємо вже, що відбувається з людьми, які опиняються в окупації».³¹

Для забезпечення зазначеного курсу було б бажаним, аби Захід все-таки доклав зусиль для реформування російського суспільства. Частиною такого плану мало бути позбавлення Росії місця в Раді Безпеки ООН, бо держава, яка творить такі злочини, попраля усі правила міжнародного співжиття. А що культ імперії тягнеться через усю історію Росії – від царської до радянської – то був би бажаний курс на деїмперіалізацію Росії, без чого буде неможливим покласти край зрощенню держави з кримінальним середовищем.

Однак ці роздуми поки що належать сфері прекраснодушних очікувань, оскільки ніхто не знає, коли закінчиться війна і в якому стані перебуватиме Росія на той момент.

1.5. Спротив лжі й цинізму в політиці

Чи звертаються аналітики Росії (про владні структури мова навіть не йде!) до уроків Ганни Арендт? Відповідаючи на це запитання, перефразовую слова відомої пісні: «я вам не скажу за всю Росію». Хіба що приверну увагу до діяльності в Ростові-на-Дону Центру політичної концептології Южного федерального університету (ЮФУ), з яким я тривалий час мав нагоду тісно співпрацювати.

Насамперед хотів би зазначити факт опублікування в фаховому виданні цього колективу – журналі «Политическая концептология» у 2022 році, № 2, С.183-203 – першого повного перекладу на російську мову однієї із найбільш принципових робіт Ганни Арендт «Ложь в политике: размышления о документах Пентагона». Один із найголовніших уроків цієї публікації дослідниці – її аналітика як завжди принципова і невіддільна замовленням владних структур. Коли раніше подібному аналізу була піддана батьківщина Ганни Арендт – Німеччина, а в подальшому батьківщина етнічного походження – Ізраїль, так само і на цей раз принциповому аналізу були піддані Сполучені Штати Америки – нова батьківщина після міграції з

фашистської Німеччини. Отже, дослідниця вкотре довела свою вірність «істині розуму» та «істині факту».

На цей раз предметом аналізу з боку дослідниці стали документи Пентагону – усі сорок сім томів «Історії прийняття рішень США про політику стосовно В'єтнаму». Ці документи являють собою надсекретний, ретельно документований звіт про роль Америки в Індокитаї в період від кінця Другої світової війни до травня 1958 року. Створення цих документів, ініційоване міністром оборони США Робертом Макнамарою в червні 1967 року, зайняло півтора року, хоча про їхнє існування широкій громадськості стало відомо лише в 1971 році, після публікації цих документів у газеті *The New York Times*.

Яку проблему в даному випадку насамперед взялася висвітлити Ганна Арендт? Адже 47 томів – це велетенський інформаційний масив, а тому вичленити із нього найголовніше – це завдання неймовірної праці. Для одних дослідників найважливішим став висновок, що війна у В'єтнамі стала «логічним» результатом холодної війни, крахом антикомуністичної ідеології. Для інших цей звіт став унікальною можливістю отримати уявлення про процеси ухвалення рішень в американському уряді. Для Ганни Арендт ж ці документи відкривали завісу того, що «лжа була основним питанням, укладеним у цих томах». Принаймні стало зрозуміло, що обман посідав важливе місце в умах тих, хто підготував зазначені документи для видавництва *The New York Times*. З цього приводу Ганна Арендт писала: «Суспільний пролом у довірі до уряду, що існував впродовж шести довгих років, раптом перетворився в безодню. Хиткі піски всіляких непевних заяв, обману й самообману можуть поглинути будь-якого читача, у кого виникне бажання вивчити цей матеріал, котрий, на жаль, має бути визнаним «інфраструктурою» зовнішньої й внутрішньої політики Сполучених Штатів впродовж десятиліть».³²

Ганна Арендт свідомо того, що людям притаманно забувати погане. Вони схильні культивувати думку про те, що не варто

часом ворухнути минуле. Особливо коли життя більш-менш усталилося, то, мовляв, «неважко піддатися звабі забути свідчення минулої історії». Однак принциповий і відповідальний дослідник не може пройти мимо кричущих порушень прав людини «з огляду на неймовірні масштаби лжі в політиці, що проявляються на найвищому урядовому рівні, а також супутнього йому ступеню розповсюдження лжі на усіх рівнях державних службовців, як військових, так і цивільних...».³³

Во ім'я торжества правди із давніх часів завжди звучав голос мислителів і пророків. Так само віддавна супроти них протистояла як лжа високого державного рівня, так і повсякденна масова брехня. Досить згадати суд Пілата і його компроміс із Синедріоном: «Нема в нас Царя, крім кесаря». Не краще повівся натовп колишніх прихильників Ісуса: «Візьми, візьми і розіпни його!».

Крім продажності еліти й психології натовпу спрацював ще один феномен: на державному рівні пліч-о-пліч із лжею з віддає давніх часів завжди крокувала її величність – «секретність». У викритті її брехливої сутності Ганна Арендт залишається безкомпромісною: «Секретність – тобто те, що на дипломатичній мові називається «розсудливістю», а також державними таємницями (*arcana imperii*) – і пов'язаний із нею обман, навмисна неправда і відверта брехня, що використовуються в якості законних засобів досягнення політичних цілей, існували з самого початку писаної історії. Істина ніколи не входила до складу політичних чеснот, а лжа завжди вважалася виправданим засобом у сфері політики».³⁴

Співзвучно до суджень Ганни Арендт у свій час австрійський письменник і літературний критик Карл Краус (1874-1936) писав: «Як управляється світ і розгоряються війни? Дипломати брешуть журналістам і вірять своїй же брехні, читаючи її в газетах». І, як ми можемо констатувати, хоча людство врешті-решт пройшло через випробування Другої світової війни, але правдивого очищення правдою воно так і не до-

сягло. І не лише тому, що широка громадськість раз-у-раз підлягає масовому пресингу з боку тих чи інших політичних рухів і державних органів. Тут не слід скидати з рахунку й здатність маси людей заперечувати в думках і на словах багато чого самоочевидного із того, що випадало в їхньому житті насправді. Особливо коли ті чи інші ФАКТИ суперечать їхнім ІНТЕРЕСАМ. Ось тоді пересічна людина й стає жертвою помилок, ілюзій та спотворення пам'яті й усього того, що врешті-решт стає недоліком усього людського апарату почуттів і розуму. Як писала з цього приводу Ганна Арендт, «свідоме заперечення істини факту – здатність брехати, можливість змінювати факти і здатність діяти – взаємопов'язані. Своїм існуванням вони зобов'язані одному й тому ж джерелу – уяві».³⁵

Чи усвідомлюють російські науковці ці здавалось би самоочевидні істини, послідовно викладені Ганною Арендт? Та й не лише цією мужньою жінкою. Адже у свій час і в російській науковій думці значиме місце посідали такі провідні філософи як Евальд Ільєнков чи Мераб Мамардашвілі, котрі ще за радянських часів приділяли пильну увагу таким категоріям як «видимість». Мова власне йшла про обман, за котрим втім не проглядався зримо звинувачений обманщик. Сама ж категорія «видимості» у їхньому трактуванні знаходила своє пояснення через феномен «міражу». Йдеться не просто про природні (оптичні) міражі, але про соціокультурні, соціальні, навіть – економічні фактори, котрі в кінцевому підсумку й породжують атмосферу обману, а то й відвертої брехні.

У нинішньому викладі одного із старійшин Інституту філософії РАН Еріха Соловйова цей феномен лжі як «міражу» має таке пояснення: «Людина зовсім не чиста дошка, на котру ідеологи-теоретики або ж ідеологічні агентства (наскільки значними ці останні не видавалися б сьогодні) наносять усе, що їм заманеться. Розум людини як суспільної істоти завжди уже заґрунтований, і значна частина цієї заґрунтовки складають обмани, що породжені самою соціальною дійсністю. Тією, котру

люди не лише сприймають і відбивають, але ще й потерпають від неї в якості суб'єктів, вбудованих у неї усією своєю свідомістю. А вже ідеологи-теоретики, та ідеологічні агентства, якщо уважно вглядатися у їхню практику, фіксують, вирощують, удобрюють і обробляють обмани, що складаються стихійно». І от якраз тому результати ґрунтового «ідеологічного опрацювання» неможливо просто «зчистити з розуму»: видалити хірургічним ножом просвітництва, знести нищівною полемічно-агітаційною атакою. Дійсно впливові «масові ідеології продовжують жити – і відроджуватися у нових концептуальних шатах – до тієї пори, допоки живуть потреби й тяготи, причуди й мінливості того соціального буття, що їх породило».³⁶

Немає нічого дивного в тому, що ці думки провідного російського філософа-антисталініста перегукуються з ідеями німецького філософа-антифашиста Теодора Адорно. Перейнятий у свій час турботою, що німецький «націонал-соціалізм не мертвий», хоча минуло два десятиліття з часу розгрому гітлеризму, Адорно закликав: минулий історичний досвід потребує серйозного опрацювання, щоб «чари минулого розсіялися під впливом ясної свідомості». Він стверджував, що нацизм продовжує жити, оскільки продовжують існувати усі ті об'єктивні суспільні передумови, з яких нацизм зріс: «майже вся економічна організація сприяє, як і раніше, залежності переважної більшості людей від даностей, над якими вони не владні». Щоб пристосуватися до життя, люди погоджуються навіть відмовитися від власного «Я», а оскільки розмови про демократію часто-густо не приносять очікуваного щастя, то люди ставляться до демократії індіферентно, а то й виношують таємну ненависть до неї.

У кризових умовах ліберальної демократії, зазначає Адорно, слід більше приділяти уваги демократичній педагогіці, хоча й вона не вирішує кардинально проблеми. Та все ж таки післявоєнний приклад Німеччини доводить, що належно організована політична освіта, там де вона не сприймається як обтяж-

лива повинність, приносить більш позитивного, ніж прийнято вважати. Ще один важливий напрям просвітницької діяльності, вважав Адорно, – нагадувати людям про війну, про те, що «явні і замасковані фашистські новації приносять Європі війну, страждання й нужду в системі, заснованій на насильстві, і, врешті-решт, сприяють російській гегемонії в Європі, коротше кажучи, що вони призводять до політичної катастрофи».³⁷

Ці думки, висловлені в Німеччині, стали співзвучними і в Америці, коли через двадцять п'ять років після закінчення Другої світової війни, Ганна Арендт зазначала, що коли ми говоримо про обман, особливо про брехню в середовищі політичних діячів, слід добре пам'ятати, що лжа не проникла в політику внаслідок якоїсь гріховної людської природи. А тому скільки б ми не бідкались і морально не обурювалися, навряд чи в такий спосіб зуміємо позбутися брехні. Тому й аналітики мають бути пильними у своїх оцінках і закликах: «Історик знає, наскільки вразливою є вся структура фактів, у якій ми коротаємо наше повсякденне життя; воно завжди ризикує бути пронизаним брехнею індивідів або ж розірваним на шматки організованою лжею груп, націй і класів, а також запереченнями чи збоченнями, часто ретельно прикритими нагромадженнями брехні й просто відданими забуттю. Заради здобуття надійності у сфері людських взаємин факти вимагають доказів і заслуговуючих довіри свідків: перших, щоб їх запам'ятати, других – встановити. Звідси випливає, що жодне твердження про факти ніколи не може бути безсумнівним – настільки ж надійним і захищеним від звинувачень, як, наприклад, твердження: двічі по два – чотири».³⁸

Ось ця крихкість «істини факту» й робить брехню надто простою й такою спокусливою до певного моменту. Підступність лжі у її здатності ніколи не протирічити розуму, тому що все насправді могло б відбуватися саме так, як говорить брехун. Більше того – брехня часто більш правдоподібна, і більш приваблива для розуму, ніж реальність, оскільки брехун має

явну перевагу, знаючи заздалегідь, чого публіка бажає чи й очікує почути. Брехун ретельно готує й аргументує свою версію для всезагального вжитку з метою зробити його правдоподібним, в той час як реальне життя часто наражає вас на неприємні несподіванки, до яких слід бути готовим.

То які ж уроки історії пропонує нам Ганна Арендт з огляду на зазначені обставини? Тоталітарні правителі надто самовпевнені у своїй лжі: у своїй здатності переписати історію з тим, щоб припасувати минуле до «політичної лінії» поточного моменту або ж щоб виключити дані, котрі не відповідають обраній ними ідеології. Результати подібних експериментів із застосуванням тоталітарних методів насилля – жахливі. Однак рано чи пізно настає момент, коли звична брехня стає контрпродуктивною. Цей момент істини досягається тоді, коли справа доходить уже до ситуації виживання. Щоправда, коли назагал втрачається відчуття грані між істиною і брехнею, тоді настає й доба нахабного прагматичного цинізму. Тоді хіба що доводиться сподіватися, що рано чи пізно брехня спливе на денне світло, а сам лиходій не зможе уникнути відповідальності. Яким би досвідченим не був брехун, його версія подій ніколи не буде такою всеохоплюючою, щоб підмінити собою всю реальність.

На допомогу своїм правителям приходять так звані «рішали проблем» – спеціалісти, залучені в урядові кола із університетів і різних аналітичних центрів. У своїй діяльності вони вдаються до псевдоматематичної мови з тим, щоб відкрити закони, дотримуючись яких можна було б пояснити і передбачити політичні й історичні тенденції. Відчуваючи себе на державній службі господарем сьогодення, вони переймаються спокусою «підігнати реальність під теорію, котра, врешті-решт, була створена людиною і, відтак, могла бути іншою». А тим часом в суспільних процесах закономірність виявляє себе через випадковість, яку «рішалам» передбачити неможливо. Тоді вони апелюють до «теорії ігор» і «системного аналізу», де із трьох мож-

ливих варіантів – А.В.С – слід обрати один. Оскільки А і В завідомо знаменують собою два полярно протилежні випадки, то остаточний результат як правило припадає на варіант В. За оцінкою Ганни Арендт, «...зазначені «рішали» проблем і приземлені брехуни об'єднуються спільною рисою – спробою позбавитися фактів і впевненістю в тому, що це вповні можливо в силу природної випадковості фактів».³⁹

Тим часом технологія лжі постійно удосконалюється. На перший погляд зазначає Ганна Арендт, це, нібито зовсім невинна брехня урядових менеджерів по зв'язках із громадськістю. Вона виступає як різновид реклами, апелюючи до споживачів тих чи інших товарів. Однак уже виросло ціле покоління інтелектуалів, яке звикло до того, що політика є «створенням образів», або ж «іміджмейкінгу». Та на біду, як це не є парадоксально, ідеальною жертвою маніпуляцій стає президент Сполучених Штатів. З огляду на колосальний обсяг роботи, йому доводиться оточувати себе радниками – своєрідними «менеджерами національної безпеки», які фільтрують інформацію, що поступає президенту, а він стає чи не єдиною людиною в Америці, чий діапазон вибору може бути зумовлений ззовні. Щоправда, ця небезпека може восторжествувати лише тоді, коли виконавча влада перестане взаємодіяти із владою Конгресу: як відомо, «одна із функцій Сенату полягає у захисті процесу прийняття рішень від скороминучих настроїв...».⁴⁰

Проводячи паралель із установленим в Росії тоталітарним режимом, можна констатувати, що ні Державна дума, ані Рада Безпеки РФ не здатні виконувати функції подібно до Конгресу США. Яскравий приклад тому – прийняття 21 лютого 2022 року рішень щодо окупованих територій Донбасу напередодні повномасштабного вторгнення в Україну. Гидко було дивитися на тремтячих чиновників, які з усіх сил намагалися догодити президенту своїм «одобрямсом». І в цьому немає нічого дивного – адже Рада Безпеки РФ є лише консультативно-дорадчим органом при президентові РФ, що забезпечує йому умови для

реалізації президентських повноважень. Тож закономірно, що цинічна брехня стала улюбленим «ноу-хау» як самого Володимира Путіна, так і його поплічників.

1.6. Повчальні настанови Ганни Арендт

У 2014 році в російському перекладі з'явився збірник есеїв Ганни Арендт «Между прошлым и будущим. Восемь упражнений в политической мысли». Згодом за ініціативою Центру політичної концептології ЮФУ та Інституту наукової інформації із суспільних наук РАН 27-28 березня 2015 року була проведена Всеросійська наукова конференція за участю науковців Півдня Росії, Москви та Єкатеринбурга. За матеріалами конференції було опубліковано книгу, сама назва якої уже привертала увагу: «Интеллектуальная тревога: проблема лжи и цинизма в политике».⁴¹

Серед доповідачів було висловлено обнадійливо-оптимістичне судження, що у контексті проблеми «лжі й цинізму в політиці» текст Ганни Арендт «явився, що називається, в потрібний час і в потрібному місці, на переломному етапі вітчизняної історії, серед інформаційно-пропагандистських реалій нового видання холодної війни. В цьому розумінні книга Г. Арендт не просто цікава; вона дає відповіді на злободенні політичні запитання, і вона допомагає зробити вибір моральний і політичний, в непростій історичній ситуації».⁴²

Про який «переломний етап» російської історії йшлося на конференції? Уже зазначалося, що науковий доробок Ганни Арендт після агресії Росії проти України і всього цивілізованого світу набув небаченої актуальності. Виник своєрідний запит з боку громадськості: як російська спільнота відреагувала на креативний потенціал текстів Ганни Арендт? Зокрема – чим же могла німецько-американська дослідниця Ганна Арендт зарадити своїми настановами російським науковцям? Та й чи налаштованими були представники російської науки сприйняти

концептуальні засади її мислення як спонукальний стимул до дії? Зокрема коли йшлося про необхідність вдатися до критичного аналізу все наростаючого процесу протистояння науковців – носіїв «істини розуму» та «істини факту» – державній системі організованої лжі?

Громадянський вчинок окремих російських науковців – вийти за рамки «чистої» науки – сам по собі був би суголосним з громадянською позицією Ганни Арендт. Бо достоту сама «злоба дня», на її переконання, уже змушувала філософа, хоче він того, чи ні, перетворюватися в політика. Взяти хоча б до розгляду таку фразу з англійської версії тексту дослідниці: «Коли філософська істина вступає на ринкову площу, вона змінює свою природу і стає просто поглядом-догадкою, оскільки відбувається справжній <...> перехід не просто від одного типу міркування до другого, але від одного способу людського існування до другого». В німецькій версії текстів Ганни Арендт цей фрагмент набуває ще радикальнішого звучання: «Філософ, котрий хоче втручатися в суспільне життя, – це вже не філософ, а політик; він більше не прагне однієї лише істини – він хоче влади».⁴³

І тут, як на мою думку, відбулося своєрідне розшарування представників російської академічної науки: ті, хто прагнув влади, змушені були мігрувати переважно в країни Заходу, а тим, що залишилися, довелося звести свої прагнення до чисто кабінетних міркувань. З боку української громадськості мабуть було б некоректно повчати російських колег як їм діяти в умовах репресивного режиму. Адже перебіг подій в Росії доводив, що усі ті, що прагнуть влади всупереч волі Кремля, погано закінчують своє життя. Особливо коли вони зачіпають головну «злобу дня» – агресію Росії проти України, що вилилася у незаконну анексію Криму й окупацію окремих районів Донбасу та Приазов'я.

Трагічна смерть Бориса Немцова 27 лютого 2015 року – яскраве тому свідчення. Згідно одній із версій, Немцова могли

убити саме внаслідок його праці над доповіддю під назвою «Путін. Війна». У цій останній передсмертній доповіді російський опозиційний політик закликав: «Ця війна – ганьба для нашої країни. Але сама по собі ця проблема не розсмокчеться. Путіна слід зупинити. І зробити це зможе лише сам російський народ. Давайте зупинимо цю війну разом». Уже після загибелі російського опозиціонера документ було доопрацьовано соратниками Немцова й розповсюджено серед певних кіл у Росії. Так само доповідь, надруковану волонтерами у самій Україні, було представлено у травні 2015 року в Києво-Могилянській академії. Однак, зазначав співголова російського руху «Солідарність» Ілля Яшин, «основна цільова аудиторія все-таки – російське суспільство, котрому російські опозиціонери намагаються в такий спосіб «відкрити очі». Яшин вважав, що ні українців, ані зарубіжну спільноту ні в чому переконувати немає потреби – тут усі в курсі подій.⁴⁴

І принагідно слід віддати належне нечисленній групі науковців півдня Росії, Москви та Єкатеринбурга. Розставлені в книзі «Интеллектуальная тревога: проблема лжи и цинизма в политике» акценти прозвучали заклично-наполегливо: вони порушували актуальні для Росії проблеми деградації суспільного життя. Однак, тим не менше, тематика війни Росії проти України в панелі цього дискурсу посіла досить скромне місце. Акт агресії здебільшого трактувався як такий-собі «пересічний взагалі-то конфлікт». А це засвідчувало, що назагал російська громадськість на той час ще не усвідомлювала всю значимість і потенційну загрозу розпочатої агресії проти України. Хоча науковці й зазначали: «Набагато важливішою є готовність російських володарів дум на угоду миттєвій політичній кон'юктурі перетворити пересічний, взагалі-то, конфлікт у цивілізаційне протистояння, із нагнітанням істерії з приводу «фашистів-бандерівців», «п'ятої колони» тощо».⁴⁵

Так чи не так, але станом на 2014 рік в російському академічному середовищі з'явилися лише перші свідчення пильної

уваги до агресії Росії проти України. Так, відповідальний редактор збірника «Интеллектуальная тревога: проблема лжи и цинизма в политике» двічі доктор (філософських і політичних) наук, професор Віктор Макаренко ще напередодні виходу книги поставив у 2015 році аналіз творчого доробку Ганни Арендт в контекст «злоби дня» - агресивної політики Росії щодо «ближнього зарубіжжя», зазначаючи: «роботи Ганни Арендт утворюють базис концепту когнітивного спротиву...».⁴⁶

Оце визначення – «базис концепту когнітивного спротиву» – зобов'язувало. Актуальність порушеної проблеми не викликала заперечення учасників зазначеної вище конференції. Професор Макаренко відстоював думку, що «вперед рухає не арифметична більшість, і навіть не завжди гвинтівка, котра породжує владу, а просунута меншість». Виходячи з цього, «моє завдання реконструювати підхід до проблеми, задати певну теоретичну площину для обговорення проблеми співвідношення між істиною й політикою, істиною і лжею». У склад цієї проблеми вміщуються також проблеми колабораціонізму й цинізму. Тож справа залишалася за малим: хто візьме на себе ініціативу практичного здійснення замислу щодо протистояння істини брехливій політиці.⁴⁷

У наукових розвідках Макаренка наголошується на тому, що труди Ганни Арендт вміщують у собі «систему критеріїв для описання й оцінки соціальних і політичних процесів ХХІ століття». Уже попереднє ХХ століття своїм науково-технічним прогресом заклало основи й інструментарій насилля й злочинності: «Застаріла різниця між солдатом і цивільною персоною, армією й мирним населенням, військовими об'єктами й мирними містами, на котрих покоїлися дефініції воєнних злочинів Гаазької конференції. Військові злочини ознаменували політику продовження систематичних убивств у мирний час. Двозначність Нюрнберзького процесу до цих пір не подолана. Поняття агресії як щонайтяжчого міжнародного злочину

забуте. Для оцінки сучасних подій у відносинах Росії із суміжними країнами слід враховувати безліч позаконтекстуальних об'єктів аналізу, істин і аргументів».⁴⁸

Знову повернемося до проблеми: то чому ж нас учить спадщина Ганни Арендт? Як зазначає Макаренко, для аналітиків важливо насамперед зауважувати на існування сучасних форм протилежності між політичним і юридичним підходами до влаштування судових процесів. Завдання, які при цьому переслідуються аналітиками – виявити конкретні заходи індивідуального, групового, соціального, національного й інституціонального колабораціонізму: «цей захід визначає когнітивно-соціальні передумови ланцюга всезагальної лжі, на котрій базується колабораціонізм по відношенню до “своєї-чужої” влади». Йдеться про те, що стосовно до будь-якої системи влади – своєї чи чужої – слід ставити незручні запитання задля виявлення конкретної протилежності між мірилом істини й політикою в умовах даного місця й часу».⁴⁹

З точки зору визначення ступеню злочинності й осудження колабораціонізму, напрацювання Ганни Арендт викликають у Віктора Макаренка «почуття захвату від цієї надзвичайно розумної жінки ХХ століття»: «Адже далеко не в кожного чоловіки віднайдеться мужність вдаватися до критики народу, до якого ти належиш. Я думаю, приклад Ганни Арендт залишається універсальним до цих пір. Його можна й слід розповсюдити на індивідів усіх націй. До своєї власної нації і держави слід ставитися найбільш критично! – так звучить урок Ганни Арендт, в тому числі й на адресу нинішніх adeptів “русского мира”».⁵⁰

Ганна Арендт націлює критично ставитися й до алармістських закликів щодо «виживання світу» чи «самозбереження держави» будь-якою ціною, оскільки «виживання світу й держави неможливе без істини». В нинішню епоху розширився й загострився конфлікт між політикою й «істинами факту». Тож в конкретно-історичних обставинах даної держави як «чужої», так і «своєї», зазначає Віктор Макаренко, слід виявляти міру

конфлікту між істиною і політикою, а також пояснювати причини любові людей до брехні й обману: «Істину факту, якщо вона стоїть на шляху до вигоди, задоволення чи влади, сприймають сьогодні більш вороже, ніж у минулому. Цей феномен розцвів у тиранічних та ідеологічних країнах, а у вільних країнах незручні істини факту перетворилися в здогадки (рос. – мнения). Тому в кожній країні слід заново проблематизувати протилежність істини й здогадки».⁵¹

Сама ж Ганна Арендт наполягала на тому, що фактор державної таємниці настільки часто затуманював уми самих акторів політичного дійства, що вони уже часто й не знають і не пам'ятають самої істини. І тоді небачено зростає роль широкої громадськості, яка повинна прагнути представити істину у всій її повноті, яку якраз і намагаються приховати брехуни й політичні шулери: «В цьому сенсі істина, навіть якщо вона не панує публічно, має невикорінну перевагу над будь-якою брехнею».⁵²

Сам внутрішній світ уряду, зазначала Ганна Арендт, з його бюрократією, з одного боку, і громадянським життям, з другого, забезпечив відносну легкість самообману: «Жодна вежа із слонової кості, до якої тяжіють науковці, не підготувала настільки ефективно уми до ігнорування фактів, як це зробили різноманітні аналітичні центри для «рішал» проблем, а репутація Білого дому – для радників президента. Саме в такій атмосфері, коли дійсної поразки боялися менше, ніж визнання у поразці, були сфабриковані заяви про катастрофи, що вводили в оману...». Документи Пентагону зримо довели, що чим успішнішим здається політичний брехун, чим більшу кількість людей йому вдається переконати у власній брехні, тим більш наростає вірогідність, що і сам він в остаточному рахунку повірить у власну брехню.⁵³

Принципи дослідження, застосовані Ганною Арендт виявилися абсолютно адекватними для аналізу агресивної політики Росії щодо України. Розпочавши війну у 2014 році, Росія оку-

пувала Крим і частину Донбасу, здійснює геноцид українців і стирає міста і села з лиця землі. Всупереч правді, кремлівський очільник Володимир Путін затявся у своїй брехні про нібито агресію з боку «київського режиму». І вже важко визначити, чи то з пам'яттю в Путіна справи з кожним днем погіршуються, і він уже не може запам'ятати конкретні цифри з методичних порад своїх поплічників. Чи то він надто впевнений у своїй цинічній брехні й зневазі до аудиторії. Так, виступаючи 13 червня 2023 року перед «воєнкорами», Путін традиційно виклав серію наративів про якусь «добродушну» й «довірливу» Росію, яка нібито десятиліттями «годувала» Україну й підтримувала її економіку. І от, мовляв, невдячна Україна відмовилася виконувати Мінські домовленості, а у 2022 році відкинула й Стамбульські напрацювання після нібито добровільного відходу російських військ від Києва. Нині ж, лідер РФ обнадіював окупантів тим, що, мовляв, українська армія не досягла жодних успіхів під час контрнаступу, а втрати в живій силі України нібито у 10 разів більші, ніж російські.

В ході організованого Росією Східного економічного форуму 12 вересня Путін знову повернувся до співвідношення втрат двох сторін, і навів дані про якісь буцімто небачені втрати Україною 18 тисяч бронемашин. Ну, чим тобі не «тридцять тисяч кур'єрів» Хлестакова? У наведенні цих даних кремлівський зверхник перевищив навіть «звіти» російського Міністерства оборони. Звідки могли з'явитися ці бронемашини, коли із початку повномасштабного наступу із Заходу були передані Україні лише 5 400 БТР, і хіба ще 1 035 було отримано у вигляді трофеїв? Що ж стосується власної бронетехніки, то, згідно даних Military Balance, станом на 2021 рік в Україні нараховувалось всього близько 2 100 одиниць БТР.⁵⁴

Влітку 2023 року нині покійний керівник ЧВК «Вагнер» Євген Пригожин теж неодноразово констатував, що військове командування РФ відверто бреше про втрати Сил оборони України на фронті, завищуючи багатократно кількість знище-

них західних танків і бронемашин. Зокрема, поки міністр оборони РФ Сергій Шойгу бадьоро рапортував про ліквідацію 60 танків Leopard – в реальності російські війська змогли підтвердити підбиття лише двох одиниць німецької техніки. Так само в той час, як у зведеннях МО РФ було вказано про тисячі «ліквідованих» українських військових, – в реальності окупанти несуть колосальні втрати і відступають не лише на Запоріжжі й Херсонщині, а й на Бахмутському напрямі.

Отже, відбувається згадуваний Ганною Арендт «кругообіг» лжеінформації. Євген Пригожин визнає: «Вони все ще сподіваються, що можуть виграти цю війну. Але, оскільки відсутнє управління, відсутні воєнні успіхи, керівництво міноборони – воно ретельно обдурює президента. І президент отримує ті доповіді, котрі аж ніяк не відповідають дійсності... Ніхто не знищував 60 «леопардів». Це повна, тотальна нісенітниця. Шойгу живе за принципом: щоб в брехню повірили – вона має бути жахливою. І тому в хід ідуть обмани». Також глава «вагнерівців» визнав, що Збройні сили України не бомбардували Донбас вісім років підряд з 2014 року, а тим часом Шойгу постійно розповсюджував цю брехню. Також Пригожин констатував: нагла брехня в лютому 2022 року полягала й в тому, що Україна нібито готується напасти на Росію, і що «спецоперація» розпочалася зовсім не в ім'я «спасіння народу Донбасу», а зовсім з інших причин.⁵⁵

Таких визнань Кремлівська рать президента не прощає.

1.7. Утверджуючи істинний статус «людини»

Мислення Ганни Арендт оригінальне і часом аж парадоксальне. Не останню роль у цьому феномені відіграло й те, що після еміграції із нацистської Німеччини до США, дослідниця перейшла на виклад своїх наукових суджень англійською мовою, що часом ускладнювало розуміння суті викладеної нею

проблеми. То ж не дивно, коли сучасні дослідники творчості Арендт для прояснення трактування тих чи тих термінів часто вдаються до порівняльного аналізу англomовного і німецькомовного текстів. Взяти хоча б за приклад тлумачення філософського розуміння істини у політичній сфері. В англomовному тексті це викладено так: «Бажаючи з'ясувати, якої шкоди здатна завдати істині політична влада, ми торкаємось цих матерій, скоріше за все, із політичних, а не філософських міркувань, а тому можемо дозволити собі знехтувати питанням про те, що таке істина, і задовольнятися тим, що люди зазвичай розуміють під цим словом». Однак у німецькомовному тексті знаходимо те, чого немає в англomовному: «Але в політичному сенсі – як ми побачимо – відмінність між істинами факту й істинами розуму має велике значення».⁵⁶

Тобто, в одному випадку з політичних міркувань Ганна Арендт під словом «істина» задовольняється тим, **що під цим «люди зазвичай розуміють»**, а в другому наполягає на тому, що в політичному сенсі «відмінність між істинами факту й істинами розуму має велике значення». То як же нам знайти вихід із цього парадоксу: **перейти від того, «що люди зазвичай розуміють», до наукового потрактування відмінності «між істинами факту й істинами розуму»?**

Спробуємо звернутися до історичних першоджерел. У свій час німецький філософ, математик й історик Вільгельм Лейбніц (1646-1716) відстоював необхідність опрацювання теорії ймовірності і теорії ігор. Тоді ж він увів розподіл усіх істин відповідно до їх джерела і особливої ролі у пізнанні на «істини розуму» та «істини факту», закріплюючи за першими властивість необхідності, а за другими – властивість випадковості. виправдовуючи людську свободу, у котрій Лейбніц вбачав джерело морального зла, філософ вдався до розрізнення трьох видів необхідності: «метафізичної», «моральної» й «фізичної». Лише перша, на думку Лейбніца, виключає будь-яку альтернативність і випадковість, а дві інші (що відносяться до реально-

го світу й людської поведінки) сумісні з вибором, випадковістю й свободою. Відтак і всесвіт поділяється на «світ, що осягається розумом» (метафізична реальність – математичні формули), і «світ чуттєвий» (реальний фізичний світ).⁵⁷

Якщо з «істинами розуму» ситуація більш-менш зрозуміла (політизувати табличку множення майже немислимо!), то маніпуляції з «істиною факту» посідають суттєву роль в системі організованої лжі. Доктор політичних наук Сергій Поцелуєв звертає увагу на положення Ганни Арендт, висловлене в німецькомовному джерелі: «Там, де брешуть принципово, а не лише час від часу, там людина, котра висловлює те, що є, уже починає діяти політично, навіть якщо вона взагалі не мала такого наміру. *У світі, де з фактами вчиняють як завгодно, уже проста констатація факту є загрозою можновладцям*». Чи ж не в утвердженні істини факту, недопущенні розмивання грані між істиною факту та банальною здогадкою й полягає сутність інтелектуального спротиву нині широко розповсюдженій системі інформаційної маніпуляції? Ганна Арендт ілюструє цю думку життєвим прикладом: *взяти хоча б простого переповідача істини факту, «коли простий репортаж з місця події сприймався як дещо небезпечніше і агресивніше, ніж ворожа пропаганда. Іншими словами, настільки важлива у політиці здатність розрізняти між ворогом і другом нині уже не діє»*.⁵⁸

Що вже говорити про організовану можновладцями брехню, котра, згідно з напрацюваннями Ганни Арендт, є нічим іншим як внутрішньою властивістю тієї політики, котра претендує не менше, ніж на перетворення світу. От саме за цих умов прагнення до істини з боку громадського суспільства й стає першочерговим фактором когнітивного інтелектуального спротиву. Не слід забувати, що в XX столітті в СРСР і нацистській Німеччині уже домінував феномен масової маніпуляції фактами й думками. І втілювався він у завідомо фальшиве переписування історії, створення іміджів і фікцій про реальну дер-

жавну політику. За несправедним словом у СРСР слідувало нечесне діло – створення системи ГУЛАГу. Із цього можна робити висновки: усі неправди містять у собі насильницьку складову; організована лжа завжди прагне знищити те, що вирішено цинічно заперечувати. Тоталітарні уряди свідомо використовують брехню як крок на шляху до вбивства. Досить згадати факт появи статті Путіна «Про історичну єдність росіян і українців», яка стала ідеологічним провіщенням варварських бомбардувань життєвої інфраструктури України й масового геноциду українців як самостійного народу.

Тож важко не погодитися із думкою, що ідеї Ганни Арендт вимагають всебічного осмислення й застосування до усіх сфер внутрішньої політики усіх суспільств і держав без винятку. Наприклад, показовим є критичне ставлення Ганни Арендт як до країн тодішнього «соціалістичного табору», та і до ліберальних демократій. Приділяючи особливу увагу новому феномену масової маніпуляції фактами, судженнями й упередженнями, вона зазначала, що організоване маніпулювання фактами й догадками є відносно новим феноменом, котрий на Сході яскраво представлений постійним переписуванням історії, а **на Заході** – пропагандистським мистецтвом іміджмейкінгу і відповідною поведінкою державних діячів. Яскравий приклад тому – переписування історії всупереч баченню ще живих очевидців подій: «сучасна історіографія **в радянській Росії** може безнаказанно і досить ефективно заперечувати факти, про реальність котрих кожен може ще згадати; і те ж саме стосується настільки улюбленого на Заході «іміджмейкінгу», в котрому ігнорується все, що може пошкодити бажаному «іміджу» події, нації чи особи».⁵⁹

Отже, коли йдеться про академічну науку в її узагальнюючому сенсі як про систему європейської освіти, то розвиток її природничо-наукових підрозділів приносить зримі плоди в утвердженні «істин розуму», які не підлягають політизації й маніпулюванню – двічі по два завжди дорівнюватимуть чоти-

рьом. Що ж стосується сфери «істини факту», то тут неминуче відбувається політизація історичних наук і гуманітарних дисциплін. А це значить, що багато залежатиме від того, як професура зуміє систематизувати, зберігати, тлумачити – і тим самим відстоювати – «істину факту». Представників цього підрозділу слід захищати від посягань державної влади ще ретельніше, ніж суд захищає незалежність засобів масової інформації. На теренах гуманітарних досліджень існує досить пливка грань між «істиною факту» й довільною банальною догадкою, але саме вона убезпечує нас від скочування до політизованих цинічних банальностей на межі із злісною пропагандистською лжею.

Разом з тим Ганна Арендт закликає з розумінням ставитися до людей, що перебувають в умовах тоталітарної диктатури: «Думаю, що нам доведеться визнати, що існують екстремальні ситуації, в котрих неможливо брати на себе відповідальність за світ, відповідальність переважним чином політичну, оскільки політична відповідальність завжди припускає наявність хоча б мінімальної політичної влади. Безсилля чи повна відсутність влади видається мені вагомим виправданням». Таке ставлення тим більш є виправданим, що визнання безсилля уже вимагає наявності певних моральних якостей людини й твердої віри, необхідних для того, щоб усвідомлювати реальність і не жити ілюзіями, «зберегти останні залишки сили і навіть влади».⁶⁰

Отже слід зважати й на те, що науковець, не бажаючи відійти від «істини факту», часто-густо намагається максимально звузити свою дослідницьку нішу певними фреймами [каркас, рамка], а також обмежити часовий період розглядуваної тенденції, що призводить, на жаль, до певного самообмеження предмету дослідження. Так, беручись застосувати методологію інтегративно-когнітивістського підходу в аналізі стратегій російсько-української інформаційної війни, філософ Центру політичної концептології Михайло Константинов, по-перше,

звужує часові рамки періодом 2013-2015 років. По-друге, він обумовлює, що «ні юридичні (хай то будуть питання легальної передачі влади в Україні, прав громадян, (військово)полонених тощо) ані фактологічні питання не були предметом мого дослідження». Дослідник застерігає, що предметом його зацікавлення було виключно інформаційне освітлення подій у медійному просторі: «Так, у нас відсутні дані щодо воєнної підтримки Росією самопроголошених Донецької й Луганської народних республік. Однак факт наявності інформаційної підтримки цих республік з боку Росії навряд чи хто стане оспорювати».⁶¹

Що тут можна сказати? Визначити рамки дослідження – це прерогатива автора. Однак стверджувати у 2015 році що наразі відсутні дані про «воєнну підтримку Росією самопроголошених» ДНР і ДНР – це вже була самоочевидна перестраховка: адже «...починаючи із весни 2014 року в інтернеті стали з'являтися численні докази участі російських збройних сил на Донбасі». Щоправда, керівництво Росії впродовж наступних восьми років заперечувало факт присутності російських військ і техніки на Донбасі. Та навіть за наявності цієї брехливої настанови, 17 грудня 2015 року Путін вимушений був заявити: «Ми ніколи не говорили, що там немає жодних людей, котрі займаються вирішенням певних воєнних питань. Але це не значить, що там є присутніми російські війська».⁶²

Отже, маємо, з одного боку, констатувати в даному випадку факт врахування дослідником офіційної точки зору щодо присутності/відсутності російських військ на Донбасі. З другого боку, не беремось засуджувати чи виправдовувати його позицію, бо згідно Карлу Ясперсу, це питання особистої політичної відповідальності і власного сумління кожної окремої людини. Тим часом, що на нашу думку значно гірше, – Константанов розглядає російсько-українську інформаційну війну, не поставивши її в належну систему координат: коли є агресор, а є й жертва агресії. Натомість у його викладі виходить так, що оби-

дві сторони пройшли свою відстань до інформаційної війни з тим, щоб подолати «глибоко закорінене уявлення про єдність українського і російського народів, про їх спільну історичну долю. Подолання цієї перешкоди здійснювалося завдяки дегуманізації противника, надання йому нелюдського образу з метою зменшити тиск моральних заборон, позбавивши моральні фрейми об'єкту прикладання. Так, з боку однієї із сторін конфлікту широкого розповсюдження отримали такі найменування проросійських активістів, як «колоради» й «ватники»; з іншої сторони – «укропи» й «бандерлоги».⁶³

Сигнал тривоги, на думку Констатинова, для російського суспільства пролунав уже тоді, коли сам факт відмови Віктора Януковича від влади став подаватися російськими ЗМІ «не просто як “фашистський” переворот, але і як зрада стосовно до Росії та її народу, по відношенню до колективної “слов'янської” ідентичності й до історичної пам'яті, одною із ключових наративів котрої стала історія спільної перемоги над європейським фашизмом». Задля посилення емоційної напруги, для характеристики тимчасового уряду України став загальновживаним термін «хунта», з підкресленням його нібито продажності, безпринципності, безчесності й аморальності. А когнітивна матриця, що активно нав'язувалася останніми роками до американців і європейців (“нахабні”, “хитрі”, “бездуховні”, “аморальні”, “збоченці”, “піндоси”, “Гейропа” тощо) переносились на українців, котрі нібито страждали «тимчасовим помутнінням розуму й осліплених хибними міражами європейського благополуччя».⁶⁴

Ось ця ідея, зазначав Михайло Константинов, закріплювалася в образі «бандерлога, що скаче на Майдані». Російське ж суспільство в цій матриці представлялося як острів стабільності, духовності, традиційних моральних цінностей, вікової мудрості й великодушності. Мовляв, «...ми ж уже пережили осліплення 90-х років, і добре знаємо, чого варті обіцянки й запевнення американців і європейців! А ось наївні хохла, на-

пившись майданутого чаю з наркотиками, зовсім збрендили і їх слід лікувати». Що має особливе значення в цьому контексті, то це «безкровне» приєднання Криму «ввічливим чоловічками», яке протиставлялося «кривавому Майдану» з його «коктейлями Молотова». Сам Майдан зображувався не просто як «акт агресії», а як явище екзистенційно-цивілізаційного рівня – як братерська зрада, що зневажає самі засади морального підмурівка єдності «русского мира».

Завдяки цьому, робить висновок Константинов, саме російські ЗМІ видали індульгенцію й владі, і простим росіянам на найбільш цинічну поведінку стосовно реальних та уявних учасників розглядуваного конфлікту... Хворобливі згадки про поразки, про зрадницькі 90-х рр. компенсуються активною міфологізацією перемоги у Другій світовій війні, викликаючи відчуття реваншу, повторення великих перемог й відродження могутності країни. Цим пояснюється й терпимість по відношенню до «антисанкцій», готовність до певних жертв. Тому «одним із найефективніших методів, що довів свою дієвість, став метод експлуатації колективної пам'яті про Велику Вітчизняну війну... за допомогою транспонування фреймів із героїчного минулого». Все це нагадувало перехідний період часів Веймарської республіки.⁶⁵

Привертає увагу й позиція російського дослідника до небезпечної терпимості суспільства щодо практики виправдання цілей будь-якими засобами: «В російському суспільстві відбувся якийсь серйозний надлом, результатом якого стало всезагальне моральне отупіння, абсолютна байдужість до будь-яких, найбільш цинічних дій учасників конфлікту, будь то зовні чи всередині. Коли можна звинуватити матір сімох дітей у зраді Батьківщини, відірвати її від грудного немовляти, відвезти в інше місто, і мало в кого цей факт викличе моральне обурення. Коли можна влаштовувати саме справжнє цькування артистів, музикантів, опозиційних політиків і журналістів по федеральних каналах, й нікого уже не бентежить ні відвер-

та брехня, котра використовується в цьому цькуванні, ні той цинізм, з котрим воно здійснюється».⁶⁶

Викликає здивування Михайла Констатинова і ставлення російського суспільства до вчинку горезвісного актора Михайла Пореченкова: мало кого збентежив факт такого собі «сафарі» з метою постріляти в людей, які ще вчора вважалися братами. Що тоді говорити про масу недолюдків, які хваляться у своїх блогах: «іду мочить хохлів»? Тому не можу утриматися від того, щоб ще раз широко процитувати позицію російського дослідника Констатинова: «Надання конфлікту зусиллями медіа екзистенціального статусу зняло моральні обмеження і стало виправданням відверто цинічної поведінки як представників російської влади, так і російського обивателя. Вражає не те, що подібне взагалі стало можливим – зважаючи на міць сучасних медійних технологій й засобів маніпуляції, це не викликає здивування, – але те, з якою швидкістю усе це відбулося і наскільки тонким виявився зв'язок між українським і російським народами, грань між цивілізацією й варварством».⁶⁷

Що й казати – вплив брехні із медіа ресурсів на свідомість людей зашкалює, особливо тих представників російської глибинки, що є постачальником рекрутів для путінських воєнних експериментів. І чим більш цинічною й неперебірливою стає мілітаристська пропаганда, тим ширший контингент симпатиків вона мобілізує. Під час другого року повномасштабної агресії, у виконанні горезвісної Маргарити Симоньян, пропаганда набуває свого звироднілого вивершення: «Усі ці, як пише Тютчев, богохульні уми й богомерзкі народи ополчилися проти нас, і думаючи, що ми воюємо з Україною й з українцями, слід згадати, що ми не воюємо ні з якими українцями і в Україні ми воюємо лише із тимчасовою владою, котра невідомо як прийшла туди, й сама ж доводить усім вищезазначеним, що не має до України жодного відношення, до інтересів українського народу». Перемогу Росії у цій війні Симоньян силкується кваліфікувати як «перемогу людства над царством темряви».⁶⁸

Зважаючи, у якому агресивному середовищі доводиться жити й працювати російським науковцям, віддаєш належне когнітивно-інтелектуальному спротиву тих, хто дотримується заповітів Ганни Арендт. Помиляються ті, хто вважає послух першочерговою політичною чеснотою, бо ж без неї, мовляв, не міг би існувати жодний політичний організм. Ці умовиводи звучать настільки правдоподібно, що доводиться прикласти сил для їхніх спростувань. Помилка ж, зазначає Арендт, криється в уподібненні понять «згоди» і «послуху». Усі уряди, навіть найбільш автократичні, воліють «згоди». А коли обиватель пояснює свою позицію необхідністю «послуху», він тим самим скочується до «підтримки» існуючого режиму й тим самим має нести повну політичну відповідальність за усі дії, скоєні цим диктаторським режимом. З цього приводу Ганна Арендт зазначає: «Досить лиш на секунду уявити собі, що б сталося із будь-якою із цих форм правління, якби достатня кількість людей вчинила «безвідповідально» і відмовилась підтримувати режим, хай навіть не повстаючи і не опираючись відверто, щоб зрозуміти, якою б це могло бути могутньою зброєю. Насправді це один із багатьох видів ненасильницької дії і спротиву – взяти, наприклад, владу, потенційно закладену в громадянському спротиві – відкритому в нашому столітті».⁶⁹

У наші дні спротив України – це спротив збройної боротьби. Усі ми усвідомлюємо, що коли перестанемо воювати, нашої країни більше не буде. Усвідомлюємо й те, що найближчим часом ця збройна боротьба не завершиться, а тому терпляче й настирливо докладаємо сил і зусиль для досягнення перемоги. Ми прагнемо миру, однак не ціною втрати України. З нами правда, а в правді сила і впевненість у нашому гідному майбутті.

¹ Пять стадий неправды. Как Путин рассказывал о российском захвате Крыма. URL: <https://ru.krymr.com/a/krym-stadiy-nepravdy-putina-rossiyskiye-voyennyye/32282578.html>

² Там само.

³ Ложь Путина. Российский президент этого не скрывает. Потому что в его мире это признак силы. URL: <http://day.kyiv.ua/ru/article/top-net/lozh-putina>

⁴ Там само.

⁵ «У Гитлера тоже была еврейская кровь» - глава МИД России Сергей Лавров о президенте Украины Владимире Зеленском. URL: <https://ru.krymr.com/a/denatsyfikatsiya-lavrov-o-zelenskom-u-gitlera-tozhe-byala-evreyskaya-krov/3180443.html>

⁶ Там само.

⁷ Низшая форма расизма, пропаганды и лжи» – Госдепартамент США о словах главы МИД РФ Сергея Лаврова о евреях. URL: <https://nokta.md/nizshaya-forma-rasizma-propagandy-i-lzhi-gosdepartament-ssha-o-slovah-glavy-mid-rf-sergeya-lavrova-o-evreyah/>

⁸ Путин извинился перед премьером Израиля за слова Лаврова о том, что у Гитлера была еврейская кровь. URL: <https://nokta.md/putin-izvinilaya-pered-premerom-izrailya-za-slova-lavrova-o-tom-chto-u-gitlera-byala-evrejskaya-krov/>

⁹ Путин назвал Зеленского «позором еврейского народа», реакция главного раввина Украины. URL: <https://nokta.md/putin-nazval-zelenskogo-pozorom-evrejskogo-naroda-reaktsiya-glavnogo-ravvina-ukrainy/>

¹⁰ Там само.

¹¹ Германия выдаст Путина Международному уголовному суду – Минюст страны. URL: <https://www.unn.com.ua/ru/news/2019864-nimechchina-vidast-putina-mizhnarodnomu-kriminalnomu-sudu-minyust-krayini>

¹² Путин обвинил Запад в том, что тот прикрывает нацизм в Украине этническим евреем Зеленским: в МИД Украины ответили. URL: <https://news.obozrevatel.com/russia/putin-obvinil-zapad-v-tom-chto-on-prikrivaet-natsizm-v-ukraine-etnicheskim-evreem-zelenskim-video.htm>

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Путин обвинил «бандеровцев» в убийстве полутора миллионов евреев, чтобы оправдать войну с Украиной. URL: <https://nokta.md/putin-obvinil-banderovtsev-v-ubijstve-polutora-millionov-evreev-eto-imeet-otnoshenie-k-segodnyashnemu-dnju/>

¹⁶ Там само.

¹⁷ Арендт Х. Ответственность и суждение. М. 2013. С.84-85.

¹⁸ (Арендт Х. Традиции и современность // Советское государство и право. 1991. №3. С.124-133 ; Арендт Х. Традиции и современная эпоха // Вестник Московского университета, Серия 7, Философия. 1992. №1. С.80-95 ; Арендт Х. Массы и тоталитаризм // Вопросы социологии. 1992. Т.1. С.24-31 ; Арендт Х. Истоки тоталитаризма // М., 1996 ; Арендт Х. Vita activa, или О деятельной жизни. СПб. 2000 ; Арендт Х. Люди в темные времена: [Очерки]. М. 2003 ; Арендт Х. Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме. М. 2008 ; Арендт Х. Скрытая традиция: Эссе. М. 2008 ; Арендт Х. Лекции по политической философии Канта. СПб. 2011 ; Арендт Х. О революции. М. 2011 ; Арендт Х. Жизнь ума. СПб. 2013 ; Арендт Х. Ответственность и суждение. М. 2013. 351 С. ; Арендт Х. О насилии. М. 2014 ; Арендт Х. Между прошлым и будущим. Восемь упражнений в политической мысли. М. 2014. 416 с. ; Арендт Х., Шмид К. Право на революцию: разговор между профессором Карлом Шмидом и философом Ханной Арендт // Социологическое обозрение, 2016. Т 15. № 1. С.56-74 ; Арендт Х. Попытки понимания, 1930-1954 ; Арендт Х. Ложь в политике: размышления о документах Пентагона // Политическая концептология. 2022. № 2. С. 183-203.).

¹⁹ Див.: Саликов А.Н., Жаворонков А.Г. Философия Ханны Арендт в России // Вопросы философии. 2019. №1. С.133-145.

²⁰ Там само. С.136.

²¹ Ответственность и суждение. С.54-55.

²² Чурікова Н. «Насильство є частиною повсякденної комунікації у великій частині російського суспільства». Інтерв'ю з чеським кримінологом Петром Пойманом. URL: https://www.holosameryky.com/a/chesky-kryminalist-petr-pojman-pro-rosijski-zlochyny-v-ukrajini/7256254.html?utm_source=Facebook&utm_medi...

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Арендт Х. Ответственность и суждение. С.50.

²⁶ Там само. С. 55.

²⁷ Там само. С. 56-57.

²⁸ Там само. С.58, 60.

²⁹ Там само. С.61.

³⁰ Там само. С.62.

³¹ Чурікова Н. «Насильство є частиною повсякденної комунікації у великій частині російського суспільства». Інтерв'ю з чеським кримінологом Петром Пойманом. URL: https://www.holosameryky.com/a/chesky-kryminalist-petr-pojman-pro-rosijski-zlochyny-v-ukrajini/7256254.html?utm_source=Facebook&utm_medi...

kryminalist-petr-pojman-pro-rosijski-zlochyny-v-ukrajini/7256254.html?utm_source=Facebook&utm_medi...

³² Арендт Х. Ложь в политике: размышления о документах Пентагона // Политическая концептология. 2022. №2. С.184.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Соловьев Э.Ю. Философия как критика идеологий // Философия и идеология: от Маркса до постмодерна. URL: <https://flibusta.su/book/93997-filosofiya-i-ideologia-ot-marksa-do-postmoderna/read/>

³⁷ Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? // Журнальный зал. Неприкосновенный запас. 2005. №2-3 (40-41). URL: <https://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>

³⁸ Арендт Х. Ложь в политике: размышления о документах Пентагона. С.185.

³⁹ Там само. С. 188.

⁴⁰ Там само. С. 186.

⁴¹ «Интеллектуальная тревога: проблема лжи и цинизма в политике». Ростов-на-Дону. 2015. 207 с.

⁴² Поцелуев С.П. Истина и политический контекст: к публикационным нюансам одного из шедевров Ханны Арендт // Интеллектуальная тревога: проблема лжи и цинизма в политике. Ростов-на-Дону. 2015. С.32.

⁴³ Там само. С.43.

⁴⁴ Лазаренко В. Дело чести. Последний доклад Немцова. URL: https://zmina.info/ru/articles-ru/sprava_chesti_ostannja_dopovid-nemcova-2/

⁴⁵ Константинов М.С. Политический цинизм в контексте российско-украинской информационной войны // Интеллектуальная тревога: проблема лжи и цинизма в политике. Ростов-на-Дону. 2015. С.161.

⁴⁶ Макаренко В.П. Уроки Ханны Арендт: внеконтекстуальные проблемы системы организованной лжи (статья 1) // Политическая концептология, №1, 2015. С.8.

⁴⁷ Макаренко В.П. Внеконтекстуальные проблемы системы организованной лжи // Интеллектуальная тревога: проблема лжи и цинизма в политике. Ростов-на-Дону. 2015. С. 96, 97.

⁴⁸ Там само. С.28.

⁴⁹ Макаренко В.П. Уроки Ханны Арендт: внеконтекстуальные проблемы системы организованной лжи (статья 1). С.9-10.

⁵⁰ Там само. С. 7-8.

⁵¹ Макаренко В.П. Внеконтекстуальные проблемы системы организованной лжи. С.29.

⁵² Арендт Х. Ложь в политике: размышления о документах Пентагона. С.196.

⁵³ Там само. С.197.

⁵⁴ 18 тысяч бронемашин: Путин превзошел ложь Минобороны РФ о военных потерях Украины. URL: <https://focus.ua/voennye-novosti/591944-18-tysyach-bronemashin-putin-prevzoshel-lozh-minoborony-rf-o-voennyh-poteryah-ukrainy>

⁵⁵ «Полная чушь»: Пригожин разоблачил ложь Шойгу об «уничтожении» 60 Leopard и заявил, что войска Путина отступают на нескольких направлениях. URL: <https://war.obozrevatel.com/polnaya-chush-prigozhin-razoblachil-lozh-shojgu-ob-unichtozhenii-60-leopard-i-zayavil-chto-vojska-putina-otstupayut...>

⁵⁶ Цит. За: Поцелуев С.П. Истина и политический контекст: к публикационным нюансам одного из шедевров Ханны Арендт. С.35.

⁵⁷ Вопрос 14. Философия т. Лейбница. Истины разума и истины факта. URL: <https://studfile.net/preview/369390/page:14/>

⁵⁸ Цит. За: Поцелуев С.П. Истина и политический контекст: к публикационным нюансам одного из шедевров Ханны Арендт. С.40, 41, 42.

⁵⁹ Там само. С.44, 45.

⁶⁰ Ханна Арендт. Ответственность и суждение. С. 79.

⁶¹ Константинов М.С. Политический цинизм в контексте российско-украинской информационной войны. С.159.

⁶² Участие России в войне в Донбассе (2014-2022). URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Участие_России_в_войне_ы_Донбассе_\(2014-2022\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Участие_России_в_войне_ы_Донбассе_(2014-2022))

⁶³ Константинов М.С. Политический цинизм в контексте российско-украинской информационной войны. С.159.

⁶⁴ Там само. С.160.

⁶⁵ Там само. С.162.

⁶⁶ Там само. С.163.

⁶⁷ Там само. С.164.

⁶⁸ «Не воюем с украинцами»: Симоньян сделала циничное заявление и размечталась о победе России «над царством тьмы». Видео. URL: <https://news.obozrevatel.com/russia/myi-ne-voyuem-s-ukraintsami-simonyan-sdelala-tsinichnoe-zayavlenie-i-razmechtalas-o-pobede-rossii-nad-t...>

⁶⁹ Арендт Х. Ответственность и суждение. С. 81.

Розділ II.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА КАТАСТРОФА РОСІЇ:

Взимку 2023 року в Нью-Йорку, у видавництві Franc-Tireur USA вийшла нова книга заслуженого професора теорії культури і російської літератури американського університету Еморі Михайла Епштейна «Русский антимир. Политика на грани апокалипсиса». У підзаголовку книги значиться, що це «перша філософська книга про перший рік війни» – повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Привертає увагу анонс, що «всі прибутки від продажу книги спрямовуються на допомогу українським біженцям».

Назагал Михайло Епштейн є широко знаною особистістю у науковому світі: філософ, культуролог, літературознавець, есеїст, автор понад 40 книг і 800 статей, перекладених на десятки мов світу. Він пише російською і англійською мовами. Людина широкого гуманістичного діапазону мислення. У передмові до останньої книги її автор пише: «Уже рік як триває війна, політично безглузда і для Росії самогубна... Книга задумана й написана в найтемніший і найстрашніший рік в історії Росії. Жодні звершення російської культури, жодна любов до неї не зможуть змити тієї каїнової печаті, котру на неї ставить нинішній режим. Необхідно зрозуміти, як із того «добра і світла», в котрому нас виховувала «найгуманніша у світі» література, міг відбутися злочин на ймення Батьківщина – найбільша катастрофа й загроза існуванню людства».¹

Ще одна книга «Перед лицем катастрофи» вийшла відразу ж навесні 2023 року у німецькому видавництві LIT Verlag під редакцією професора культури й інтелектуальної історії Росії

Рурського університету (Бохум) Миколи Плотнікова. В інтернеті ця книга есеїв представляється одною з перших спроб дати філософське визначення ситуації навколо розв'язаної Росією повномасштабної війни проти України, а також окреслити контури проблематики вини й відповідальності, пов'язаної з цією війною. В якості наукового редактора Микола Плотніков об'єднав творчі зусилля 16-ти авторів.²

Позиція колективу авторів у ситуації балансування Росії на грані ядерної війни звучить як набат: повномасштабна війна проти України не лише «несе смерть, розруху й страждання українському народу, але ця війна означає для Росії цивілізаційну катастрофу».³ Плотніков вбачає ознаки катастрофи навіть в тому, що війну часом неможливо осмислити філософськи, так як в сьогоdnшній Росії заборонено саме слово «війна». На думку професора, іронія історії проявилася в тому, що найбільш похмурі пророцтва і застереження збулися, що й породило в суспільстві відчуття безсилля. Війна викликала у авторів збірника також відчуття шоку й емоціонального потрясіння, що, на щастя, перейшло у стан пізнання, моторошного одкровення і усвідомлення безпорадності слів, яких і в минулому нібито було сказано досить. За цих трагічних обставин у цьому хаосі подій колектив науковців-гуманітаріїв поставив за завдання осмислити їхній взаємозв'язок щоб передбачити бодай контури ймовірної катастрофи.

Ще одна знакова подія: 7 серпня 2023 року в Москві презентували оновлений підручник історії для 10-11 класів. У посібнику «перероблено й переписано розділ», присвячений періоду з 1970-х років і до наших днів, а також додано новий параграф про війну проти України – від 2014 року й понині. Як зазначив міністр освіти Сергій Кравцов, автори підручника поставили за завдання довести «як історія Росії вплинула на світову». Месіанська роль Росії, судячи з усього, буде культивуватися і в підручниках історії для 5-9 класів, які мають з'явитися до 1 вересня.

Майже одночасна поява таких трьох помітних видань, як на мою думку, вимагає до себе належного ставлення з боку наукової громадськості України. Відразу постало запитання: з яким різновидом наукової літератури в даному разі ми маємо справу. Склалось так, що на сьогодні цивілізаційні проблеми Росії досліджуються в: 1) рамках російської офіційної науки; 2) в роботах російської опозиційної інтелігенції; 3) у сфері так званих світових Russian Studies? Усі три зазначені вище видання являють собою своєрідні реперні точки, що можуть послужити відправним пунктом осмислення злочи дня – критичного аналізу цивілізаційної катастрофи Росії, викликаній неспровокованою війною, розв’язаною путінським режимом Росії проти України.

2.1. Каїнова печать агресії

Гуманітарні дослідження нинішньої Росії, як на мою думку, в силу існуючих обставин повномасштабної війни проти України, об’єктивно не можуть розглядатися в чисто академічних канонах, поза межами поточної політики. Хай там як, але сфера політики пронизує усю нашу життєдіяльність. Давно відома істина стверджує: «якщо ти не займаєшся політикою, то політика врешті-решт займеться тобою». Уже з часів Аристотеля кожен громадянин полісу усвідомлював, що «людина – істота політична». В часи середньовіччя про це якось призабулося – доля людини перекладалась в руки Божого промислу. Втім епоха Відродження, закладаючи основи нової європейської культури, знову затребувала мудрість Еллади. Про її благотворний вплив нагадав нам у XX столітті Бертран Рассел: у Древній Греції «участь в громадських справах була всезагальною серед міських жителів. Людиною, яка не інтересувалася політикою, були незадоволені й називали “ідіотом”, що по-грецьки дослівно означає “перейнятий особистими інтересами”».⁴

Розв'язана Росією повномасштабна війна проти України наклала свою каїнову печать на сферу співпраці науковців двох країн. Це не могло не відбитися як на стані досліджень у гуманітарній сфері, так і на характері міжлюдських відносин колишніх колег. За цих умов традиційний потяг до взаємного спілкування й співпраці був поставлений під знак запитання. Кожен повинен був визначитись у своєму ставленні до війни.

З огляду на обставини, ініціативна група українських вчених звернулися до міжнародної наукової спільноти з проханням бойкотувати фінансування й співпрацю з російськими науковцями. На думку українських активістів, такі дії могли б допомогти зупинити війну, стимулювавши російських вчених перейти до активних антивоєнних дій. У відкритому листі цієї групи науковців зазначалося: «На наше переконання, в XXI столітті і в 2022 році чи не найкращою відповіддю на танки, системи залпового вогню й ракети є закритий доступ до високих технологій, інновацій, наукових досліджень й інформаційної підтримки».⁵

Конкретно ці науковці закликають: заблокувати громадянам й інституціям РФ доступ до усіх наукометричних баз і матеріалів усіх наукових видавництв; бойкотувати участь працівників наукових закладів РФ у міжнародних грантових програмах; призупинити їхню участь у програмах міжнародної академічної мобільності тощо.

Та все ж здоровий глузд підказує, що було б некоректно ставитись до усіх представників російської науки огульно негативно. Звичайно, слід дотримуватись усталених принципів (Карл Ясперс, Ганна Арендт, Теодор Адорно), згідно яких кожен громадянин має нести політичну відповідальність за той курс, який здійснюється урядом його країни. В тому числі відповідальність несуть й науковці. І тому є яскраві приклади. Так, понад 150 працівників науки й наукових журналістів Росії відразу ж 24 лютого 2022 року підписали й опублікували на сайті газети «Троїцький варіант – Наука» відкритий лист проти війни з Україною.

Документ вартий того, щоб бути широко процитованим: «Ми, російські вчені й наукові журналісти, заявляємо рішучий протест проти воєнних дій, розпочатих збройними силами нашої країни на території України. Цей фатальний крок веде до величезних людських жертв й підриває основи системи міжнародної безпеки, що склалася. Відповідальність за розв'язування нової війни в Європі цілком лежить на Росії. Для цієї війни немає жодних розумних виправдань. Спроби використати ситуацію в Донбасі як привід для розгортання воєнної операції не викликають жодної довіри. Цілком очевидно, що Україна не являє загрози для безпеки нашої країни. Війна проти неї несправедлива й відверто безглузда».⁶

В тезовому викладі подальші положення листа-відозви зводяться до такого: «Україна була й залишається близькою нам країною»; «ми поважаємо українську державність»; «розв'язавши війну, Росія прирекла себе на міжнародну ізоляцію, на становище країни-ізгоя»; «нам гірко усвідомлювати, що наша країна, яка внесла вирішальний вклад у перемогу над нацизмом, стала нині палієм нової війни на європейському континенті». І насамкінець: «Ми вимагаємо негайного припинення усіх військових дій, спрямованих проти України. Ми вимагаємо поваги суверенітету й територіальної цілісності української держави. Ми вимагаємо миру для наших країн. Давайте займатися наукою, а не війною!».⁷

В подальшому станом на березень 2023 року цей лист-звернення із засудженням агресії підписали близько 8,5 тисяч вчених. Навколо цього контингенту вчених з боку путінського режиму створилася атмосфера утисків і шантажу. Сотні науковців невдовзі змушені були покинути країну. Так, організація *Scholars at Risk*, допомогла виїхати із Росії 200 особам. Ще 62 діячам науки допоміг виїхати фонд Олександра фон Гумбольдта. В Telegram-чатах для вчених, котрі потребують релокації, на березень місяць перебувало понад шести тисяч людей. За свідченнями низки вимушених мігрантів, в Росії наразі

настав колапс цілих наукових галузей – дослідження просто припинилися. Тим часом вражає такий факт: від’їжджаючих науковців «ніхто не умовляв залишитися. Навпаки – наукові й освітні організації самі витискували висококласних спеціалістів. Причому в традиціях 30-х рр. минулого століття – із доносами й шпигуноманією».⁸

Оперативно відреагувала на повномасштабну агресію Росії й широка міжнародна науково-освітня громадськість. Так, вчені, котрі займалися вивченням геноциду, нацизму й Другої світової війни, написали відкритий лист, в котрому засудили брехню про нібито «нацизм» і «геноцид» в Україні, за допомогою якої Російська Федерація намагається виправдати свою агресію проти України. У листі зазначається, що російська пропаганда змальовує українську державу як нацистську і фашистську з тих пір, як російський спецназ вперше увійшов в Україну у 2014 році, анексував Крим і розпалив конфлікт на Донбасі, що тліє довгі вісім років. Російська пропаганда між тим «регулярно представляє обраних лідерів України нацистами та фашистами, які гноблять місцеве етнічне російське населення, котре, як вона стверджує, потребує звільнення. Президент Путін заявив, що однією з цілей його “спецвійськової операції” проти України є “денацифікація” країни».⁹

Спростовуючи злісні вигадки російської пропаганди, цей контингент науковців авторитетно заявляє, що «немає нацистського уряду, який Москва могла б викорінити в Києві. Жодного геноциду російського народу в Україні не було. І російські війська не виконують визвольну місію. Після кривавого 20-го століття народи світу мали б розвинути достатньо проникливості, щоб знати, що війна – це не мир, рабство – це не свобода, а невігластво дає силу лише автократичним маніям величі, які прагнуть використати це для своїх особистих цілей».¹⁰ Серед тих, хто підписав цю заяву, є найбільш видатні й відомі дослідники Другої світової війни, нацизму, геноциду та Голокосту.

Зате представники кремлівського режиму реагували на появу зазначених вище відозв провідних науковців проти війни у звичний для себе спосіб. Так, Андрій Луговий – депутат Держдуми від партії ЛДПР із 2011 року – звернувся до Генпрокуратури РФ з проханням перевірити збірник статей російських вчених «Перед лицом катастрофы» на предмет «дискредитації» армії. У своєму доносі Луговий пише, що збірник науковців містить «інспіровані недружніми державами антиросійські наративи про безглузду й криваву війну в Україні, яку віроломно розв'язала Російська Федерація». Крім того, стверджує депутат, автори збірника «дискредитують» армію ще й тим, що розповідають про «катування, наругу й гвалтування» в окупованій Росією Бучі, а до того ще й порушують питання «про колективну відповідальність громадян “держави агресора”».¹¹

Андрій Луговий – відома фігура в обіймі путінського режиму. Саме він як співробітник ФСБ РФ в листопаді 2006 року зустрівся в Лондоні із своїм колишнім колегою Олександром Литвиненком, котрий незадовго до цього звільнився і став критикувати російське керівництво спецслужби. Після зустрічі з Луговим стан здоров'я Литвиненка різко погіршав. 23 листопада він помер у лікарні Університетського коледжу британської столиці. Причиною смерті було названо гострий променевий синдром, викликаний надзвичайно високим рівнем полонію-210. Сліди речовини були виявлені в номері готелю, де зупинявся Луговий, а також у місцях, котрі він відвідував.

Нині колишній співробітник ФСБ воює на ниві історичних досліджень. Як відомо, колишніх кадебістів не буває, так само не буває і колишніх агентів ФСБ. Віддавна спецагенти були ядром РКП(б), яку Йосип Сталін у 1921 році назвав «орденом мечоносців». Він високо оцінював «значення старої гвардії всередині цього могутнього ордена», ставив за завдання «поповнення старої гвардії новими загартованими за останні три-чотири роки працівниками».¹²

Як відомо, стара гвардія належно підготувала молодих поплічників, які й влаштували масовий терор, Голодомор і систему ГУЛАГ.

2.2. В рамках офіційної науки

Що на сьогоднішній день являє собою російська гуманітарна наука? Найперше, що кидається у вічі, назагал вона так і не пододала спадщину радянського минулого. Суспільне життя в СРСР як ідеократичній державі, наскрізь було пронизане ідеологією. Комуністична партія проголошувалася в Конституції керівною і спрямовуючою силою суспільства. Відповідно увесь гуманітарний блок науки (а надто філософія) були в головному максимально близькі, якщо не тотожні комуністичній ідеології.

Щоправда, слід віддати належне, науковці гуманітарної сфери не лише чесно виконували держзамовлення, але й водночас дехто із них намагався так чи інакше вислизнути із-під нав'язливого контролю з боку офіційної ідеології. Врешті-решт анулювання статті 5 Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії призвело до деідеологізації кінця 1990 – початку 2000 рр. При усій фрагментарності й частковій зворотності процес розпаду СРСР різко розширив можливості гуманітарних досліджень, зокрема філософських – методологічних і світоглядних.

Та все ж назагал, за оцінкою російського професора Миколи Плотнікова, прошарок гуманітарної еліти в Росії завжди був катастрофічно малим, надто в галузі філософії та й інших світоглядних дисциплін. Звісно, у сфері освіти існувала величезна кількість викладачів гуманітарного спрямування, але це все були здебільшого ідеологічні працівники, які за радянських часів виконувати завдання партійної пропаганди, а в пострадянські часи швидко переключилися на кон'юнктурні дисципліни: політологію, культурологію, релігієзнавство тощо. В цій ситуації критерії того, що являє собою наукове дослідження світо-

глядних проблем, в тому числі в галузі історії та філософії, просто не могли чітко сформуватися. А що вже сьогодні, то «число академічних вчених, що займаються філософією і здатних працювати в інтернаціональній науці, є надзвичайно мале. Думаю, не більше декількох десятків. Саме тому, до речі, в Росії й процвітає ідеологія «самобутньої російської філософії», котра вся побудована на тому, щоб відгородитися від наукового світу тезами про особливості російської думки, котрі дозволяють ігнорувати загальноприйняті стандарти науковості».¹³

Тож після повномасштабного вторгнення Росії в Україну як з наукою в цілому, а надто з сферою гуманітарних наук, справи обстоювали надзвичайно погано. Життя показало, що найбільш молодий і активний прошарок дослідників, котрих у останні півтора-два десятиліття взяли активну участь у створенні інтернаціонально визнаної гуманітарної науки, виявився надто малочисельним і при тому зовсім не захищеним від владно-бюрократичного свавілля як всередині, так і поза академією.

Жорстке державне втручання в справи гуманітарної науки призвело до того, що замість створення умов для наукової конкуренції ресурси цілеспрямовано адресувалися в надто обмежене число нових елітних інституцій, котрим відводилася роль флагманів наукового оновлення. Решта ж академічних структур були практично полишені на самих себе. Спочатку такою елітною структурою був Російський Державний Гуманітарний Університет, котрий у перше десятиліття ХХ ст. став мотором інновацій в гуманітарних науках. Завдяки залученню значних фінансових ресурсів він зміг впродовж короткого часу акумулювати значні інтелектуальні сили, дати потужний імпульс науковому розвитку. Але коли у нього сталися конфлікти з путінським режимом, елітного статусу університету було позбавлено. Що показово – ніхто із представників інших академічних інституцій не став на його захист. Далі та сама історія трапилася із Європейський університетом у Санкт-Петербурзі, а ще згодом із Вищою школою економіки: «Спочатку вони

ставали (назначалися) обраними елітними закладами і в них стали перетікати активні наукові сили. Але потім з різних причин, в тому числі й тому, що ці наукові сили починали вимагати більше академічних й публічних свобод, ці заклади піддавалися розгрому, а усі решта представників академії байдуже дивилися на це збоку».¹⁴

На якийсь короткий період часу у цих елітних інституціях формувалося висококваліфіковане наукове середовище. Але оскільки таких інституцій було вкрай мало, і вони залюбки наголошували на своєму елітарному характері, то виявилось, що їх доволі легко зруйнувати. А до того ж після повномасштабного вторгнення Росії в Україну значна частина цих науковців, орієнтованих на світову науку, покинули Росію. Зараз вони докладають сил щоб організуватися у Європі чи США у вигляді проектних центрів, асоціацій вчених чи нових освітніх центрів, щоб і в подальшому займатися наукою.

Що із цього всього залишиться в російській науці після 24 лютого – сказати важко. Ймовірно, виникне ситуація дуже схожа на ту, що сталася у 1920-ті роки з від'їздом провідних учених, письменників й художників: відбудеться розрив звязків й загасання гуманітарної думки. Для тих, що залишаться в Росії, може повториться стара радянська модель комунікації науки й влади внаслідок ідеологічної всеїдності режиму, якому й не потрібна яка-небудь систематизована ідеологія, аби була демонстративна підтримка вірнопідданості правителю Росії.

Поки що ситуація з ідеологією до кінця не визначилася. З одного боку, в епоху розвитку сфери телеграм-каналів, влада й не потребує якогось єдиного ідеологічного апарату – досить тієї маніпуляції брехнею й наклепами, щоб добитися ідеологічного послуху. Однак, з другого боку, режим Путіна все рівно буде потребувати якоїсь всезагальної рамки інтерпретації дійсності заради здійснення політичної комунікації, насамперед з молоддю. Саме тому нині виникають різноманітні фантомні проекти лекційного курсу для всіх вузів «Основи росій-

ської державності», або ще пошуку «ДНК Росії». Усі, хто не підкориться цій ідеологічній лінії і не висловить їй підтримку змушені будуть взагалі відмовитися від якогось притомного теоретичного висловлювання, зокрема з проблем історичної пам'яті.

То ж не дивно, що нині в Росії з'явилася достатня кількість людей, котрі намагаються створити нову ідеологію, надавши їй академічного шарму й наукової легітимності. Часто-густо ініціатором у цьому процесі виступає не стільки влада, скільки ідеологічні групи у самих наукових колах, що прагнуть захопити контроль у академічному й освітньому середовищі й легітимізувати врешті-решт в ньому ідеологічну мову війни й антизахідної риторики. Влада з свого боку йде назустріч цій ідеологічній фразеології, з допомогою якої можна було б пояснити злобу дня й виправдати свої рішення. Тож в цьому розумінні було б «невірно вважати, що наукові інституції завжди виступають в якості об'єкта й жертви, а влада завжди являє собою суб'єкта ідеологічного контролю. Ні, тут відбувається така-собі взаємодія».¹⁵

За прикладом недалеко ходити. Взнявши на себе роль головного історика Росії, Володимир Путін залучив до популяризації своїх історичних екзерсисів як перевірену часом «стару гвардію», так і нове поповнення відданих поплічників. Бажаючих виявилось вдосталь. Наприклад, 7 серпня 2023 року помічник президента Росії і голова Російського воєнно-історичного товариства Володимир Мединський, міністр освіти Сергій Кравцов, науковий керівник Інституту загальної історії РАН Олександр Чубар'ян і ректор МДІМО Анатолій Торкунов представили в ТАСС нові підручники по загальній історії й історії Росії для 10-х і 11-х класів і відзвітували, що доручення Кремля було виконано своєчасно й ідеологічно витримано. Адже ще в грудні 2022 року професор НДУ Вищої школи економіки Леонід Поляков на зустрічі з президентом Володимиром Путіним озвучив ініціативу щодо написання нового підручни-

ка історії: «Мені здається, що сьогодні назріла найгостріша необхідність створення нового комплексу [підручників]. Ви абсолютно правильно нагадуєте, хто розпочав війну, коли вона розпочалася. Все це має бути в шкільних підручниках».¹⁶

Хто б після цього сумнівався в підтримці ініціативи з боку президента. Та й виконавці не забарилися. Минуло якихось півроку і помічник президента Володимир Мединський наголосив на тому, що при підготовці підручника було задіяно безліч установ. А розділи з подій останніх 50-ти років взагалі були повністю переписані. До того ж видання в цілому пройшло «системне рецензування багатьма інститутами». Міністр освіти Сергій Кравцов з свого боку оголосив, що відтак у Росії з'явився новий підручник, в котрому будуть відображені усі найважливіші події, включаючи спеціальну військову операцію в Україні й приєднання нових територій.

Передумовами, що нібито інспірували так звану Спеціальну військову операцію (СВО), в підручнику були названі якісь кроки Заходу у напрямі «фальсифікації історії й відродження нацизму» в Україні. Автори підручника беруться навчати учнів, що Москва з свого боку нібито здійснювала виключно дружні кроки до Заходу: працювала над налагодженням відносин між російськими й американськими спецслужбами, висловлювала співчуття жертвам терористичних актів у Сполучених Штатах, будувала гілки трубопроводів, що постачали Заходу газ. Однак, мовляв, США виявилися невдячними й вирішили не допустити енергетичної самостійності Європи, що забезпечувалася б Росією, і навпаки – стали на заваді російському постачанню газу за рубіж.

А вже поштовхом до СВО називаються в підручнику події Майдану 2014 року, котрі, зі слів Путіна, кваліфікуються як здійснений націоналістами незаконний державний переворот. Тож сучасну Україну автори підручника зображають репресивною державою, в котрій нібито переслідується будь-яка опозиція: «Україна – ультранаціоналістична держава. Сьогодні

будь-яке інакомислення в Україні жорстоко переслідується, опозиція заборонена, все російське оголошено ворожим. Відбувається знищення всього того, що так чи інакше засвідчує про загальну для братніх народів історію і культуру». Натомість Росія зображується взірцем правління широких мас народу, адже, мовляв, початок СВО в країні було активно підтримано більшістю росіян. Війна проти України змальовується на широкому міжнародному тлі. Автори підручника зазначають, що Росії в ході спецоперації протистоїть усе НАТО: «Нашим військовим протистоїть ідеологічно прокачана, оснащена зброєю НАТО, підготовлена за їхніми стандартами армія ЗСУ, поповнена зарубіжними найманцями й інструкторами». На додачу до цього, мовляв, «Захід завалив український режим грошима і зброєю, а проти Росії були введені безпрецедентні за масштабами санкції».¹⁷

Ректор МДІМО Анатолій Торкунов звернув увагу на те, що учнів слід не лише націлювати на матеріали підручника, але й паралельно відлучати їх від інтернету, де «величезна кількість різного роду фейкового матеріалу». На його думку історичне значення новітнього підручника полягає саме в тому, що у ньому влада забезпечує єдиноправильне схвалене державою мислення: «Це державний підручник, тому трактування тих чи інших подій, звичайно, виходить із нашого сьогоденішнього розуміння того, що відбувалося, і що відбувається в нинішній момент». А що вже стосується поточного моменту, «якщо говорити про сучасні події, то життя вимагає відповідних оцінок. В підручнику дані оцінки, котрі сьогодні дає держава», – визнав Торкунов.

Старий досвідчений управлінець – науковий керівник Інституту загальної історії РАН Олександр Чубарьян – не став вдаватися у питання політизації історії, а натомість зосередив увагу на більш широкому висвітленні у підручнику питань історії країн Азії й Африки. Інтуїція його мало коли підводила – хто знає, як ще повернеться хід подій. Недарма ж провідні

вчені стали висловлювати занепокоєння щодо тенденції до фундаментальної ідеологізації в гуманітарних дисциплінах. Принаймні уже намітилася динаміка до заміни точкових репресій щодо кадрового складу науковців – масовими. А в підсумку, на превеликий жаль, об'єктом остаточного ідеологічного пресингу виявляться школярі-підлітки, психіка яких є особливо вразлива до маніпулювання.

Невже ж в Росії найбільш ймовірною залишається нинішня перспектива інтелектуального тупика? За оцінкою аналітика «Левада-Центру» Олексія Левінсона, ситуація засвідчує, що із існуючої пострадянської більшості населення нову європейську особистість наразі не вдалося сконструювати. Розраховувати на підростаюче покоління школярів теж не доводиться: телевізор і шкільні вчителі систематично і цілеспрямовано закладають в голови учнів путінське бачення світу: «Так, ми живемо в оточенні ворогів, піндоси хочуть нас захопити тощо... І коли шкільний учитель буде говорити їм про світ, що складається суцільно із ворогів – щиро чи не щиро, не важливо – вони це приймуть... І це жахливо, тому що вони пронесуть цей світогляд по всьому житті, скільки б життя не вчило їх, що вони не праві. Далі якісь молоді люди будуть із цього відчуття виламуватися й викручуватися, для кожного з них це буде реальною драмою. А решта буде жити так, як зараз доживають ті, хто не зміг вписатися в нинішнє життя, – а це ледве не третина країни».¹⁸

Підсумки останнього десятиліття Росії не вселяють оптимістичних сподівань. Більше того – цей час став знаковим в історії країни. Розв'язана в 2014 році війна проти України прискорила процес формування тоталітарної поліцейської держави навколо культу особи Володимира Путіна. Існуючий політичний режим здійснює репресивну внутрішню і агресивну зовнішню політику, культивує атмосферу насильства й страху, формує фальшиву «паралельну» картину світу, морально розтіляє власних громадян. Наразі є підстави стверджувати про

появу в Росії «нового соціального типу – homo putinus»: людини, котра повністю ідентифікує себе з владним режимом, змирися із свавіллям у ставленні до себе з боку держави, зневажає універсальні моральні норми і права людини. До формування такого типу людини долучилися назагал й наукові та освітні кола Російської Федерації.

2.3. Перед лицем катастрофи

Щоправда, було б несправедливо не помічати у російському суспільстві певний сегмент соціуму, котрий не змирився із існуючим станом справ. Зокрема, привертає увагу контингент населення від семисот тисяч до мільйона росіян, котрі за різними оцінками, впродовж 2022 року полишили свою країну. Масова міграція прокотилася двома хвилями. Перша – одразу після початку повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року, а друга – після оголошення Путіним мобілізації 21 вересня 2022 року. Попри те, що в РФ дедалі частіше лунають пропозиції покарати втікачів конфіскацією майна і заборону на повернення, кремлівський режим в цілому задоволений тим, що значна частка нелояльних громадян перетнула кордон і тим самим зменшила соціальну напругу в суспільстві.

Опинившись у вигнанні, нова російська академічна еміграція зосередила свою активність на інформаційній сфері, де впродовж року було сформовано помітний сегмент Youtube та Telegram-каналів з антивоєнним дискурсом. Блогери та професійні журналісти, які змушені були виїхати з Росії, практично створили другий Рунет, непідконтрольний кремлівській владі. Для російської антивоєнної опозиції інформаційна робота залишається одним із основних напрямів боротьби з режимом Путіна.

На цей момент появи в Росії антивоєнної академічної еміграції, як на мою думку, Україна не може не зважати. Нині про-

тиборство агресивній політиці Кремля в широкому розумінні здійснюється на трьох фронтах: воєнному, санкційному та інформаційному. От саме на третьому – інформаційному – полі російська антивоєнна еміграція об'єктивно сприяє українській боротьбі на рубежах вогню. Звісно, було б перебільшенням розглядати цей контингент людей в ролі союзника України, однак вона може цілком відігравати роль ситуативного попутника в боротьбі з режимом Путіна. А до попутників й зовсім інші критерії та вимоги: вони переслідують власні цілі, але деякі з них на окремих напрямках суголосні з українськими. Власне, якщо вони навіть лише загальнодемократичні, то й це вже немало.¹⁹

З огляду на зазначене, інформаційна продукція російської антивоєнної еміграції й привертає увагу української громадськості. Наразі йдеться про уже згаданий вище науковий збірник «Перед лицем катастрофи» під редакцією Миколи Плотнікова. На початку широкомасштабного вторгнення він звернувся до колег-інтелектуалів, що мешкають в Росії, в Україні, та в країнах Європи й Америки – з проханням осмислити соціальні, політичні й історичні витоки наявної катастрофи. Цей заклик був почутий, що й принесло свої позитивні результати. Серед 16-ти представників гуманітарних наук, майже всі автори збірника на час виходу книги перебували за межами Росії, крім, можливо, чотирьох.

Слід зазначити, що ініціатива Плотнікова була спробою відродити традицію появи творів російської волелюбної думки. В історії ХХ століття уже були приклади появи подібних інтелектуальних маніфестів: «Проблемы идеализма» і «Свободная совесть», «Вехи» і «Интеллигенция в России», «Из-под глыб» і «Самосознание». Вони були одночасно і аналізом поточного моменту, і публічним дійством інтелектуалів, котрі своїм критичним словом заявляли громадянську позицію. Тож нинішній збірник було побудовано в традиціях опублікованої самвидавом у Москві 1974 року антології «Из-под глыб» – за

принципом об'єднання авторів, як тих, що живуть в Росії, так і за кордоном. У підсумку нинішній збірник «Перед лицем катастрофи» розглядається в середовищі російської антивоєнної еміграції як «перша спроба інтелектуального аналізу агресії путінського режиму проти України».²⁰

Хоча книга готувалася до видання у Німеччині, принциповим для колективу авторів було видати її російською мовою, а вже потім вдатися до перекладів. Цей крок вони аргументували тим, що здійснений критичний аналіз має звучати якраз тією мовою, на котрій нині Кремлем віддаються накази про обстріли й бомбардування українських міст. В такий спосіб, вважає професор Плотніков, всередині цієї мови має зміцнюватися інтелектуальний ресурс спротиву. Основний лейтмотив видання полягав у тому, щоб «сформулювати у філософських поняттях загальне бачення триваючої катастрофи, не обмежуючись коментуванням стрічки поточних новин. З тим, щоб створити альтернативу ідеологічному офіціозу й запропонувати дійсно інший погляд не просто на рівні журналістського розслідування, а саме в плані формулювання альтернативного розуміння й аналізу ситуації».²¹

Укладачам збірника, виданого в Німеччині, вдалося обійти ряд впроваджених Кремлем бар'єрів. Так, заборона в Росії вживати слово «війна», коли йдеться про неспровоковану агресію проти України, означала блокування самого процесу мислення. Адже якщо не мислити війну як війну, а як щось розпливчате й периферійне – тоді зникає сам феномен війни. І тоді, продовжує Плотніков, нам не дано пізнати усю глибину катастрофи, що розверзлась на європейському континенті. Коли ж називати речі своїми іменами, можна досягнути зворотного: «Нам видно той безперервний потік страждань, розрухи і смерті, котрий приносить з собою агресивна війна, розв'язана урядом Росії 24 лютого 2022 року проти держави і народу України. Нам видно безкінечний ланцюг злочинів армії агресора. Ми стаємо свідками того, як війна позбавляє прихи-

стку і тепла мільйонів мирних жителів, змушуючи їх полишити рідні місця. Як вона руйнує життєвий проект двох пострадянських поколінь і позбавляє їх майбутнього. Як вона розриває тканину людських звязків, розорюючи сім'ї, розбиваючи спільноти, сіючи ворожнечу між народами». ²²

Путінський режим заповзявся заговорити, зачарувати реальність, заколисати мораль за допомогою слів. Як стверджують російські колеги, кремлівським ідеологам багато в чому це вдалося: будь-які спроби розпочати розмову про відповідальність, про провину й сором, про гріх і покуту наразі сприймається відверто хворобливо. Не в останню чергу тому, що в російському суспільстві заблокована сама можливість розмірковувати на тему провини і відповідальності, злочину і покарання. І якщо пересічна людина часто-густо не здатна порушити ці питання сама по собі, то тим важливішою стає роль науковців, які покликані задавати ці болючі питання самі собі й суспільству в цілому. Тим самим вони публічно відкривають простір для відновлення морального дискурсу, в котрому стануть можливими, будемо на те сподіватися, і суд совісті, і просто суд, і Міжнародний кримінальний суд в Гаазі.

Обмежений об'єм статті звужує мої можливості щодо аналізу кожної із вміщених у збірник статей. Сподіваюсь, що згодом вдасться ще не один раз повернутися до цього видання, де кожна із публікацій варта уваги. Наразі зосереджусь на положеннях, висловлених Олександром Львовичем Доброхотовим – доктором філософських наук, професором кафедри наук про культуру Вищої школи економіки. Не в останню чергу й тому, що це голос науковця не з еміграції, а з Росії з усіма можливими з огляду на репресивність режиму обставинами.

Нині відправна точка будь-якого аналізу – фактор війни. Тривалий час філософи посилено відшукували якийсь потаємний смисл для поняття «війни». Суперечкам і нині не видно кінця-краю. А тим часом у Європі пацифісти активно вимагають, що війну проти України слід припинити й будь-яким спо-

собою добитися перемир'я. Інші заперечують, що далеко не всякий мир є благом.

З цього приводу в професора Доброхотова сформувалася відпрацьована позиція: віднайдення смислу війни має бути підпорядковане загальній вимозі, щоб та правда, в ім'я котрої ведеться війна, була дійсно загальнолюдською. Щоб її могли сприйняти навіть українські вороги, коли у них з очей спаде полуда тієї омани мислі й волі, у яку вони впали. Війна наразі триває не між Сходом і Заходом, а між захисниками права і захисниками сили, між охоронцями святинь загальнолюдського духу і його хулителями та руйнівниками. Зрозуміло, що багато залежатиме від того, хто буде визначати оте «загальнолюдське». Однак провідні філософи завжди дотримувалися тієї точки зору, що є війна за суб'єктивні й меркантильні інтереси, а є війна за принципи, котрими ніколи й ні за яких умов не слід поступатися. Серед них фігурують поняття свободи і незалежності. Зокрема в трактаті «Про вічний мир» «Кант звертає увагу на те, що вільні країни не воюють одна з одною: в цьому – головний секрет викорінення війни і шлях до майбутнього вічного миру. Але російські філософи, котрим есхатологізм завжди був якось ближче за оптимізм, все ж вважали, що без війни неможливо».²³

Наші посилання на норми міжнародного права передбачають недопустимість агресивних війн й захоплення чужих територій. Тим часом повномасштабне вторгнення в Україну відкриває новий ракурс проблеми: а чи не є ця війна спробою з боку московської тиранії змінити правила гри на свою користь і нав'язати усьому світові якийсь новий порядок, в котрому сила пануватиме над правом? На думку професора Доброхотова, слід постійно проводити ревізію й корекцію ключових понять, оскільки під час нинішньої війни морально-політичний словник зазвучав вельми фальшиво. І з цим важко не погодитись, коли вислуховуєш теревені Путіна чи Лаврова з їхньою фальшивою апеляцією нібито до норм міжнародного права й

принципів гуманізму. Саме тому покликання науковців полягає в тому, щоб твердо сказати, що є речі, за котрі слід воювати, а в остаточному підсумку й убивати. Адже право, в тому числі й міжнародне, це ще й зобов'язання захищати свободу: «І тут альтернативи немає: або я захищаю жертву агресії, або я стаю співучасником і союзником агресора. Третього в таких ситуаціях бути не може. Тому ми або демонтуємо поняття «право», «свобода», «особистість» – що нині з успіхом і відбувається, або ж ми визнаємо, що є ситуації, де прямим обов'язком є справедлива війна... Відтак, в деяких ситуаціях війна необхідна».²⁴

Однак розв'язана нині війна – це спроба московської тиранії нав'язати світові новий порядок, в котрому сила панує над правом. Якщо їй це вдасться, якщо вона деморалізує світ й паралізує його волю, тоді вона суттєво продовжить терміни свого панування. У свій час це вдалось більшовикам. І ось цей «раціональний розрахунок» на насилля вповні міг би спрацювати, зазначає Олександр Доброхотов, «якби не чудо ірраціонального спротиву України. В усякому випадку, ми маємо справу не з психозом фюрера, якийсь чомусь бажає реставрувати Радянський Союз, а із запровадженням перевіреного історією логічного механізму, котрий, судячи з усього, може продовжити існування режиму. А то й гірше. Адже найбільш загадкова тема цього сюжету – чому світ з таким дивним смиренням кролика перед удавом готується до капітуляції. Однак сьогодні їй не буде: слава Україні».²⁵

Тим часом невіршеним залишається питання про те, чи є росіяни як народ відповідальними за війну? Та й взагалі – чи можлива колективна відповідальність за війну? Чи лише індивідуальна? І чи маємо розглядати це питання в площині права, а чи моралі? Ситуацію професор Доброхотов описує в такий спосіб, що нібито російський народ потрапив у ситуацію заручника і змушений підкорятися волі терориста, якщо хоче вижити сам чи зберегти життя своїх рідних. Отже, вважає філософ, про характер народу як правило слід міркувати мета-

форично, бо народ – не моральний суб'єкт. Хороших і поганих народів не буває. Так само й індивідуум не може бути завідомо добрим чи злим: тож доведеться коректно оцінювати конкретні вчинки кожного.

Тобто, професор Доброхотов як щирий ліберал перерахував базові положення про злочин і покару, про провину й відповідальність. Однак постає проблема: чи можна усі ці ліберальні категорії прикласти до практики народу, який практично сформувався й жив переважним чином у системі самодержавства. Чи можна цей народ міряти ліберальним аршином? Щоб передати відповідь на ці сакраментальні запитання вдамося до обширного цитування: «слід сказати, коли ми з усіма цими тривіальностями входимо у рідне задзеркалля російської історії, починається якесь запаморочення... Менше всього хотілось би говорити про зондервег [особливий шлях], але куди від нього подінешся! Російське суспільство ніяк не могло скластися в громадянське, але з XVI століття його ще й ламали – в одному напрямі, цілеспрямовано, щоб знищити паростки громадянського суспільства. А коли щось зросталось, ламали по цьому ж самому місцю знову. Трудно віднайти націю з такою ж долею. Формально – це була територія права, а з іншої сторони – тиранії. Це завжди було понівечене суспільство, «неєвклідів світ» людей, котрі навчилися виживати й пластично набувати потрібних для адаптації форм. Мучити цих людей соціологічними запитаннями нелюдськи й образливо. Як би вони вижили, якби не змогли уловити «радарями», чого від тебе чекають, й саме це сказати; тоді тебе залишать у спокої і ти підеш на свій улюблений город. Але щоб не турбувала совість, слід ще й себе переконати, що сказане – це правда. Ось оптимально комфортна ситуація, в котрій вчили жити націю 500 років. Так, це не звільняє від відповідальності. Але це змушує нас обережніше оперувати категоріями права».²⁶

Можливо що з точки зору декого з російських читачів таке пояснення ситуації вважається й допустимим. Однак з точки

зору українця – така позиція назагал неприйнятна. Почнемо з того, що оці саме представники російського «понівеченого суспільства» були озброєні й направлені в Україну щоб провести «денацифікацію» – позбавити нас державності та ліквідувати український народ як такий. Вони прийшли на нашу землю нищити й убивати, а професор Доброхотов пропонує нам прийняти положення, що «мучити цих людей соціологічними запитаннями нелюдськи й образливо». А за те, що ці люди «навчилися виживати й пластично набувати потрібних для адаптації форм», то це, мовляв, «змушує нас обережніше оперувати категоріями права».

А що ми перебуваємо по різні сторони лінії фронту, то й оптика бачення цієї проблеми у нас принципово відрізняється. Хоча з рядом положень шановного професора важко не погодитись. Ще і ще раз хочеться наголосити, що судити, і оцінювати скоєні злочини все-таки доведеться через визначення індивідуальної провини відповідно до права, без жодних посилань на обставини трагічного розвитку історії Росії впродовж останніх 500 років. Сам же Олександр Доброхотов заявляє, що «якщо ми визнаємо людей людьми, значить категорії [понятійні] мають бути універсальними... Адже ми вже визнали себе людьми. Нібито не виходить так, що тут – людина, а там – понівечена тоталітаризмом біомаса. Скоріше виходить так: або ж рухай назад у світ біологічний, або ж бери на себе провину».²⁷ Одним словом, додаю я, якщо хочеш бути людиною, то мусиш спокутувати свої гріхи.

Що стосується майбутнього, то в цілому сприйняття поточного моменту Олександром Доброхотовим досить оптимістичне. Він вважає, що Росія переживає новий етап у світовій історії, хоч на очах руйнується все те, що будували останні сто років. Сподівається, що цей обвал потягне за собою увесь світовий порядок. Краще, якщо це буде еволюція, а не революція. А в підсумку «Росія повернеться у європейське гніздо, із якого вона випала... Росія буде не Великою, не Святою, а просто Росією,

нормальною державою з нормальними людьми». Що для цього потрібно? І ось тут на нас чекає велика доза розчарування: «Але для початку слід, щоб глобальні міжнародні організації стали тим, чим обіцяли бути і після Першої, і після Другої світової війни. Ці обіцянки формально підкріплені важливими програмними документами, котрі, на жаль, не працюють».²⁸

Судячи з усього, автор покладає основні надії на глобальні міжнародні організації – вони мають принести в Росію гідність і свободу, честь і справедливість, мир і свободу. Однак постає питання: а як же обстоять справи із внутрішніми рушійними силами Росії? У свій час академік А. Сахаров поставив епіграфом до свого знаменитого трактату слова Гете із його «Фауста»: «Лишь тот достоин жизни и свободы, Кто каждый день за них идет на бой».

Поки що російський народ іде на бійню й на убій...

2.4. Мінлива твар шизофашизму

Михайло Епштейн фігурує в інформаційному полі як один із найбільш оригінальних і впливових російських мислителів. Чи ж дійсно російських? В російській вікіпедії він окреслюється як «радянський, російський і американський філософ». В українській вікіпедії значиться як «російсько-американський філософ». Сам же вчений ще в далекому 2000 році після десятилітнього перебування в США ідентифікував себе таким чином: «На зміну всесвітньої республіки труда, що провалилася, прийшла республіка працівників ума, підключених безпосередньо один до одного судинами мозкового кровообігу й знаряддям інтелектуального виробництва [інтернет]... Як виходить із СРСР, я з радістю переселяюсь у країну WWW, де витвір мого розуму, уже не буде відчужуватися від свого творця й загрожувати йому засланням, вічною мерзлотою, вічним прокляттям й відлученням».

Обставини колишнього проживання в СРСР змушували філософа до еміграції: «ходили чутки, що на травень 1990-го призначено всесоюзний погром. З одної шостої тягнуло холодом, мороком і кров'ю, а у мене четверо дітей, серед котрих троє – гарматне м'ясо. Друзі... рекомендували триматися за Америку. І коли три місяці по тому мені було запропонована університетська посада, питання вирішилося саме собою».²⁹

А назагал я не беру на себе відповідальність ідентифікувати людину, яка сорок років прожила в СРСР, тридцять у США і жодного дня в Російській Федерації. Очевидно, це справа суто індивідуальна. Та все ж з точки зору сфери діяльності (для людини, яка обрала для себе інтернет), я ризикнув би окреслити його особистість – філософ *par excellence*, – а нинішню творчість віднести до такого напрямку як глобальні Russian Studies. І для цього є підстави. За свідченням уже згадуваного філософа Миколи Плотнікова, наукові інституції Росії, що працювали в галузі філософії, майже кожні десять років впродовж історії піддавалися погромам й ідеологічному тиску. За таких умов було майже неможливо забезпечити спадкоємність наукової рефлексії. В еміграції ж ситуація принципово змінюється – там відсутні загрози й з'являються умови для самоорганізації та інституціалізації гуманітарних, зокрема філософських досліджень. Однак з'являється низка інших проблем: оскільки, шукаючи роботу в нових країнах, потенційні учасники панелі розсіяні, то із їхнього складу надзвичайно складно створити якийсь стабільний форум для дискусій. І лише «через деякий час віднайдуться можливості інтегрувати ці ініціативи в академічне середовище Заходу, включаючи, звичайно, й Ізраїль, Австралію, Японію. Але це вже не буде пов'язано із роботою всередині російської інтелектуальної традиції, а скоріше стане частиною Russian Studies, потреба в котрих буде зростати у міру того, чим сильніше Росія буде перетворюватися у закрите суспільство».³⁹

Якщо прийняти точку зору Плотнікова, то нинішній доробок Михайла Епштейна навряд чи можна ототожнювати з «ро-

сійською інтелектуальною традицією», це все ж таки скоріше Russian Studies. Саме під цим кутом зору, як на мою думку, й варто розглядати його книгу «Русский антимир. Политика на грани апокалипсиса», де в підзаголовку означено: «перша філософська книга про перший рік війни». Книга, як це вже стало звичним для цього автора, написана на диво живою й образною мовою, відрізняється парадоксальними думками, що виділяє її із потоку сухих наукових текстів. Тут філософ залишається вірним своєму кредо – піднести на належний рівень велич магістрального замислу твору. Так, зазначає філософ, «замисел» – це найбільш точне слово: «Я знаю слабкості свого виконання і намагаюсь хоч якось відшкодувати їх масштабами замислу. Причому замислу, котрий практично не піддається здійсненню. Можна вважати це моїм основним жанром: мислити замислами».³¹

Основний замисел книги сформульовано вже у самій назві твору – «Русский антимир. Политика на грани апокалипсиса». Головна патологічна ідея «русского мира» окреслюється як прагнення до його невпинного розширення. Залишається лише незрозумілим, во ім'я чого, окрім самого себе, оце розширення має здійснюватися. Раніше в історії Росії цей тренд був так-сяк ідеологічно мотивованим: «православне царство», «третій Рим», «православ'я, самодержавство, народність», «комунізм», «класова боротьба», «пролетарський інтернаціоналізм», «всесвітня революція» чи «реальний соціалізм». На тлі цих ідеологічних вчень нинішній «русский мир» видається ідеєю бідною, позбавленою будь-якого змістовного наповнення. Взяти хоча б ті країни, за рахунок яких цей «русский мир» намагається розширитися: спочатку Грузія, а дедалі й Україна: у них віра – православна, соціально-економічний устрій – капіталістичний. Що принципово нового й позитивного Росія могла б внести у життя цих країн окрім смерті й розрухи?

На думку професора Епштейна, щоб визначитись із причиною виклику з боку Росії, слід виходити не із якихось позитив-

них властивостей «русского мира» – їх просто немає – а відштовхуватись від того, що цей російський світ заперечує: «Нині схема спростилася. Росія – не проти нехристів і буржуїв, не проти католицизму і капіталізму, вона взагалі – проти, як антиречовина згідно своєї фізичній природі є протилежною речовині. Ось так і Росія впродовж століть виробляла у собі *історичну антиречовину*, котра тепер приходить у зіткнення з оточуючим світом і грозить його знищити у ланцюговій реакції вибуху. <...> Відкинувши усі мотиви свого минулого протистояння Заходу, Росія повертається у стан своєї материнської держави – Орди: самоцільна експансія. Найдревніший інстинкт уже без всякого камуфляжу. Стиснута пружина знаходить причину розпрямлення в самій собі».³²

Наскільки концепція Михайла Епштейна про повернення Росії у стан материнської Орди є актуальною й науково умотивованою? Обставини кінця 2022 року склалися для Росії несприятливі: Росію на рівні ЄС було офіційно визнано державою-терористом, а її лідер був оголошений в міжнародний розшук як воєнний злочинець. Тобто, склалась ситуація міжнародної ізоляції Росії і Путін намагався дати цьому раду. Вихід вбачався у проголошенні Росії «державою-цивілізацією». І то не просто задекларувати її на рівні пропаганди, а концептуально закріпити в державному документі. Відтак у січні 2023 року він дав вказівку опрацювати концепцію зовнішньої політики, а вже 31 березня 2023 року нова версія Концепції зовнішньої політики РФ була Путіним затверджена. В ній Росія офіційно проголосила себе «самобутньою державою-цивілізацією», «оплотом русского мира», та «захисницею православної церкви» з «унікальною місією щодо підтримання глобального балансу сил».³³

Та попри всі потуги, на самобутню «державу-цивілізацію» Росія вочевидь не годилася – вона не витримувала жодної наукової критики. Звернемось до думки знаного в Росії та на Заході науковця – Юрія Сльозкіна, члена Американської академії

наук і мистецтв. На його думку, впродовж століть Росія так і не склалася як окрема потужна й самобутня цивілізація. Щоправда, за часів Середньовіччя існувала єдина латинська європейська цивілізація, а російська та ряд інших існували при цій латинській цивілізації хіба що на рівні православних культур. В остаточному результаті, зазнавши глибоких історичних перипетій, на сьогодні «...багатонаціональна Росія за відсутності спільних для всіх народів сакральних текстів – не цивілізація згідно нашого визначення. <...> У цій інтерпретації Росія – культура всередині більш крупної [європейської] спільноти, тобто за визначенням не є цивілізацією». Не може рівнятися Росія і з азійськими цивілізаціями: «Під Росією немає товщі автономного цивілізаційного розвитку, як у Китаю, Індії й Персії, немає стрункості, цільності й цілеспрямованості Ісламу».³⁴

Відсутність визнання світом Росії як «держави-цивілізації» гнітить кремлівську правлячу верхівку, викликає комплекс неповноцінності із усіма супутніми симптомами. В результаті утворилося суспільство-мутант, посутню характеристику якому дав віце-президент Російського товариства сходознавців, професор Леонід Алаєв. Визначаючи систему цінностей достоту російської людини, він зазначає: «Росіянин – це європеєць естетично, людина тієї ж художньої культури. Але він не європеєць етично. Він поводить себе не по-європейськи. У нього інша система цінностей. Для європейця головною цінністю є свобода, а для росіянина – впевненість у своєму місці в соціальній системі. Він успішно вбудовується в системи рабства, кріпосництва, лакейства, прислужництва тощо. З обох сторін цих дихотомічних схем».³⁵

В цьому ж контексті розглядає проблему «цивілізованості» Росії й професор Епштейн. На його думку, проти цивілізованого Заходу бунтує ущемлена російська людина, не здатна дати раду сама собі. Досить згадати героя роману Достоевського «Преступление и наказание», який наділений загостреним усвідомленням своєї «самості» й «обраності», але при тому

позбавлений творчого обдарування. Тому то він витрачає себе на великі й дрібні капості іншим та на подолання власних комплексів. Біда в тім, що у наші дні новим втіленням такої ущемленої персони стала перша особа держави – Володимир Путін. А в результаті вслід за ним проти сучасного світового порядку бунтує сама Росія: «Трагедія Росії в тому, що вона недостатньо самостійна й творча щоб побудувати свою власну цивілізацію, котра могла б суперничати з великими цивілізаціями Заходу й Сходу. І разом з тим вона надто обширна й гордовита, щоб стати частиною інших цивілізацій, змиритися з підсобною роллю. <...> Російська екзистенція – бути всупереч собі й іншим, бути першою у (само)запереченні й (само)руйнуванні. Небезпечна й болісна країна, котра робить усе для того, щоб її населення розділилося на дві нерівні частини: п'яниць, злодіїв, негідників – і мучеників та святих».³⁶

Уже в перший місяць повномасштабного вторгнення в Україну, після Бучі, з'ясувалося, що російські військові ведуть себе як злочинці: убивають мирних жителів, ґвалтують, грабують, мародерствують. Та не пройшло й місяця після їхнього відступу з Київщини, а вже 18 квітня 2022 року надійшла інформація, що в Росії 64-й окремій мотострілковій бригаді, котра звірствувала в Бучі, Путіним було присвоєно почесне звання «Гвардійської» нібито «за масовий героїзм й відвагу, стійкість і мужність, виявлені особистим складом бригади».³⁷ Далі – більше: через декілька місяців виявилось, що злочинців – убивць, насильників, грабіжників – рекрутують із місць ув'язнення, видають їм озброєння і ставлять у стрій поряд із контрактниками й мобілізованими. Відбувається трансформація: військових у злочинців, а злочинців – у військових.

Назагал відбувається інверсія – одна крайність переходить в іншу. Ця інверсія відбувається як в просторі, так і в часі. Намагаючись перевернути сучасний світовий порядок і встановити свою глобальну гегемонію в майбутньому, Росія тим часом стрімко занурюється в минуле, відтворюючи у зворотному

напрямі давні етапи своєї історії: «Відвертаючись від Заходу, захоплюючи вікно, прорубане Петром у Європу, вона повертається в епоху автаркії, ізоляції, в часи Московії. А в подальшому уже мерехтить перспектива стати улусом «Орди» великої східної імперії або навіть двох імперій: китайської і/чи ісламської».³⁸

То що ж схилило Росію до такої злочасної долі? Все говорить про те, що кочова Орда, із котрої утворилася російська держава, все ще бродить у крові й генетичному коді народу – у шизофренічному розколі з цінностями осілої цивілізації: «мой адрес не дом и не улица!». Прийнято вважати, зазначає Епштейн, що основою кочівної держави була не інфраструктура – центри торгівлі й ремесел на освоєній території, а оволодіння землею, експансія в просторі, асиміляція все нових територій. Саме тому для сучасної Росії, як і в кочовій архаїці, головною метою залишається земля та її надра, а не те, що споруджується на ній. Краще відвоювати ще один шматок землі (Осетія, Придністров'я, Крим і Донбас, а нині уже й уся Україна), ніж побудувати осілу й розвинену цивілізацію на уже наявних безкраїх просторах. Нині Київська Русь і Орда зіткнулися безпосередньо. Київська Русь стала Україною, а Орда – Росією: «У ХХІ столітті, зазнавши невдачі спочатку як «православне царство», а потім як «комуністична наддержава», Орда під іменем РФ скинула із себе усі європейські облядушки, котрі так старанно, багатовіковими зусиллями просвітителів, письменників, вчених нарощувались на ній, – і виринула із глибини минулого, обернулася до Європи своїм «азіатським писком»».³⁹

Російська кочівля – це не лише територіальна експансія на «окраїнні території», це ще й соціальна та психологічна хаотизація, котра вибиває людей із стійких звязків і локацій. Назагал це – декілька хвиль еміграції, мільйони біженців революційних і воєнних лихоліть; це й насильницьке переселення цілих народів і соціальних верств – «розкурку-

лення», «розкозачування»; це й Гулаг, тюрми, колонії, поселення з мільйонами засланих, відірваних від дому й сім'ї; це й масове сирітство, притулки, діти без батьків чи із неповних сімей; це масова криміналізація населення «не вкрадеш – не проживеш»; це й відсутність соціальної стабільності, хронічні політичні завірюхи, що змінювали курс кожні декілька років – все це різні форми тієї ж кочівлі, внутрішньої й зовнішньої.

За цю політику щодо сусідніх земель доводиться розплачуватись – горе повертається до насильника. Традиційна російська пиятика, злодійство, корупція, брехня, насильство – це лише деякі форми запустіння й відволікання людей від реальної праці й креативної життєдіяльності. Адже немає твердого поняття про власність, про реальну дійсність, про правду і свободу, про індивідуальність і громадянський обов'язок, про людську гідність. Все це розпливається в абстракції велетенського простору, котрого ніхто не може усвідомлювати своїм, оскільки він, як той горизонт, щораз відступає, а простір усюдисущої корупції тим часом поглинає й опустошає країну зсередини. Якщо розширення простору стає самоціллю, то на його окультурення не залишається ні сил, ні часу, ні навичок. Не Орда поглинула Росію, це Росія поглинула Орду. Відтоді територіальний простір став прокляттям Росії й вічною загрозою для сусідів.⁴⁰

Як все це узагальнити й висловити ёмкою категорією? У свій час швейцарський психіатр Ейген Блейлер (1857-1939) увів термін «шизофренія», що буквально означає «розщеплення свідомості». Михайло Епштейн виходить із того, що відомі російські вчені Юрій Лотман і Борис Успенський довели принципову полярність і дуальну структуру російської культури. Насамперед двоїстість цієї культури впливає із унікальної історії Росії як держави, що виникла із імперії Золотої Орди. Із цього філософом робиться принциповий висновок: «Якщо такий дуалізм глибоко вбудований у структуру національної

ментальності, то зрозуміло, чому навіть фашизм, котрий за своєю політичною сутністю є найбільш однорідним і тоталітарним, у сучасній Росії також набуває шизофренічних рис». ⁴¹ Власне фашизм, зазначає Епштейн, є цілним світоглядом, що поєднує теорію етнічної чи расової переваги, імперіалізм, націоналізм, ксенофобію, великодержавність, антидемократизм й антилібералізм. Коли ж йдеться про шизофренічний фашизм, то це про фашизм під маскою боротьби з фашизмом. Шизофашизм є розколотим світоглядом, свого роду пародією на фашизм, однак це серйозна, небезпечна його пародія. Наразі це фашистська істерика, за котрою приховується уповні холодне усвідомлення своїх меркантильних інтересів. Фашизм виявляє себе у відчайдушній ненависті до свободи, демократії, до всього іноземного, до людей іншої ідентичності, у прагненні шукати ворогів, придушувати все живе. Однак цей насильницький, тоталітарний світогляд перебуває у шизофренічному розколі із прагненням користатися тими самими благами, котрі забезпечує отой самий «ворог»: мати нерухомість за кордоном, користатися привілеями давати освіту дітям у «Гейропі» й «Піндостані», зберігати гроші у їхніх банках, проводити відпустку на Лазурному узбережжі тощо.

Отже, історичні витоки російського шизофренічного фашизму лежать глибше, ніж просто ресентимент [хвороблива реакція] на розвал радянської системи. Цю соціальну психопатію, що поєднує масову раболіпність, гординю й істеричну ненависть до всього, котра пронизує наразі усі російські події, можна спостерігати й у більш віддалені часи – хоча б тій же опричині Івана Грозного. Так що хвороба ця застаріла й належить до досить унікального випадку організованої соціальної патології.

У російського режиму немає жодного шансу на перемогу у світовій війні, якщо він ризикне її розв'язати. У путінського режиму немає для цього ні ідей, ні перспектив, ані економічних ресурсів. Та й у сфері світогляду відсутнє бачення якогось

притомного майбутнього, окрім минулого, причому такого кондового середньовічного, що йому вже не вижити у ХХІ столітті.

Але чи стає від цього нинішній режим менш небезпечним? Перемогти він не може, але знищити світ – уповні. Кажуть, що мертві хапають живих за ноги; і чим ближчі вони до могили, тим сильніша у них хватка. Помираюча імперія, відходячи, готова голосно грюкнути кришкою труни.

Ще в 1891 році Костянтин Леонтьєв напрозорив, що Росія «років через сто» народить Антихриста. Досить глянути на освячений у 2020 році Головний храм Збройних сил у Підмосков'ї на території виставково-пропагандистського парку «Патріот», щоб відчувати тривогу – чи не храм це Антихриста? В храмі Воскресіння Христового чотири нефі, і кожен присвячений якомусь святому й одночасно якомусь виду озброєння. Зокрема у ракет Р-36М, «Сатана» в класифікації НАТО, з благословення православної церкви з'явився небесний покровитель – великий російський святий Серафим Саровський. Серед головних реліквій музею при храмі Збройних сил, як це не дивно, – костюм і картуз Гітлера. Ще одна шизофренічна риса: пам'ять фюрера шанується у храмі «Перемоги над фашизмом».

Дійсно таки – Антихрист приходить після епохи безбожжя і не руйнує храми, а займає в них своє місце.

2.5. Тест на зрілість

Підводячи підсумок аналізу усіх трьох відгалужень нинішньої русистики – казенно-офіційного відгалуження, антивоєнно-опозиційного і глобалізованого Russian Studies – доводиться визнати, що найбільш проблемним з точки зору України є нині стан справ з антивоєнно-опозиційним академічним середовищем. З казенно-офіційним усе зрозуміло – там творча наукова думка давно вже не ночувала, натомість відбувається

подальша ідеологізація й догматизація старих наративів XIX століття. І тут хай навіть невеликому творчому ядру російських науковців (впевнений, що такі не перевелися), перед тим як наповнити сторінки історії істинним смислом, доведеться піддати ці старі зашкарублі наративи радикальній критиці. Насамперед демонтувати розхожі нині в Росії історичні, політичні й філософські міфи – «традиційних цінностей», «необмеженого суверенітету», «самобутності», «російської цивілізації», «імперії», «Великої Росії» і ще з дюжину великих і малих міфів національної зверхності, що породили свідомість тієї імперської зарозумілості, котра й доведе путінський режим, поза всяким сумнівом, до неминучої поразки. А із переважаючим нині закостенілим контингентом російської науки українським дослідникам немає сенсу шукати точок зіткнення – це була б даремна втрата сил і часу.

В руслі Russian Studies – теж свої проблеми філософсько-методологічного вибору (тоталітаризм, постмодернізм, психоаналіз тощо). Однак напрям досліджень Russian Studies більш-менш усталився як академічний, а тому подальший розвиток проблем всесвітньої історії, судячи з усього, доведеться українським авторам все більше координувати саме з цим контингентом зарубіжних дослідників.

Тим часом проблема українсько-російських академічних взаємин із представниками антивоєнної опозиції полягає в тому, що ця група російських дослідників ще практично не структурувалася. Про цей гандж світоглядної думки говорять самі російські науковці. Так, наприклад, рецензуючи книгу «Перед лицом катастрофы», такий майданчик російськомовної наукової спільноти за рубежем як медіа T-Invariant наголошує: «Це дуже російська книга, дуже російський збірник». Про що йдеться? Назагал «перед нами шістнадцять інтелектуалів, що переймаються традиційними російськими запитаннями “що робити” і “хто винуватий” – і не знаходять так же традиційно на них відповіді».⁴²

Щоправда, сама постановка проблеми теж багато про що говорить. В основі цієї постановки – агресія Росії проти України. І це вже вселяє надію, що колектив під проводом професора Плотнікова колись таки вийде на широку дорогу й більш масштабні проекти. Тим часом, зазначає професор, «Подія-вторгнення – така подія, котра плутає усі карти й знищує усі структури й ієрархії, що склалися. Тому так важливо цю Подію проговорити: висловлювання й рефлексія виступають як база для переобладнання порушеного цілого. Або ж, іншими словами, необхідно створювати новий дискурсивний простір свободи солідарним зусиллям в будь-якій точці світу, де публічна й опублікована російською мовою інтелектуальна позиція могла б відбутися без оглядки на цензуру й самоцензуру».

Поки що цю групу 16-ти гуманітаріїв об'єднує завдання критики російського ментального ізоляціонізму – цієї кондової поміси великодержавної зверхності й псевдоцивілізаційної пихи. Їхні противники в Росії тим часом демонструють істеричу своєї фантомної образи на розпад СРСР, хизуються своєю самотутністю. А насправді за усім цим – приховується потяг до необмеженої влади над упослідженим трудовим людом, а тим більше над сусідніми народами. А в підсумку ця істерика виливається в конструкт, в котрому минуле заступило собою сьогодення. Власне, це радянське минуле не так вже й далеко відійшло, минулі тридцять років воно дрімало, а ось нині вийшло на поверхню й заговорило на звичній для нього «совковій» мові.

Слід визнати, що на даний момент, на превеликий жаль, позитивні порухи групи 16-ти опозиційних гуманітаріїв щодо узагальнення історичного досвіду все ще залишаються «голосом волаючого в пустелі». Критики Т-Invariant визнають, що тієї реальності, яку описує збірник «Перед лицем катастрофи», для більшості російських співвітчизників назагал не існує. Для цього контингенту одурманеного населення «немає жодної

війни, розв'язаної урядом Росії 24 лютого», немає жодних «злочинів країни-агресора», а Буча взагалі зображується інсценівкою якихсь «русофобів». В цілому для пересічного кондового росіянина «жодної катастрофи теж немає – життя обивателя майже не змінилося, здається, що ковід в більшій мірі вторгся у звичну повсякденність, ніж ця невиразна війна, цілі якої незрозумілі та й вигоди не такі вже й очевидні. Війна – будь-яка війна, не лише ця – відчувається як катастрофа тоді, коли розриває тканину звичної життєдіяльності. Ця ж війна – для переважаючої більшості – не розриває тканину звичного».⁴³

А тим часом точка зору України у книзі назагал відсутня: «українська оптика у збірнику практично не представлена». В остаточному підсумку, зазначають критики T-Invariant, «слід визнати, наше описання реальності знову нікуди не годиться – точніше, реальність знову не відповідає колишній, опрацьованій впродовж останніх тридцять років мові описання, на якій ми тільки-но вивчилися говорити».⁴⁴

Про що йдеться? Судячи з усього, той понятійний апарат, який домінував до 24 лютого 2022 року, в умовах повномасштабної війни уже не може вважатися повністю адекватним. Наприклад, практично неможливо описати сутність путінського політичного режиму у звичній філософській понятійній опозиції – «консерватизм-лібералізм». У внутрішньополітичному житті тридцятилітня битва «чекістів і масонів» нині завершена перемогою чекістів, а тому існуюча система влади віднині не потребує вникати в тонкощі політтехнологій – де тут «консерватизм», а де «лібералізм» – бо спрацьовує лиш механізм безумовного підпорядкування. Понятійний жаргон сучасних Z-пропагандистів, котрий домінує в інформаційному полі Росії, уже й зовсім не вкладається в рамки класичної філософії – це мова війни, мова легітимного хейтингу, ненависті й насилля.

Тож для описання сутності існуючого в Росії політичного режиму слід врешті-решт «заступити за червону лінію» сором'язливої псевдо інтелігентської політкоректності й рішуче вийти

на визнання нової системи координат. Йдеться насамперед про визнання процесу фашизації Росії, що набирає форми «рашизму». Наразі не можна не порадіти тому, на що критики T-Invariant врешті-решт зважилися: мовляв, один із есеїстів Олександр Бікбов «помиляється, говорячи про неможливості «фашистської мобілізації населення», мобілізації того «політичного порядку, котра нав'язала б утопію корпоратистської й сакралізованої нації, протиставленої гедоністичному міжнародному капіталу. Саме це й відбувається нині в Росії, і саме цей наратив виявляється зрозумілим і дійовим, таким що вимагає певного інтелектуального й вольового зусилля для того, щоб чинити йому опір».⁴⁵

Це положення, як на мою думку, одне із проривних в сучасній російській гуманітарній думці – відважитись на визнання путінського режиму фашистським, а російське суспільство як корпоративістську й сакралізовану націю – для цього дійсно слід було вийти на новий рівень інтелектуального й вольового зусилля. На цей рівень, щоправда, ще не вийшов колектив 16-ти авторів, але вихід самого збірника хоча б спонукав критиків із T-Invariant на необхідність визнання процесу фашизації Росії. За цим з боку критиків прослідував і заклик подальшого методологічного удосконалення: «Здається прийшла пора переглянути й класичні трактування тоталітаризму – вони більше не спрацьовують, як і зрозумілі у випадку авторів збірника апеляції до діалогу між Ясперсом і Арендт. На мій погляд, суто пристрасний, більш точною є модель замятинського «Ми», з її трагічною можливістю прихованого спротиву (що й було, до слова, втілено у вітчизняній політичній культурі дисидентства і «другої культури» авангарду другої половини XX століття)».⁴⁶

Я б не став зосереджуватися на доцільності апеляції до тих чи інших концепцій чи авторських уподобань: диспут навколо концепції «тоталітаризму» триває вже не одне десятиліття – одні її підтримують, а інші ставлять під знак запитання. Так само й відношення до спадщини Карла Ясперса й Ганни Арендт:

як би до них не ставитись, але обминуті їхні напрацювання – про вину й відповідальність, про злочин і кару, про гріх і покуту – навряд чи можливо. Це вже класика політичної філософії, так само як і літературна антиутопія тоталітарного суспільства Євгена Замятіна «Ми» з його потрактуванням гарантованого фашистським режимом щастя: «будучи грамом, відчувати себе мільйонною часткою тони», разом з усіма працювати, спати, їсти й розважатися, мати абсолютно однакові думки – бути як усі!

Врешті автори збірника «Перед лицем катастрофи» вийшли на фінальні міркування про природу тиранії: а де ж ми всі були, коли розверзилась війна? А як же так могло статися? А відповідь тим часом лежить на поверхні: тиран знаходить спільну мову з російською розпропагандованою публікою, а філософи із своїм науковим категоріальним апаратом – не знаходять. Як стверджує Доброхотов, «Тиран – це романтик, що апелює до народу, до стихій, до золотого віку, до ґрунту й духовних скріп». І це пояснює, чому серед Z-молоді так багато щирих і наївних романтиків, хоча кидається у вічі та криза очевидності, котру переживає нині тиранія – нездатність популярно пояснити «звідки на нас готувалися напасти» і що «в нас не було іншого вибору», що «ми воюємо проти НАТО – імперії зла». Але, разом з тим, наратив «мови війни» надто простий для сприйняття, а філософському категорійному апарату надто важко апелювати до збитої з пантелику молоді й суперничати у боротьбі за її прихильність.

І все ж, попри все, за оцінкою професора Миколи Плотнікова, усіх авторів поверх існуючих кордонів об'єднувало усвідомлення необхідності здійснити той критичний аналіз основних понять, без котрих неможливо точно викласти смисл злоби дня. Зокрема йшлося про те, щоб окреслити контури триваючої катастрофи й віднайти нові способи мовлення про російське суспільство, про понятійний апарат і мислення, про культуру й історію країни, і «тим самим закласти основи задля нового простору вільного публічного дискурсу».

Поки що ми б не налаштовувалися на те, що поява цієї першої книги притьмом призведе до революційних зрушень у суспільному мисленні Росії – перша ластівка, як відомо, весни не віщує. Однак, як мовиться – «процес пішов». А попереду ще маса проблем для розв’язання. Перша – чи наважаться російські автори перетнути інші «червоні лінії», які встановив путінський режим? Друга: наскільки висунуті науковцями проблемами будуть затребувані широким загалом? Третя: слід врешті-решт визначитись у проблемі – чи це Путін повів за собою народ, чи навпаки – народ затребував Путіна? Поки що перспективи однозначної відповіді тут проглядаються досить невиразно. Однак будемо сподіватися на краще, бо ще з часів Марка Аврелія (121-180) існує правило: «Роби що повинен і здійснився те, що судилося».

Для визначення прогнозу того, що судилося Росії найближчим часом, звернемося до представників Russian Studies. Один із найбільш визнаних у світі експертів є Сергій Гурієв. У свій час він посідав пост ректора Російської економічної школи (2004-2013), однак після обшуків у його домі змушений був покинути Росію. Працював головним економістом Європейського банку реконструкції й розвитку, а з недавнього часу – є проректором університету Школа політичних наук Sciences Po в Парижі.

Один із напрямів його наукового інтересу – еволюція авторитарних режимів. Гурієв зазначає, що у 20-му столітті назагал диктатори правили у своїх країнах за допомогою «диктатури страху», насаджуючи «єдиновірну» офіційну ідеологію й підкріплюючи її жорстким насиллям та атмосферою страху. Однак уже в XXI столітті автократи, як правило, практикували менше насилля, у них не було такої потреби вдаватися до масової ідеології – досить було опиратися на маніпулювання інформацією в мас-медіа і на провладну пропаганду. Так утворився новітній тип «спін-диктатора».

Тим часом процес цей був не лінійним, час від часу траплялися випадки рецесії – повернення до практики минулих часів. Так, Путін до недавнього часу був «спін-диктатором». Першу половину свого перебування при владі він робив акцент на економічному процвітання населення як головній цілі свого президентства, маскував політичну природу переслідування ним опозиції, опираючись на брехню й фейки у ЗМІ. Але в міру того, як він поступово консолідував політичну владу в країні, як дозволив своєму найближчому оточенню акумулювати гігантські набутки, як дав можливість розцвісти пишним цвітом корупції на усіх поверхах суспільства, перспектива народного добробуту відійшла в минуле. Врешті-решт, Путін, за словами Гурієва, «став диктатором страху».⁴⁷

Стурбувавшись спадом своєї популярності, починаючи із 2012-2014 років, Путін демонстративно ужорсточив каральну внутрішню політику Росії та вирішив поправити рейтинг захопленням Криму. У 2022 році він вдався до повномасштабної збройної агресії проти України, увів жорстку воєнну цензуру й розігнав останні незалежні ЗМІ, засвідчивши тим самим, що перевів політичний режим країни у розряд «диктатури страху». Даючи оцінку поточній ситуації в Росії, професор Гурієв сказав, що країна ще не повністю вернулася в сталінську епоху: «Між тим, дуже ризиковано займатися подібними прогнозами. Не виключений варіант спроби перетворення Російської Федерації у повністю ізольовану територію за залізною заслоною, на кшталт Північної Кореї». На подальше, висловив свої сподівання Сергій Гурієв, «гадаю, що знову обдурити людей, поставши перед ними ніби то оновленим демократом, Путіну не вдасться».⁴⁸

Втім немає жодної гарантії, що після відходу Путіна від влади в Росії відразу наступить демократія. Дуже ймовірно, що буде спроба створити силову хунту, котра теж навряд чи протримається надовго. Однак буває всяк, такі режими частіше всього трансформуються вкрай непередбачувано.

¹ Русский мир. Политика на грани апокалипсиса. URL: <https://truerussia.org/journal/russkiy-mir-politika-na-grani-apokalipsisa/>

² Перед лицом катастрофы. Сборник статей под редакцией и с предисловием Николая Плотникова. Берлин. 2023. 177 С.

³ Николай Плотников: «Идеология российского режима упирается в ничто». URL: <https://www.svoboda.org/a/nikolay-plotnikov-ideologiya-rossiyskogo-rezhima-upiraetsya-v-nichto-/32291765.html>

⁴ Рассел Б. Мудрость Запада. Историческое исследование западной философии в связи с общественными и политическими обстоятельствами. М.: «Республика», 1998, С. 64

⁵ Украинские ученые обратились к международному научному сообществу – просят не сотрудничать с россиянами. URL: <https://techno.nv.ua/porscience/otkrytoye-pismo-ukrainskich-uchtnyh-po-povodu-rossii-50221705.html>

⁶ Открытое письмо российских ученых и научных журналистов против войны с Украиной. URL: <https://ru.eureporter.co/world/russia/2022/02/24/an-open-letter-from-russian-dcientists-and-science-journalists-against-the-war-with-ukraine/>

⁷ Там само.

⁸ Из России массово уезжают ученые, осуждающие войну – «проект». URL: <https://zn.ua/war/iz-rossii-massovo-uezzhajut-uchjonye-osuzhdajishchie-vojnu-proekt.html>

⁹ Заява про війну в Україні дослідників геноциду, нацизму та Другої світової війни. URL: <https://jewishjournal.com/news/worldwide/345515/statement-on-the-war-in-ukraine-by-scholars-of-genocide-nazism-and-world-war-ii/>

¹⁰ Там само.

¹¹ Депутат Госдумы Андрей Луговой попросил Генпрокуратуру проверить на «дискредитацию» армии сборник статей российских ученых о войне. URL: <https://zona.media/news/2023/07/29/na-krayu>

¹² 100 лет назад. Сталин и орден меченосцев. URL: <https://yablor.ru/blogs/100-let-nazad-stalin-i-orden-mechen/6811590>

¹³ T-invariant: Николай Плотников: «У философии в России никогда не было институционального хребта». URL: <https://echofm.online/statya-dnya/t-invariant-nikolaj-plotnikov-u-filosofii-v-rossii-nikogda-ne-bylo-institutczionalnogo-hrehta>

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Почему началась СВО на Украине: вот как новый учебник истории объясняет это. URL: <https://news.ru/russia/sud-arestoval-imushestno-blinonskoj-skolko-v-nee-schetov-mashin-i-kvartir/>

¹⁷ Там само.

¹⁸ Алексей Левинсон. Нельзя кричать: «Россия сдурела». URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2014/11/05/61833-aleksey-levinson-nelzya-krichat-171-rossiya-sdurela-187>

¹⁹ Медведев О. Застосування сучасних комунікаційних технологій, наративи і теми інформаційної війни на території країни-агресора // Суспільно-політичні процеси. 2023. №21. С.141-143.

²⁰ Николай Плотников: «Идеология российского режима упирается в ничто». URL: <https://www.svoboda.org/a/nikolay-plotnikov-ideologiya-rossiyskogo-rezhima-upiraetsya-v-nichto-/32291765.html>

²¹ Там само.

²² Плотников Н. Предисловие. Перед лицом катастрофы. Сборник статей под редакцией и с предисловием Николая Плотникова. Берлин. 2023. С.5

²³ Доброхотов А. Разговор о войне, тирании и конце истории // Перед лицом катастрофы. Сборник статей под редакцией и с предисловием Николая Плотникова. Берлин. 2023. С.150

²⁴ Там само. С.152.

²⁵ Там само. С. 154.

²⁶ Там само. С. 160.

²⁷ Там само. С. 161.

²⁸ Там само. С. 164.

²⁹ Лучший из возможных миров – тот, который еще возможен. URL: https://www.tmory.edu/INTELNET/tpstein_shevelev.html

³⁰ T-invariant: Николай Плотников: «У философии в России никогда не было институционального хребта». URL: <https://echofm.online/statya-dnya/t-invariant-nikolaj-plotnikov-u-filosofii-v-rossii-nikogda-ne-bylo-institucionalnogo-hrebta>

³¹ Лучший из возможных миров – тот, который еще возможен. URL: https://www.tmory.edu/INTELNET/tpstein_shevelev.html

³² Эпштейн М. Русский мир. Политика на грани апокалипсиса. URL: <https://truerussia.org/journal/russkiy-mir-politika-na-grani-apokalipsisa/>

³³ Указ Президента Российской Федерации от 31.03.2023 г. № 229. Об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации. URL: kremlin.ru/akts/bank/49090/page/1

³⁴ Слѣзкин Ю.П. Самобытное государство-цивилизация, его соседи и родственники // Россия в глобальной политике. 2023. Т.21. №4. С.44-45. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/samobytnoe-gosudarstvo>

³⁵ Алаев Л. Проблематика истории Востока. М. 2019. С.474.

³⁶ Эпштейн М. Русский мир. Политика на грани апокалипсиса. URL: <https://truerussia.org/journal/russkiy-mir-politika-na-grani-apokalipsisa/>

³⁷ Путин присвоил 64-й бригаде звание «Гвардейской» за «массовый героизм и отвагу». В Украине ее считают причастной к убийствам в Буче. URL: <https://www.currenttime.tv/a/russia-ukraine-bucha/31809622.html>

³⁸ Эпштейн М. Русский мир. Политика на грани апокалипсиса. URL: <https://truerussia.org/journal/russkiy-mir-politika-na-grani-apokalipsisa/>

³⁹ Там само.

⁴⁰ «Этот странный антимир». Михаил Эпштейн о самоуничтожении России. URL: <https://www.severreal.org/a/etot-stranny-antimir-mihail-epshteyn-o-samounichtozhenii-rossii/32271528.html>

⁴¹ Эпштейн М. Русский мир. Политика на грани апокалипсиса. URL: <https://truerussia.org/journal/russkiy-mir-politika-na-grani-apokalipsisa/>

⁴² Союз тирана с софистом ждут тяжелые времена». Философы и социологи – о войне. URL. <https://T-Invariant.org/2023/06/soyuz-tirana-s-sofistom-zhdut-tyazhelye-nremena-filosofy-i-sotsioligi-o-vojne>

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Путин стал диктатором страха. URL: <https://www.svoboda.org/a/putin-stal-diktatorom-straha/31962187.html>

⁴⁸ Сулькин О. «Спин-диктатор» Путин как главная глобальная угроза. URL: <https://www.golosameriki.com/a/spin-dictators-book-presentation/6531100.html>

Розділ III.

РАШИЗМ: СПЕКТРИ ОСМИСЛЕННЯ

(Авторські фрагменти із книги: *«Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минушини. Діалоги з істориками»*. Відповідальний редактор Валерій Смолій. Книга 2. К., 2022. С.1245-1293)

19 травня 2022 року в газеті The New York Times було опубліковано колонку професора історії Єльського університету, доктора наук Тімоті Снайдера під назвою «Ми маємо сказати це вголос: Росія – фашистська держава». Як на мене, ключовими словами в цій назві є фраза «ми маємо сказати це вголос». Те, що «Росія – фашистська держава» було уже не раз сказано, однак, як засвідчує житейська мудрість, за кожним сказаним словом, щоб викликати суспільний резонанс, має стояти значима постать. Такою постаттю світового масштабу на сьогодні є Тімоті Снайдер, і в його устах твердження про фашизацію Росії звучить уже не як одне із оприлюднених наукових суджень, а як вирок путінському режиму, та його лідеру – воєнному злочинцю Володимирі Путіну особисто.

У твіттері від 1 липня 2022 року, характеризуючи персону Путіна, Тімоті Снайдер зазначив: «Він досягнув піку тиранії, а отже, перетворюється на пародію». І в цьому криється правда про глибину морального виродження кремлівського пахана: «Володимир Путін вважає, що він може вирішувати, існує Україна чи ні. Бог сказав йому, що українські душі насправді – росіяни. Історія відкрила йому, що Україна прагне єдності з Росією. І навіть мова, якою він спілкується, дозволяє йому

вторгатися в будь-яку країну, де нею розмовляють. І тому, мовляв, Україна має бути атакована, і будь-хто, хто думає чи говорить про Україну, має бути вбитий, депортований або принижений» [2].

3.1. Рашизм: чи це є російський різновид фашизму і нацизму?

Отже, високе Слово Науки щодо фашизації Росії і психічного розтління її керівника наразі було промовлено авторитетним вченим чітко й однозначно. Воно в певному сенсі відкрило шлях до подальшого аналізу – осмислення й переосмислення фашизму як складного ідейно-політичного феномену. А початок дискурсу було покладено в першій же фразі американського професора: В Радянському Союзі «фашизм як ідея ніколи не був переможений». Ніхто так і не спромігся визначити, що ж означало це поняття стосовно сталінського режиму. По суті справи «фашизм перетворився у оболонку, котру можна було наповнити будь-яким змістом».

Якщо з ідеологією фашизму такі складнощі, то ***постає питання про визначальний контрапункт політики і практики фашизму*** (тут і далі курсив мій. – *Авт.*). Як про це писав нині популярний в Росії нацистський мислитель Карл Шмітт, реальна практика фашизму починається із втілення у політичну риторику країни поняття «ворога». Більшовизм у цьому відношенні посів чи не чільне становище у знищенні «класових ворогів» – буржуазію, підприємців, власників сільських господарств, інтелігенцію й духовенство. Власне радянські ідеологи стали називати ворогами й фашистами усіх, «хто проти нас». Під час Другої світової війни, зрозуміла річ, ворогами були німці. Тут немає жодної проблеми. Однак у добу холодної війни в ранг «фашистів» уже були підверстані американці й англійці. Дісталось тоді й так званий «зраї Йосипа Броз Тіто» за його відступництво від сталінізму. Ось і сьогодні

ні: обрядившись в тогу «антифашизму», Путін взяв на себе місію одноосібно визначати хто є «ворогом» російської держави. Наразі, пише Тімоті Снайдер, «українці були оголошені “нацистами” просто тому, що відмовилися визнати себе росіянами і вчинили опір» [1].

На себе ж путінська гвардія нап'яла тогу «антифашистів». В такому контексті втрачає смисл будь яка наукова полеміка, коли на всіх, хто «проти Путіна» наліплюють ярлик «фашизму». Ставати тут «на прю» просто ні з ким і ні для чого. Слід діяти: практика боротьби проти гітлеризму довела, що нанести справжню поразку німецькому нацизму вдалося насамперед на полях Другої світової війни. Сьогодні ця історична місія судилася Україні. І ми маємо перемогти. В протилежному разі, зазначає професор Снайдер, «...якщо Росія переможе Україну, це буде означати не лише руйнування демократії грубою силою – хоча це було б жахливо само по собі. Це деморалізує демократію» [1].

Й така загроза не надумана – ліберальна демократія переживає нелегкі часи. Саме про це йшлося на під час 53-ї Мюнхенської конференції з безпеки (17-19 лютого 2017 р.), де базова доповідь звучала таким чином: «**Постправада, пост-Захід, постпорядок**»). Уже тоді виступаючі на форумі констатували: нинішній світ вступив у найбільш неспокійний після 1945 р. період; західне ліберальне суспільство дедалі більше замикається у собі, віддавши розв'язання світових проблем у руки «антиліберальних сил»; а в остаточному підсумку нестабільна ситуація загрожує безпеці всього простору від Європи аж до Тихого океану, що й було проілюстровано незаконною анексією Криму та агресією на Донбасі. Після нападу Росії на Україну в 2014 році, на превеликий жаль, Захід обмежився висловлюванням «глибокої занепокоєності» та такими-сякими куцими санкціями проти кремлівських зверхників.

Не зустрівши належного опору, Росія перейнялась утвердженням у світі брехні, що нібито «правада в силі», а натомість

«розсудливість – для невдах», оскільки, мовляв, у глобальному масштабі «демократія приречена». Відтак слово Тімоті Снайдера на захист демократії об'єктивно стає потужною підтримкою нашої країни: «Якби Україна не чинила опір, ця весна стала б темними часами для прихильників демократії по всьому світу. Якщо Україна не переможе, темрява може тривати десятиліттями» [1].

Заклик до боротьби проти фашизму звучить у Тімоті Снайдера як набатний дзвін. У своїй короткій колонці для газети, вчений 42 рази використовує термін «фашизм», 4 рази – «антифашизм», однак до терміну «нацизм» вдається лише 8 разів. Таке інтенсивне згадування терміну «фашизм», порівняно з нижчим ступенем використання терміну «нацизм», як на мою думку, має своє пояснення. Насамперед суть справи полягає у форматі публікації – газетний матеріал не повинен уподібнюватися академічному науковому викладу, доречному для наукового фоліанту. Однак пересічній людині мало діла до різниці у тому, як науковці трактують поняття «фашизму» чи «нацизму» – у неї є своє житейське розуміння цього жахливого злочину проти людяності. Тож не дивно, що надзавданням публікації Снайдера було донести уже в самому заголовку до широкого кола світової громадськості головне: **«Ми повинні сказати це вголос: Росія – фашистська держава».**

Важливо, що цей алармістський рефрен щодо загрозливого процесу «фашизації Росії» пролунав з трибуни впливової газети Америки на повен голос. Прикладом високого градусу цієї публікації може служити хоч би й таке судження: **«Фашисти, що називають фашистами інших, – це фашизм, доведений до нелогічної межі у своєму поклонінні перед ірраціональним»** [1].

Заклик Тімоті Снайдера обумовлювався високим ступенем російської загрози: «Це фінальна точка, в котрій мова ненависті вивертає реальність навиворіт, а пропаганда перетворюється на чистої води заклинання. Це максимальне торжество

волі над мислю. **Назвати фашистами інших, будучи фашистом, – в цьому полягає основа путінського методу.** Американський філософ Джейсон Стенлі називає його «підривною пропагандою». Я запропонував термін «шизофашизм». В українців є більш елегантне визначення – вони називають його «рашизмом» [1].

Злободенність поняття «рашизму» вимагає свого подальшого опрацювання й запровадження в сучасну систему мислення. Тим часом цей термін уже увійшов у широкий вжиток, він зафіксований на сайті всесвітньої енциклопедії. Зокрема стаття «рашизм» перекладена на 25 мов світу. Сам термін поєднує в собі слова «Russia» і «фашизм», у ньому асоціативно прослуховується співзвучність зі словами «фашизм» і «расизм». Він передає собою сучасний стан сприйняття путінізму як ідеології, політики й практики, що складає собою свого роду амальгаму основних принципів фашизму і сталінізму. Наразі цей термін зустрічає спротив з боку російських ліберальних кіл, – мовляв, не усі ж з цією владою згодні.

Відповідь на зауваження, що слово «рашизм» образливе для російського народу, дасть час і люди, що представлятимуть собою нову Росію. Слово «слов'янофіли» спершу теж було кепкуванням з боку їхніх противників. Однак з часом воно стало науковим терміном.

Бібліографія

1. Мы должны сказать это вслух: Россия – фашистское государство». URL : <https://medusa.io/feature/2022/05/21/my-dolzheny-skazat-eto-vsluh--rossiya-fashistskoe-gosudarstvo>
2. Путін на піку тиранії – Тімоті Снайдер про події в Росії – останні новини. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/putin-na-piku-tiraniji-timoti-snyder-pro-podiji-v-rosiji-ostanni-novini-50253464.html>

3.2. Рашизм:

чи далеко від «лайтфашизму» до нацизму?

На заклик з боку американського науковця доцільно розглянути й точку зору деяких представників російської науки. Йдеться, звісно, не про кремлівську гвардію – спеціалістів по обдурюванню населення. Назагал, як зазначив міністр зовнішніх справ України Дмитро Кулеба, «Росія – країна вбивць і відвертих брехунів». Однак є й ряд поважних дослідників, визнаних як в академічних колах Росії, які здебільшого емігрували на Захід. Так, В'ячеслав Іноземцев – відомий російський економіст, соціолог, ліберальний громадський і політичний діяч, член наукової ради «Российского совета по международным делам». Він один із перших російських науковців, що порушили питання про фашизацію Росії. У 2016 році на форумі пам'яті Бориса Немцова в Берліні він висловив думку, що в Росії складається «м'який варіант фашистського режиму». Тобто, проблема була поставлена, але у дещо пом'якшеній формі – адже мова йшла про країну його тодішнього проживання.

У визначенні основних параметрів цього «лайтфашизму» Іноземцев називає: одержавлення економіки й перетворення Росії в корпорацію; посилення націоналістичної риторики і настирливе протягування ідеї народної єдності; пропаганда єдності між партією, народом і вождем; нав'язливе порушення питання про доцільність справедливого насилля, навіть коли воно й незаконне, але йде нібито від імені народних мас; курс на згуртування держави й певних фінансових еліт заради досягнення єдиної цілі, визначеної лідером нації тощо. Що вже говорити про дрібніші ознаки фашизації – про культ маскулінності вождя, про пріоритет вольових начал у визначенні політичного курсу, про забезпечення державою згуртованості й стабільності суспільства.

Отже, основні параметри суспільства засвідчують про наявність «звичайного фашизму». Щоправда привертає увагу одне важливе застереження Іноземцева: «Моя думка полягає в

тому, що ми сьогодні бачимо – це фактично кристалізація корпоративної держави, котра була в Європі часів Муссоліні в Італії, за часів Франко у Іспанії». Отже, сказавши фашизм, В'ячеслав Іноземцев не став на той час визначати режим як «нацизм» – цю своєрідну «червону лінію» у 2016 році він, судячи з усього, психологічно ще не міг подолати: «Я не говорю про нацизм, **в Росії нацизм неможливий, на мій погляд, тому що держава настільки багатонаціональна, що для просування якоїсь ідеї достоту російської, вона згубна – це розуміють усі, включаючи Путіна і його близьке коло... Расової ідеї немає й бути не може. Ідея в Росії абсолютно імперська. Імперія не є нацистською державою – це принципово різні речі**» [1].

З нашого боку на ці судження шестирічної давності виникає законне запитання – а хіба «Третій Рейх» як нацистська держава не був імперією? Взяти хоча б офіційну назву цього державного утворення – «Deutsches Reich» (Німецька імперія). Чому ж імперськість Росії трактується як нібито запобіжник нацизму? Не переконувало і таке твердження В'ячеслава Іноземцева: «Імперія являє собою експансію і домінанту певної метрополії над колоніями, котрі повинні бути раді тому, що вони колонії. Мова не йде про винищення, расову чистоту, не доведи Господи». У викладі Іноземцева кремлівські зверхники нібито далекі від політики винищення й переймаються лише одним: «Про життєвий простір йдеться. Це ми бачимо на прикладі Криму, і східної України, і того, що було раніше, розпочинаючи від Грузії й Придністров'я».

Знову виникало запитання: чи ж складовою частиною нацизму не було проголошення Гітлером завоювання «життєвого простору» (Lebensraum)? Тому дивно, що, у розумінні Іноземцева, агресія Росії осії Росії проти України станом на 2016 рік була лишень якимось технологічним вирішенням «життєвого простору». Так само на той час Іноземцев жодним чином не допускав уподібнення Гітлера і Путіна: «Звичайно, нині набагато м'якше, слава Богу, наразі у світі немає такої готовності

йти на насилля, розв'язувати війну, немає її у Путіна. Путін абсолютно не Гітлер, він не загарбник, він не прихильник переділу світового порядку». А що стосується агресії, то, мовляв: «Крим і Україна – це те, що підняло його популярність, це абсолютно такий театральний мікроімперіалізм, як іноді говорять наші французькі колеги» [1].

Далі ідея «театрального мікроімперіалізму» набирала в Іноземцева форми захисту благочестивої Росії: «Тут немає такої екзальтації. Фашизм 1920-х років опирався на велетенський масовий народний рух, сьогодні ж у нас імітація цього руху, у нас країна імітацій, тому вона нікуди не просунеться, не буде жодних танкових колон, котрі підуть на Київ. Це страшилки, якими західні політики лякають народ» [1].

А час спливав, і після цих заяв багато чого у світі змінилося. В'ячеслав Іноземцев став працювати у Вашингтоні і вийшов із сфери репресивних заходів Кремля щодо науковців. Ми не станемо кидати камінь у бік професора – кожна людина має право не лише на власну думку, але й на помилку. Тут головний суддя для кожного з нас, як висловлювався Олександр Пушкін, «єдина разве совесть». До того ж нині опорною точкою для осмислення й переосмислення сутності політичного режиму Путіна став для багатьох кремлівський геноцид в Бучі, Ірпені, Гостомелі та інших містах і селищах України. Ці прояви варварства поставили проблему агресії у принципово нову систему координат: увесь світ отримав можливість уздріти машкару «російського держиморди». Уже не у різновиді «лайтфашизму», а людиноненависницького нацизму.

Тож відбулися зміни і в оцінці В'ячеславом Іноземцевим агресивної політики Росії, його оптика бачення проблем теж набула іншого формату. Нині професор вважає, що після нападу на Україну на агресора чигає «серйозна криза, найсерйозніша з середини 90-х років, навіть більш серйозніша 1998 року за масштабами падіння, і за масштабами зниження реальних доходів». Однак сподіватися на вирішальну силу російського

народу щодо припинення війни проти України буде марно: «Від них давно нічого не варто чекати. Від них варто очікувати лише більше терпіння й чергових вигуків во славу президента». Те ж саме стосується й ділових кіл Росії: «Нічого не відбудеться». Населення віддавна демонструє свою здатність до виживання – їм доведеться жити з новими цінами й покірно змиритися з припетіями долі.

Що ж стосується ролі України, то тут у професора Іноземцева сталось фундаментальне зрушення. Так, на запитання – «Що може зупинити російську армію і Володимира Путіна» – його відповідь прозвучала чітко й однозначно: «Українська армія й українські добровольці» [3].

В подальших інтерв'ю ця тема поглиблюється: «розмови про те, що ми зараз позакриваємо нафту й газ, і через місяць Путін піде з України, це я не знаю, на кого розраховано. Це повне безглуздя». І далі: «війна може закінчитись лише поразкою Путіна на полі бою, але з економічних причин вона не закінчиться ніколи».

Допускаючи тимчасове утримання Росією деяких окупованих районів України, В'ячеслав Іноземцев не допускає й думки про можливість відновлення в них ефективного суспільно-економічного життя чи навіть відбудови зруйнованих міст: «ніхто в міжнародній спільноті не визнає ці території російськими. Їх можна, мабуть, «приєднати» до Росії, щоб створити формальний привід їх відновлювати, легітимно вкладати туди гроші, але я впевнений, що ніхто не буде цього робити, тому що є загроза їх відторгнення». Життя за минулі 8 років показало, що в окупованих росіянами районах Донбасу «багато підприємств фактично не працювало, багато було демонтовано й вкрадено в Росію, і все, що робив Кремль, він платив місцевим жителям пенсії й виплати. Це було все» [2].

Еволюція поглядів В'ячеслава Іноземцева показова – вона вселяє надію на появу більш широких кіл демократичних сил Росії й процесу їх подальшого згуртування.

Бібліографія

1. «В России – мягкий вариант фашистского режима». URL: <https://www.svoboda.org/a/28047747.html>
2. Нового Грозного точно не будет. Экономист Владислав Иноземцев о том, будет ли Россия восстанавливать Мариуполь. URL: <https://www.currenttime.tv/a/novogo-groznogo-iz-mariupolya-ne-budet-ekonomist-vladislav-inozemtsev/31867455.html>
3. Самый серьезный кризис с середины 90-х годов, хуже 1998 года по масштабам падения»: экономист Иноземцев – о «дне» экономики России. URL: <https://www.currenttime.tv/a/samy-sereznyy-krizis-s-serediny-90-h-godov....>)

3.3. Рашизм: які контури цього політичного режиму?

Виступ Тімоті Снайдера отримав значний резонанс у середовищі російських науковців. На відміну від В'ячеслава Іноземцева, багато з них (здебільшого мешкаючих у Росії) так і зупинилися перед «червоною лінією», зважаючи на путінське антидемократичне законодавство щодо оцінки історичних подій. Ніхто не прагне отримати 3-5 років ув'язнення за висловлення симпатії щодо України. Спрацьовує психологія виживання, зокрема й тих, хто пов'язав свою діяльність із фондом «Либеральная мысль». Один із них – доцент «Вищої школи економіки Олександр Кинєв – поступив у колишніх традиціях радянської дійсності: «засудити й відмежуватися»: «Я думаю, що стаття пана Снайдера до науки не має жодного відношення. Це таке собі типове політичне обзивання, елемент інформаційної війни в чистому вигляді. Тому що під його критерії, які він там описує, підходить практично будь-яка персоналістська диктатура. Але називати будь-яку персоналістську диктатуру фашистською – це, м'яко кажучи, дуже сильне перебільшення. Тому це просто ярлик, це інформаційна війна, це взагалі не наука жодним чином» [2].

В даному випадку, як це часто велося за радянських часів, науковці будь що намагаються відмежуватися від політичної характеристики проблеми, а натомість спрямовують її обговорення в русло наукової схоластики: «як розуміти те чи інше поняття», «як воно співвідноситься з іншим поняттям», «чи відповідає це поняття усім критеріям, чи лише окремим із них» тощо. Хоча насправді їх лякає те, що «Снайдер говорить про фашизм не лише правлячих кіл Росії, але він і Росію називає фашистською країною» [2].

Тож з боку російських науковців пропонується така собі псевдоакадемічна казуїстика: країною правлять фашисти, але країна не є фашистською! І тут в хід іде жонглювання термінологією: мовляв, слід погодитися, що у фашизму є «певні історичні джерела й певні риси. Деякі із цих рис не спостерігаються у правлячих колах Росії, не кажучи вже про країну в цілому. Справа в тім, що фашизм для того, щоб бути фашизмом, повинен пропонувати якусь ідею для мас, він має запропонувати якесь краще майбутнє, а не лише дивитися в минуле... Що фашизм – це все-таки про краще майбутнє для якогось певного кола людей. Цього ми в путінізмі не спостерігаємо» [2].

Дивна виходить логіка: якби Путін запропонував якусь модель кращого майбутнього, то в Росії був би фашизм, але злиденність путінської ідеології, мовляв, є ознакою того, що фашизму в Росії не спостерігається. Це якраз той випадок, коли недоліки путінізму стають нібито продовженням його чеснот. Звісно, зазначає професор Ратгерського університету (США) Сергій Єрофеев, путінізм можна асоціювати з фашизмом. Однак «для того, щоб вести себе як фашист, не обов'язково бути за переконанням фашистом». Не виключено, що фашистська поведінка Путіна мотивується зовсім іншими ідейними переконаннями: «Ідея культу волі, силового очищення, розсування кордонів для своїх – це ідея почасти фашистська, але почасти вона притаманна деяким іншим системам, іншій культурі,

іншій організації. В цьому зв'язку слід мати на увазі мафіозні системи».

Знову таки виходить дивна річ – здійснюється фашистська політика, але вождь нації, мовляв, може бути і не фашистом за своїми переконаннями. Тоді аналітики «вкидають» ще одну альтернативну версію: мовляв, соціальні науки ніколи ще не зіткнулися із випадком, щоб ціла держава, ціла країна управлялась би мафією. Причому країна досить розвинута, країна велика, більш того, країна що володіє зброєю, яка може знищити увесь світ. Тому заклик Тімоті Снайдера до мобілізації мас, вважає Сергій Єрофеев, має право на існування. Однак цим все не може вичерпатись. Колись таки настане час, вірять російські ліберали, коли країна дійде точки кипіння, тоді постане проблема зміни правлячої верхівки, чи принаймні її модернізації. От для того, щоб «зрозуміти, що нам робити, зокрема, людям, котрі будуть мати якусь здатність вести переговори в майбутньому з представниками цієї системи, для того, щоб зрозуміти їх, нам, звичайно, недостатньо говорити про фашизм».

Така позиція професора Сергія Єрофеева, який уже змінив країну проживання, вражає своїм цинізмом. Логіка його аж надто проста: рано чи пізно відбудеться перерозподіл влади в Росії, яку зараз не варто називати фашистською, бо вона, мовляв, залишиться нам у спадщину. За цих умов сам дискурс про фашизм є навіть шкідливим, тому що він відволікає увагу від справжньої природи існуючої в Росії політичної системи. А вона, мовляв, і не містить у собі типового фашистського культу лідера: «Там культ, скоріше, братви, там культ понять, там культ певних мафіозних цінностей. Звісно, там є центральна фігура. Якщо цю центральну фігуру вилучити, викинути із цієї системи, то дуже багато чого може змінитися. Сама мафія відразу нікуди не дінеться, але дуже багато чого відразу зміниться».

Отже, стратегія і тактика деяких ліберальних аналітиків зводиться до того, що хай собі Снайдер викликає в масах «лють благородну», а ми тим часом маємо пересидіти й зрозу-

міти як повести себе із мафіозі, коли в якийсь момент з ними слід буде порозумітися. Тут важливо, зауважує Єрофеев, що ці братки з поняттями є людьми хитрими, хоча й недалекого розуму, однак спритними й боягузливими, бо є інші сили, які готові їх здолати. Наразі головною небезпекою є «Мюнхен-2». Але цього Мюнхена можна уникнути, «якщо ми зрозуміємо, що коли це зло почне програвати, то тоді можна буде задуматись щодо вигідних умов переговорів для сторони добра. Але для цього слід розуміти природу тих, хто нам протистоїть». Отож торжествує типова ментальність обивателя: «будемо спостерігати», а там «воно якось буде».

Оцих самих ліберальних «сил добра», судячи з усього, влаштовує та Росія, яку вони збираються успадкувати, або ж поділити з «силами зла». Саме тому деякі ліберальні діячі заінтересовані, щоб зняти з Росії тавро фашизму. Авторитарна природа влади, стверджує Олександр Кинев, не є ознакою одного фашизму: якщо брати персоналістські диктатури в країнах Латинської Америки, «співпадіння буде майже тотальне – цензура, заборона опозиції, жорсткі репресії тощо. Усе це не робить країну фашистською. Фашизм – це ідеологія».

А далі вже йде пряма апологія російської дійсності. Культурі особи в Росії, мовляв, немає: «у нас немає жодного масового обожнювання, у нас немає жодних кампаній героїзації, у нас не будують пам'ятників, не перейменовуються вулиці. У нас є персоналістський режим, де є держбюрократія, є її символ і, власне кажучи, усе чим відрізняються фашистські режими від звичайних авторитарних режимів».

Аргументація Кинева досить примітивна, хіба що нахабна. Він заперечує все, що видно кожній неупередженій людині. Поставивши Німеччину за базову модель, він тестує Росію за цими показниками, звісно ж на користь Росії. По-перше, в Росії нібито відсутня єдина ідеологія. По-друге – відсутня й тоталітарна партія, які усе підпорядковано, оскільки «Єдина Росія» є своєрідною профспілкою без чіткої ідеології. По-третє, в

Росії є така-сяка багатопартійність і якась подоба демократичних виборів. По-четверте, частиною фашизму є геополітика, піднесена до рівня державної ідеології, де йдеться про територіальний простір, чого нібито немає в державній риторичі Росії. По-п'яте, складовою частиною нацизму є соціал-дарвінізм плюс ксенофобія, а в Росії навпаки – демонстративна поліетнічність. Аргумент щодо останнього твердження особливо показовий: «Навіть коли розпочалася ця спецоперація [проти України], з'явилися ролики на російському телебаченні, в інтернеті, котрі прямо показували, що Росія багатонаціональна країна». Тобто, на думку Кинєва, аргументом не можуть бути звирства в Бучі, а лише ті пропагандистські ролики, що показують по телебаченні.

Вести дискурс на такому рівні, коли на «чорне» кажуть «біле», – значить не поважати себе. На щастя серед російської наукової громадськості з'являються особи неконформістського складу. Один із них – викладач «Вищої школи соціальних і економічних наук» Ілля Будрайтскіс. На його думку, за основу мотивації дій російського населення влада Кремля якраз і покладає ідеї соціал-дарвінізму, коли відбувається «розширення принципів конкуренції й боротьби за існування на рівень глобального світопорядку», а міжнародне право і права людини трактується лише як «приховування тваринного/природного прагнення до домінування за рахунок інших». Засобами пропаганди доносяться ідеї, що все, що лежить за межами особистого існування – є брехливим і лицемірним. Ця сувора практика повсякденного життя призводить населення «до повного безсилля перед політичними діями керівництва країни, зокрема щодо розв'язування агресії проти України» [1].

Нав'язувана російською владою абсолютизація приватного життя (триматися подалі від політики!) призвела до того, що люди уже позбулися й права на приватне життя і висловлення особистої думки. А тим часом щоденна практика засвідчує постійне прагнення влади підштовхнути людей до висловлення

публічної підтримки кремлівської політики. Тобто, люди мають продемонструвати себе єдиним народом виключно через пасивну підтримку влади: «про це засвідчує насамперед те, що громадянська належність у нинішній Росії ототожнюється із підтримкою рішень влади і військової операції в Україні».

За часів Гітлера світова політика трактувалася нацистами як боротьба рас: раси конкурують між собою, а існування кожної із них стає загрозою для існування іншої. Тому, мовляв, виживання однієї залежить від знищення іншої. В нинішній Росії проголошена Путіним політика денацифікації України означає не що інше, як практику насильницького «перевиховання» аж до знищення. Боротьба з нацизмом трактується як боротьба росіян проти неросіян, які автоматично стають антиросіянами. З цього приводу Будрайтскіс зазначає: в офіційній пропаганді «можна зустріти вказівки на те, що нацистами є не лише всі українці чи то носії особливої української державності, але і увесь Західний світ. Якщо ви не згодні з позицією Росії, якщо ви не згодні з поглядами її властей на те, що відбувається, ви є нацистом. Таким чином, нацизм являється не в якості злочинної ідеї, а в якості суті речей. Якщо ви українець чи виступаєте на підтримку України, ви – нацист».

Достоту немає потреби проводити пряму аналогію між нацизмом Гітлера й нинішньою російською дійсністю. Фашизм ХХ століття був конкретним історичним явищем, насамперед політичним рухом, що спершу діяв поза межами держави. Веймарська держава виявилася надто слабкою щоб стримати натиск націонал-соціалізму. У нинішній Росії такого масового руху поза державного контролю немає, суспільство деполітизоване й не здатне до об'єднання, до колективної боротьби за свої права. Більше того, такі масові рухи нинішньому керівництву Росії й не потрібні: «Ця фашизація відбувається згори, виключно силами державного апарату».

Посилання на те, що нібито історичний фашизм – чи то італійський, чи німецький – засвідчили якусь ідеологічну ціліс-

ність теж не витримують критики. Як правило, у Муссоліні й Гітлера це була вкрай еклектична й навіть внутрішньо суперечлива мішанина різних ідей. Фашизація російського режиму також не потребує жодної цілісної ідеології. До стану фашизації суспільство призвів сам процес становлення державності, а також лінія державного апарату на пригнічення й роздрібнення суспільства. Звичайно, якісь ідеї час-від-часу з'являлися, але вони були просто затребувані на злобу дня: сьогодні одні, а вже завтра – інші.

Наприклад, нині Кремль нав'язує думку, що широкомасштабне вторгнення в Україну було непростим, але неминучим. Навряд чи сам Путін вірить, що хтось дійсно готував напад на Росію. Але не слід і сумніватися в тому, що він вірить у те, що незалежна демократична Україна є екзистенційним викликом Росії, а тому має бути знищена як лише трапиться випадок. Згідно його логіки, іншого вибору й не було. А це означає, що сама логіка існування Росії, оточеної ворогами, вимагає від неї усе більш агресивної політики.

Не в меншій мірі ідеологічні кліше Кремля формувалися під впливом обставин життя самого Володимира Путіна, як під час служби в КДБ, так і особливо на прикладі 1990-х років – радикальних ринкових трансформацій. Саме тоді запанували цинічні істини, що кожен сам за себе, а у світі править лише сила, тому слід прагнути не виявитися слабаком. Цей набір ідей, що стосується живої істоти, яка веде непримириму боротьбу за існування, якраз і процвітав у нацистській Німеччині.

Тим часом агресію проти України Путін намагається не називати війною, а лише «спеціальною військовою операцією». Значною мірою це пояснюється тим, що війна вимагає високого рівня соціальної солідарності з боку широких народних мас, якої в Росії наразі немає. Тим часом поняття «спеціальної операції» не вимагає від пересічної людини особистої участі в ній – це, мовляв, те, що здійснюється професіоналами на яко-

мусь іншому поверсі суспільного життя. Виходить так, що подібні воєнні операції забезпечують «нормальність» життя людей без їхньої особистої участі як громадян. І тут не можна не погодитися із висновком Іллі Будрайтскіса: «Якщо розвиток подій в Україні приведе до того, що російська влада буде змушеною назвати скоєне повномасштабною війною, і у цій війні ми виявимося учасниками як країна й суспільство, то країна зіткнеться із серйозною внутрішньою кризою. Тому що люди не готові жертвувати своїм життям во ім'я чогось більшого, оскільки його для них просто не існує».

Перебіг подій на фронтах дає надію сподіватися, що все йде до того.

Бібліографія

1. Будрайтскис И. Не стоит искать причины фашизации российского государства в уникальной судьбе страны. URL: <https://vlast.kz/politika/49767-ila-budrajtskis-istorik-ne-stoit-iskat-priciny-fasizacii-rossijskogo-gosudarstva-v-unikalnoj-sudbe-strany.html>

2. Какой режим построен в России? URL: <https://www.svoboda.org/a/kakoy-rezhim-postroen-v-rossii/31871409.html>

3.4. Рашизм: яка соціальна складова рейтингу війни?

Злочинна війна Росії проти України набирає обертів, приносить усе більше людських жертв і страждань. Та все ж, згідно опитування громадської думки соціологами «Левада-Центру», більшість росіян підтримує цю війну – 53% «безперечно» і ще 28% «скоріше підтримують». З огляду на таку сумну картину директор «Левада-Центру» Лев Гудков вирішив тимчасово не публікувати такі дані, «щоб не легітимізувати війну». Адже, засвідчив він, майже половина опитуваних гордяться рішенням Росії про воєнне вторгнення. Трохи менше 40% відчують сором, гнів, депресію тощо. У підсумку народ запобі-

гає перед владою і в той же час уникає контактів із соціологами. Коли служба Russian Field проводила 2-5 травня 2022 року опитування 1609 людей у телефонному режимі, то на одну заповнену анкету припало аж 17 відмов. Тобто, успішно завершилося лише 5,5% дзвінків [4].

Усе свідчить про те, що жителі Росії у масі своїй бояться говорити на тему війни. І тому є причини: з 4 березня в Росії діє закон, що забороняє розповсюджувати нібито «завідомо брехливу інформацію» щодо використання збройних сил країни. Право визначати чи то інформація є дійсно «брехливою», передано на розсуд спецслужб. Єдиним достовірним джерелом відомостей уряд оголосив офіційні зведення російських держструктур. За публікацію альтернативних даних про війну загрожує до 15 років ув'язнення. А за «публічні дії, спрямовані на дискредитацію» російських військовослужбовців та заклики не використовувати армію – обіцяють 5 років в'язниці. Загроза кримінального переслідування за різнобічне висвітлення війни змусила багатьох російських і зарубіжних ЗМІ призупинити свою діяльність в країні [5].

Чи варто тоді довіряти опитуванням громадської думки? Соціологи стверджують, що навіть вибірккові дані дають уявлення про досить достовірний загальний тренд: широкомасштабне вторгнення в Україну наразі користується широкою підтримкою серед росіян. Підтримують війну переважно люди малоосвічені, похилого віку й жителі села та малих і середніх міст. Тобто, це та сама соціальна периферія, що залежить від офіційних каналів інформації, насамперед телебачення. Проти війни виступають переважно молоді люди, котрі отримують інформацію здебільшого із соціальних мереж. Однак їхня громадянська позиція невиразна: переважають настрої безпомічності, а то й навіть панічної втечі з Росії, якщо трапиться така можливість. З боку влади провадиться потужна обробка масової свідомості населення, задіяна політична поліція, цензура, адміністративні важелі, пропаганда й банальна система

залякування. Крім того, позбавляють роботи багатьох людей, які виступають проти агресії чи підписали звернення проти війни. Відділи кадрів цікавляться й тим, чи є в кого родичі в Україні.

Соціологи не виключають, що санкції й очікування економічної катастрофи зможуть у якійсь перспективі вплинути на переважну більшість людей. Однак назагал провінція у Росії бідна, надто депресивна, а тому в масі своїй мало залежить від будь-яких санкцій. Грошові доходи людей не дозволяють користуватися імпортними товарами. Ця частина населення назагал обмежена у своїх запитах. До них хвиля інфляції, безробіття й падіння економіки докотяться лише через тривалий час. Так само потрібен час, коли прийде осмислення загибелі російських солдат у ході війни проти України. Наразі якогось адекватного уявлення про події, що відбувається в Україні, не спостерігається. Тиражуються пропагандистські кліше, нібито в Україні відбувся фашистський переворот, інспірований Сполученими Штатами Америки.

Відповідно сформувалися і уявлення про цілі Кремля, пов'язані із «спецоперацією». За даними Всеросійського центру вивчення громадської думки (ВЦВГД), 46% опитуваних вірять, що головна мета – захистити Росію, роззброїти Україну і не допустити розміщення воєнних баз НАТО на її території; 19% вважають, що ціль Путіна – змінити політичний курс України, «очистити від нацистів»; 17% декларують, що йдеться насамперед про захист населення Донбасу; 5% назвали метою Путіна окупацію України й приєднання її до Росії [2].

Серед тих, хто підтримує агресію, соціологи виділяють декілька груп людей: це й аудиторія державної пропаганди, і прихильники «руського мира», і навіть ті, хто спершу був проти війни, але оскільки вона уже розпочалася, то очікують перемоги. Багато важить факт проголошення агресії «спецоперацією», а не «війною». Після Чечні, грузинських подій 2008 року, операції в Сирії й насильницької анексії Криму путін-

ська влада привчила російського обивателя сприймати «воєнну операцію» як благу справу рук професійних військових, а не уділом громадянського населення. В узагальненому вигляді месидж росіян до українців набув такого штибу: «Тримайтесь, ми скоро придемо і звільнимо вас». Тобто, спрацьовує пропагандистське кліше щодо «визвольної місії російської армії», а разом з тим нав'язано образ «ворога» в особі Заходу, США, НАТО й України [1].

Сформовано й толерантне ставлення населення до війни. Військова операція сприймається як щось швидке й переможне. В березні-травні підтримка військової операції, за даними Extremescan трималася на позначці 64%. А тим часом протестний потенціал і досі залишається невиразним. Репресивні закони примушують значну частину людей залишатися осторонь – вони «не бажають свідчити проти себе», не бажають піддаватися репресіям. Показово, що активніше підтримують агресію найбільш забезпечені люди – багато з них перебувають на державному бюджеті, а тому й змушені «йти в ногу з лінією партії». До того ж 70% населення черпає інформацію із телебачення, в той час як понад три тисячі джерел незалежної інформації змушені були припинити свою діяльність. А державна пропаганда тим часом діє нахраписто й професійно.

Найближчі перспективи залишаються невиразними. Збільшення тривалості війни, поглиблення економічної кризи й падіння рівня життя вірогідно з часом створить ресурс для економічних протестів, однак навряд чи це стане ресурсом для масових виступів проти війни. Багато залежить від успадкованого росіянами імперського мислення, що українців як нації не існує, а є лише триєдиний російський народ. До того ж, зазначають російські соціологи, і до війни проти України, й незалежно від війни, пересічний росіянин із провінції звично живе тяжким життям, але не мислить себе поза державною логікою. Ресурс його житейської свідомості спрямований на виживання будь-якою ціною: «Люди чекають на перемогу, це

дуже значиме слово в Росії. Хай навіть вони не розуміють, в чому ж вона має покладатися – чи то буде Україна частиною Росії, чи лише її південна частина, чи лише коридор у Крим. Просто це навіть не важливо. Але сама перемога несе таке полегшення, вихід країни на інший рівень, котрий, як вони сподіваються, дійде й до нас, до звичайних людей у вигляді якогось полегшення в житті, поліпшення, доходу тощо» [3].

Тим часом Кремль намагається підвищити градус самооцінки росіян навіюванням різноманітних послань про нібито месіанське призначення російського народу в світовій цивілізації. Так, ще у своїй статті від 2012 року Путін назвав Росію «державою-цивілізацією» де пророкував: «Велика місія росіян – об'єднувати, скріплювати цивілізацію». Оця сама «цивілізаційна ідентичність», згідно Путіна, більша і вагоміша за національну, а заснована вона на спільності мови (зрозуміло, російської) і на неухильному збереженні «російської культурної домінантності». Врешті-решт, ідея месіанської ролі Росії звелась до того, що напередодні широкомасштабного вторгнення Путін сповістив, що українського народу як такого, що окремий від російського, не існує. В практичному плані звірства на окупованих територіях зримо засвідчують «історичну місію» Росії.

Іронією історії є евфемізм про «братський народ» – цим терміном Путін користується не часто, але кожен раз тоді, коли стосовно українців з боку Росії коїться злочин: наприклад, в «кримській промові» 2014 року, або у виступі 12 квітня 2022 року – у сам розпал війни, після звірств у Бучі й Маріуполі.

Бібліографія

1. Поддерживающие войну – кто они? URL: <https://www.opendemocracy.net/ru/kto-podderzhivayet-voynu-s-ukrainoy-i-pochemu/>
2. Поддержка войны против Украины в России еще больше выросла – социологи. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/03/23/7333901/>
3. Социолог: Поддержка россиянами войны против Украины с июня будет падать. URL: <https://www.dw.com/ru/sociolog-podderzka-rossijanami-vojny-s-ijunja-budet-padat/a-62028964>)

4. Соціологи нашли связь между уровнем дохода и отношением россиян к войне против Украины: данные опроса. URL: <https://news.obozrevatel.com/vojna-v-ukraine/sotsiologinashli-svyaz-mezhdu-urovнем-dohoda-i-otnosheniem-rossiyan-k-vojneprotiv-ukrainyi...>

5. «Хотят ли русские войны?»: что говорят данные соцопросов. URL: <https://ru.euronevs.com/2022/03/12/why-russians-support-war-ppp>

3.5. Звідкіля у російському суспільстві такий потенціал злоби й ненависті, насилля й мародерства?

Йдеться про довгу низку трагічних подій у Бучі, Ірпені, Гостомелі, Маріуполі й сотнях українських міст і сіл. Навряд чи тут нам стануть у пригоді слова президента Естонії Алара Каріса «Це не війна російського народу, це війна президента Путіна». В цьому ж контексті звернувся до російського народу й президент США Джо Байден: «Я не вірю, що ви хочете кривавої, руйнівної війни проти України...». Але це все – дипломатія.

В Україні своя оптика сприйняття тієї російської «психології орди», що формувалася з давніх давен. У XIII столітті світова цивілізація отримала дві висхідні точки державного будівництва: з одного боку Велика хартія вольностей, оприлюднена 1215 року Іоаном Безземельним, котра обмежувала свавілля короля; з другого – ухвалена на курултаї 1206 року Яса Чингісхана, що утверджувала абсолютне самодержавство. Монгольська імперія підготувала цивілізаційні засади Євразії, в контексті котрих піднялось Московське царство як данницький улус Золотої Орди. Жорстка політична залежність руських князівств від ханської влади виключала будь-яку форму самостійності – князівська воля могла існувати лише в рамках ординських інтересів. Ханський абсолютизм запровадив реальні підстави подальшої державно-політичної конструкції Москви. Її етнокультурний тип формувався в

умовах системного впровадження у масову свідомість абсолютної покірності владі, психології страху й невпевненості у завтрашньому дні. Характеристику московської князівської влади дав у свій час В.О. Ключевський: «У кожного часу свої герої, йому притаманні, а XIII і XIV століття були добою загального упадку на Русі, часом вузьких почуттів й дрібних інтересів, дрібних, нікчемних характерів» [3].

Уже хрестоматійними стають судження про Росію, як кочову ординську цивілізацію, яка нічого не може побудувати, окрім техніки людиноненависництва й людиновбивства. Успішне проведення Кремлем конституційних поправок задля збереження президентом Володимиром Путіним своєї влади, що набрали чинності в липні 2020 року, зміцнило сутність російської влади – на сьогодні це корумпована мафіозна держава фашистського типу. Чільну роль у її формуванні за двадцять років перебування при владі здійснив сам Путін, перетворивши цю країну в корумповану систему кланового капіталізму. В плані внутрішньої політики Володимир Путін і наближені до нього силовики захопили владу й ключові галузі російської економіки. Прибутки використовуються задля особистого збагачення. Цього було досягнуто завдяки альянсу між Путіним, колишніми співробітниками КДБ і організованою злочинністю. У суспільстві запанувала психологія і мораль «братків». Спираючись на Федеральну службу безпеки (ФСБ) цей альянс перетворив Росію в клептократію, виводячи із країни за рубіж велетенські грошові кошти, привласнюючи їх у вигляді «тіньового капіталу» й одночасно спрямовуючи значну їх частку на відродження імперської величі країни, на підкуп західних інститутів [6].

Моральний кодекс новітніх будівничих Росії перевершив усі межі падіння. Пошлемось на інформацію обізнаного російського Телеграм-каналу «Генерал СВР». Йдеться про один надзвичайний подарунок, вручений «Тактику» (нікнейм Путіна) на день його 60-ліття другом дитинства Юрієм Ковальчуком,

котрий із президентом РФ «на ти». Ковальчук подарував «табличку» з цитатою самого ювіляра – Володимира Путіна. Сама «табличка» розміром 720 на 560 мм., зроблена із платини й інструкована діамантами, а надписи на ній і барельєфне зображення Путіна – із золота. Загальна вага виробу – 5637 грам. Чотири діаманти огранки «принцеса» (квадрат), масою у 7 карат кожний, розміщені по кутам «таблички». Між ними, вздовж граней «таблички», звивисті узори золотом. Ще два діаманти круглої огранки, вишуканого коньячного кольору, масою у 3 карати кожен, встановлені замість крапок, по одному після кожного ініціала. Ще один діамант круглої огранки, прозорий, з притаманним голубим відтінком, масою 3,06 карати, встановлений замість крапки, як складової частини окличного знаку в кінці цитати. Барельєфне зображення профілю вождя розміщено ближче до верхнього лівого кута «таблички», а сама цитата розпочинається справа від профілю вождя і закінчується ближче до правого краю, поблизу орнаменту. От вона й становить собою найголовнішу прикмету подарунку – вислів, який він повторював декілька разів у різний час у колі найближчих друзів: «Люди, вы лохи!». Подарунок бережеться в резиденції Путіна у Сочі. Із зрозумілих причин були вжиті заходи, щоб вона не потрапляла на очі персоналу [4].

Тим часом за час перебування Путіна при владі майже кожен день оголошувалося: запущена така-то ракета, побудовано таку-то надпотужну зброю, здійснені такі-то випробування. А тим часом над країною тяжіє територіально-ресурсне прокляття: земля така багата на копалини, що можна нічого не робити а лише торгувати надрами. Це територіальне прокляття пов'язане також із ординською спадщиною кочівлі та експансії. Межі країни так розсунуті, що ніхто не відчуває себе господарем якоїсь конкретної території, котру слід обробляти, бо ти успадкував її від предків і маєш передати нащадкам. Навпаки – між росіянами панує психологія кочівників: «мой адрес не дом и не улица». Відчуття таке, що докладати

сил особливо не слід, що все це нажите все рівно буде кимось забрано, розтягнуто, перейде до іншого бо хтось рано чи пізно прийде і відніме усю цю територію. Таке ставлення переноситься й на Україну, мовляв, якщо її територію не захоплять всілякі Мотороли й Стрілки, то на ній неминуче з'являться бази НАТО.

Важко не погодитися із Михайлом Епштейном – російським і американським філософом, викладачем Університету Еморі (Атланта, США). Його досвід підказує, що, на відміну від американців, у Росії багато брешуть, щоб «дати вихід найбільш мерзенним інстинктам руйнування, вбивства й національної переваги». Звідки цей інстинкт руйнування, і чому цивілізований світ відторгає цей «русский мир»? Відповідь Михайла Епштейна звучить так: «Росія ніколи своєї цивілізації не створювала, вона себе визначала насамперед по відношенню до Заходу, як його заперечення. І ось нині виявилось, що жодна ідеологія – ні православно-месіанська, ні комуністична – більше не потрібна. Залишається Орда, тобто гола ненависть до осілих народів, котрі будують свою цивілізацію на своїй власній землі, тоді як кочовим народам, ординцям потрібна лише нова земля. Це їм як дихання – завойовувати чужу землю. Кочова ментальність» [1].

Долаючи перипетії століть Україна врешті-решт пішла європейським шляхом, Росія ж обрала євразійський. Незалежність України стала екзистенційним викликом державницькому устрою й психології Орди. Реакція Росії – українофобія посіла чільне місце у ідеології рашизму. З огляду на зазначені обставини, закономірним видається постановка проблеми російськими політологами: «Путін утворив Росію чи Росія Путіна?» На що Дмитро Орешкін відповів: «Я гадаю, що Росія утворила Путіна. Була затребуваність, і Путін прийшов... Путін – виплід Росії. А нині вже Путін очолив Росію й завів її у глухий кут... Допоки це не буде усвідомлено, ми будемо у цьому кривавому тупику місити кров і грязь» [5].

У свій час Еріх Фромм стверджував, що рушійними в суспільстві є не лише раціональні судження, але й більш глибокі несвідомі пристрасті, закоренілі в національному характері. В сучасній версії рашизму було б не конструктивно акцентувати увагу лише на правлячому режимі Путіна, а при тому не зважати на наявний попит на фашизм у самому суспільстві. Серед росіян переважає пристосованський соціальний характер, вони стають дедалі агресивнішим, скочуються до рівня «деструктивного» соціуму. Докладає сил на ниві масового обдурювання, моральної деградації, під'юджування до грабежів, насильства й бузувірства стосовно України й релігійна організація Кирила Гундяєва, яка із православної церкви усе більше вироджується в таку-собі масову секту сатаністів. Священники церкви Гундяєва благословляють «священное русское оружие» на знищення переважного в своїй масі православного населення України [2].

Наразі ідеологія «русского мира» дійшла свого звироднілого втілення у практиці геноциду українського народу під гаслом «денацифікації». Постає питання про мотивацію, якою керується не лише офіційний Кремль, але й рядовий окупант, що убиває, гвалтує й мародерствує. Тут соціологи вдаються за допомогою до так званої піраміди Маслоу – моделі про націленість людини на найнеобхіднішому. Перший щабель потреб людини після розвалу Радянського Союзу – знайти харчі, одяг і житло. Завдяки реформам 90-х років на ринку з'явилися товари і продукти. Другий щабель потреб – досягнення безпеки. Тут руку приклав Путін і переконав росіян що силові структури цю проблему вирішують. Третій рівень – сім'я, спілкування й взаємна турбота. На цьому щаблі – як кому поталанить. На четвертому рівні йдеться про освіту, кар'єру, імідж і, головне, про статус у суспільстві. Насамперед виникає потреба у відчутті самоповаги: людям, які наїлись, напились і одяглись, навіть купили собі автомобіль, а, можливо, навіть придбали в іпотеку квартиру, захотілось величі. І ось тут на сцену вийшов

Володимир Путін, який за допомогою спеціалістів із ФСБ дуже чітко вловив ці настрої, успішно осідлав цю хвилю і летів на ній мінімум 20 років, піднімаючись.

Образно кажучи, наївшись і напившись, середній клас Росії захотів імперської величі Росії. Усі ці роки пройшли під гаслом «вставання з колін»: «ми примусимо нас поважати», «ми їм покажемо», «не смішіть мої Іскандери». Суспільство вийшло на архаїчний щабель духовності часів Російської імперії. А оскільки все це відбувається на фоні економічного неблагополуччя, то з'являється потреба відшукати зрадників, які заважають жити «по-руськи». І хто це міг би бути, якщо не українці, що позазіхали на право первородства, не бажають визнавати себе складовою частиною російського народу та ще й ототожнюють себе із спадкоємцями Київської Русі.

Відтак у Росії культивується спокуса завоювати велич на полі бою, взяти реванш на нагнітанні страху й залякуванні. Через телебачення культивуються «п'ятихвилинки ненависті» до українців – «розстріляти як скажених собак». Задає тон сам президент РФ: «нравится, не нравится – потерпи красавица». Чи ж варто дивуватися, коли дружини окупантів радять своїм чоловікам гвалтувати українських дівчат та колоти наркотики українським дітям. В моду увійшли футболки із надписом: «Нам не соромно». Не соромно перетворювати Маріуполь у руїни, не соромно убивати стариків і дітей. Не соромно дивитись на вбивство як, мовляв, будні життя.

Отже, хвалений «русский мир» дійшов ступеню звиродніння, і якщо не створити умов, при яких його буде розгромлено, нічого не зміниться. Самі економічні санкції тут не зарадять – вони убивають російську економіку, але не путінський режим.

Бібліографія

1. Им как дыхание – завоевать чужую землю». Истоки российской агрессивности. URL: <https://ru.krymr.com/rossiya-obschestvo-aggressivnosti-istoki/31750941.html>

2. Карпец А. Что такое русский фашизм и фашизм вообще? ORL: <https://enovosty.com/politika/full/2504-cto-takoe-russkij-fashizm-i-fashizm-voobshhe>

3. Ключевский В.О. Сочинения, Т.2. М., 1957. С.57.

4. По слухам, Ковальчук подарил Путину табличку с цитатой «Люди, вы лохи!» из платины весом 5,6 кг. – источник. URL: <https://rusmonitor.com/po-sluham-lovalchuk-podaril-putinu-tablichku-s-czitatoj-lyudi-vy-lohi-iz-platiny-vesom-56-kg-istochnik.html>

5. Рейтинг войны. URL: <https://www.svoboda.org/a/rejting-voyny-efir-v-18-05-/31832654.html>

6. Россия Путина: авторитарическая клептократия и клановый капитализм. URL: <https://www.golosameriki.com/a/putin-klektopracy/5487247.html>

3.6. Рашизм: як відбувався перехід від «вуличного радикалізму» до путінського фашизму?

Тривалий час рашизм – російський неофашизм – зводили до галасливих акцій окремих малочисельних угруповань, що спеціалізувалися на побитті «іногородців» і зіткнень на міжнаціональному ґрунті, на «зігуванні» неподалік Червоної площі на фоні пам'ятника Невідомому солдату, що є блюзнірством для будь-якої людини з пам'яттю про звірства нацизму. Однак, із часом, відбулася еволюція: режим Путіна ці прояви вуличного фашизму досить ефективно не просто придушив, а перевербував, поглинув і очолив.

Наприкінці 1990-х років у російському медійному полі відбулася справжня паніка з приводу активізації одного із рухів російського націоналізму – «Русского национального единства» (РНЕ), очолюваного Олександром Баркашовим. Хоч рейтинг цього діяча не перевищував 3%, в суспільстві стали поширюватися чутки, що РНЕ ось-ось опанує Кремль. Одні пов'язували їхню активізацію з політичною діяльністю Юрія Лужкова. Інші чекали на пришествя більш значимої фігури. А

тим часом активісти РНЄ по вихідних днях чергували біля станцій метро й затівали ідеологічні дискусії із заінтересованою публікою на тему встановлення в країні «російського порядку». Активні пенсіонери активістів РНЄ не цікавили – предметом їхнього інтересу були молоді люди, яким доручали розповсюджувати листівки, потім брали на парамілітарні збори, залучали до патрулювання вулиць. Часто-густо це були люди різних політичних поглядів, але перейняті ідеєю, що в країні слід «навести порядок».

Яким має бути цей порядок – оприлюднювалося в газетах «Русский порядок» і «Русский стяг». З самого початку метою руху було оголошено відновлення Росії як національної держави й відродження російської нації. Оголошувалося, що Росія має бути унітарною державою «русских и россиян», де «русскими» вважалися «великороссы, малороссы и белорусы», а під «россиянами» – «неславянские коренные народы». Формально проголошувалася рівність одних і других. Однак зазначалося, що «возрождение России возможно лишь посредством решения проблем ее национального большинства, которое представляют русские, составляющие 85% населения России». Більше того – євреї, цигани, представники народностей Північного Кавказу, середньоазійські тюрки в організацію РНЄ не допускалися [4].

У поширеному прес-релізі «Что такое РНЄ, каковы его основные задачи» зазначалося, що головною складовою ідеології оголошується російський націоналізм, а соціальна програма полягає в побудові «національного соціалізму» і встановлення «русского мирового порядка, базирующегося в противовес американскому, на справедливости и беззаветному служению своему народу». Наголошувалося, що «члены РНЄ в своей жизни опираются на старые, присущие раннему средневековью формы Православия». Не дивно, що після виключення із рядів РНЄ Баркашов прийняв чернечий постриг у одній із нетрадиційних конфесій православної традиції [4].

Тобто, до цільної ідеології в рядах РНЄ справа, власне, не доходила – щоб залучити побільше прихильників ідеологічні контури були розмитими і це влаштовувало більшість. До словесних баталій ця публіка була не досить підготовлена, але воєнно-політичний фасад мав справляти враження. Ставка робилася на носіння квазівійськової уніформи, на культивування воєнної виправки й проведення парадів. Ідея Баркашова полягала в тому, що в країні створився політичний вакуум, а молоді люди мають його заповнити й зміцнити державу.

Тим часом у «лихих 90-ті» роки будь-хто, котрий мав під рукою якісь силові структури, стикався із спокусою як-небудь на цьому заробити. Деякі командири підрозділів РНЄ стали продавати свої послуги на сторону – кришувати торгові ятки, включно із закладами так званих «кавказців». Дехто не цурався й найманих вбивств – без жодної ідеологічної складової. Одночасно в рядах РНЄ було чимало людей, що силою обставин випали із силових структур. Дослужившись до капітана чи майора, вони винесли віру в те, що соціальний порядок будеться на дисципліні, підпорядкуванні наказу. Настрої антисемітизму надавали баркашовцям відповідного фашистського окрасу: це, мовляв, не росіяни євреїв не люблять, а самі євреї заважають будувати сильну російську державу. Наприклад, сприймалося як факт, що євреї посіли теплі місця в університетах і не дають дороги іншим. Коли ж згодом утвердився образ науковця як напівголодного бюджетника, на цій позиції політичний антисемітизм і закінчився [3].

Ще одним націоналістичним рухом була Націонал-більшовицька партія (НБП) Едуарда Лимонова. Баркашовська РНЄ і лимонівська НБП визнавали одна одну як націоналістичні, принаймні обидві використовували націоналістичну риторику. Однак у соціальному просторі вони займали різний простір: якщо РНЄ вважало себе втіленням воїнських чеснот, то члени НБП вважали себе богемою. Їхнє кредо: саме людям мистецтва має належати влада, а політика є насамперед актом

естетичного самовираження. Всупереч тому, що обидві організації визнавали себе союзниками, їхні організаційні структури ніколи не кооперувалися у своїх діях – вони були глибоко нецікаві одна одній на низовому рівні. Націонал-більшовики вважали баркашовців тупими солдафонами, а конкуруюча сторона вважала, що лимонівці усі назагал гомосексуалісти, надто освічені, та до того ще й євреї. Це стихійне відторгнення превалювало над номінальним політичним тяжінням двох організацій.

Стиль і демонстративні акції в обох рухах превалювали над ідеологією. Власне ідеологічно НБП була всеїдною, демонстративно приймаючи усіх нелібералів: екоанархістів, грамшіанців, нових правих традиціоналістів, фашистів, сталіністів – усіх, хто виступав проти лібералів. Обидві – і РНЄ, і НБП – демонстративно відкидали скучну буржуазну модель політичного ринку, згідно якої політики-підприємці укладали контракт із своїми виборцями. Обидва рухи традиційно користувалися фашистською символікою, не в останню чергу для того, щоб привернути увагу журналістів. А останнім, за характером їхньої роботи, саме й потрібні були гарячі новини та жарені факти – політична загроза була достоту такою актуальною новиною. Журналістам, замість розбиратися в ідеологічних тонкощах РНЄ, досить було показати картинку парамілітарного маршу – і це вражало публіку. Відтак широка аудиторія ставала жертвою перебільшень з боку медіа, а відретушований образ Баркашова перевищував його досить скромний інтелектуальний та політичний рейтинг.

Лимонівська НБП досягла успіху в нарочито естетичному використанні нацистської символіки: прапор цієї організації нагадував прапор гітлерівської NSDAP, але замість свастики в білому колі на червоному полотні прапора було вміщено «серп і молот». Щоправда, у те, що лимонівці є націоналістами, ніхто із інших напрямів націоналізму не хотів вірити. Спроби лимонівців перехопити імідж баркашовців як рішучих і боєздат-

них молодиків теж виявились неефективними: у нечастих бійках баркашовці завжди брали гору. Зате лимонівці видавали досить смішну й іронічну газету «Лимонка».

У програмних документах НБП було сформульовано набір вимог: проведення у незалежних державах пострадянського простору референдумів щодо приєднання до Росії; дозвіл обиратися президентом Росії виключно росіянина; заборона абортів для російських жінок; вигнання із території Росії іноземних фірм; заборона спільних підприємств; заборона на ввезення іноземних товарів тощо. Глобальною метою НБП проголошувалося створення «Империи от Владивостока до Гибралтара на базе русской цивилизации». Партія націлювалася на створення тоталітарної держави, в котрій «права человека уступят правам нации». Унітарна система правління передбачала ліквідацію національних республік і країв, побудови «железного русского порядка». Після демонстративних силових акцій ряд активістів НБП було ув'язнено, а саму партію розпущено. Через три роки після заборони діяльності НБП її колишніми активістами у 2010 році було створено партію «Другая Россия» [2].

Ще один рух, який діяв паралельно із РНЄ та НБП, були скінхеди й футбольні фанати, які наприкінці 1990-х років заявили про себе як про окрему субкультуру. Як зазначалося в Доповіді для Московського бюро з прав людини під назвою «Наці-скіни в сучасній Росії», цей контингент молоді став продуктом не так національних, як соціальних потрясінь: банди скінхедів виникли саме у великих й найбільш розвинутих містах – там, де зосереджені основні багатства і де особливо помітним стало соціальне розшарування за часів Єльцина. Втративши звичний спосіб життя населення Росії зіткнулося із викликом злочинності, алкоголізму й наркоманії. Батькам стало не до виховання дітей. Діти зіткнулися із спалахом насильства у сім'ях, голодом, побоями й нестерпними умовами існування. Втеча із сім'ї стала масовим явищем – назагал налічувалося близько 4 мільйонів бездомних дітей [1].

Паралельно із розвалом економіки відбувався процес деградації системи освіти. Впродовж «лихих 90-х» виросло нове покоління – асоціальне й аномічне (те, що не визнає законів). Як зазначається в Доповіді, відбувся повний розрив із усталеними традиціями й суспільними цінностями: «Паралельно із здичавінням батьків відбулося здичавіння дітей. Але якщо батьки, дичавіючи, все-таки намагалися вирішувати якісь завдання щодо колективного виживання (як мінімум, на рівні сім'ї), то “діти реформ”, не маючи соціального досвіду дорослих, швидко перетворювалися у ватагу – в стадо біологічних особин, лише номінально якимось пов'язаних один із одним – особин аморальних, асоціальних, аномічних, егоцентричних, не здатних до комунікації, примітивних у своїх запитах, жадібних, озлоблених і дедалі більше тупих». У їхньому середовищі панував культ сили й процвітало насильство [5].

Тим часом кадровий склад РНЄ був для цієї категорії підлітків назагал нецікавим – прості молодики, що нарощували м'язи у фітнес-центрах й мріяли про службу в армії (та не все в житті склалося) скінхедів мало цікавили. Щоправда спершу скінхедів, як і лимонівців, вражали однострої РНЄ, їхні демонстративні марші. Однак невдовзі марширувати набридло – лимонівцям хотілося розгульного богомного життя, а скінхедам кортіло з кимось побитися. Актив РНЄ стримував ці пориви до бійки, адже вони асоціювали себе з оплотом порядку і не могли допустити зіткнень на базарі із вихідцями з Кавказу чи Середньої Азії. А скінхедам саме цього й кортіло.

На початку 2000-х сталися помітні зрушення: класичний правий антисемітський радикалізм пішов на спад, хрестоматійний інтелігент-єврей «в окулярах» втратив свій соціальний статус і став випадати з поля зору баркашовців. Зате актуалізувався інший «внутрішній ворог» нацистів – це емігранти із Кавказу і Середньої Азії. Михайло Соколов, професор факультету політичних наук і соціології Європейського університету в Петербурзі описує ситуацію таким чином: ті скінхеди, котрі

«хоч як-небудь переймалися ідеологією, брали якісь ідеологічні матеріали у еренешників [РНЄ] – і «Майн кампф» вивчали, і багато хто говорив, що Гітлера дуже шанують... – але при тому випадки, коли скінхеди напали б на єврейську школу, на синагогу, взагалі на когось, кого вони ідентифікують як євреїв, назагал одиничні. Азербайджанці – скільки завгодно, узагальнені кавказці – будь-ласка, Середня Азія – ось основна жертва. Але євреї – ні, тому що вони надто далекі від того, що може розпізнати безпосереднє джерело емоційного дискомфорту. Ідейно підковані скінхеди, звісно, говорили, що головний ворог всьому – єврейська змова, що євреї масово завозять таджицьких робітників чи узбецьких офіціантів. Однак руки до розправи з євреями у них зазвичай не доходили. А РНЄ, навпаки, у свій час ніколи не інтересувалися таджицькими робітниками» – у кожного було своє поле діяльності [3].

Специфіка скінхедів полягала в тому, що вони ненавиділи не тих, хто опанував верхні щаблі ієрархії, а тих кого вони одночасно й зневажали, і на чийому місці боялися опинитися. Тобто, об'єктом їхньої ненависті була не та група, до якої вони хотіли б належати, але їм нібито створюють перепони. Навпаки, об'єктом їхньої ненависті стала група, частиною котрої вони боялися стати – бути витісненими на периферію соціуму.

Тим часом як група субкультури скінхеди зійшли нанівець у 2010-ті роки. Вони являли собою надто виразний осередок певного покоління, яке природньо виросло, змужніло й врешті-решт інтегрувалося у соціум. Небагатьом прийшлося до душі й регулярне спілкування із органами правопорядку, які виловлювали молодиків за ознакою їхньої атрибутики. А без атрибутики скінхед втрачав свою ідентичність. До того ж скінхеди ідеологічно ідентифікували себе з Європою: багато хто з них ходив на зібрання ліберальної опозиції. Мовляв, нам потрібна Європа, але іммігрантів нам не потрібно. Такі настрої владі не подобалися – тут протистояння було принциповим і ставлення до скінхедів було жорстке. Розгром ліберальної

опозиції багато чому навчив і скінхедів – вони потихеньку зникли з активного поля дій.

Та сама доля спіткала й лимонівців НБП – ті, хто примкнув до цього руху, в 1990-ті роки просто вирости, обзавелися сім'ями, їм стало не так романтично ночувати у «мавпятнику» й пити горілку у підвалах. Нова зміна не прийшла, а сам Едуард Лимонов відчутно постарів. Не стало чутно й про баркашовців – організація розкололася, а це негативно відбилося на її репутації. Вона вже не могла видавати себе за ідеологічний моноліт, в котрому панувала жорстка дисципліна.

Однак найголовніше, що сталося – і баркашовці, і лимонівці, і скінхеди не витримали політичної конкуренції: з'явився Володимир Путін, а в очах членів цих організацій Путін виявився набагато крутішим ніж Баркашов, а тим більше Лимонов. Між тим умови, що провокували появу ультра правих і фашистських рухів, залишалися в силі: не ліквідована масова бідність і не нівельований соціальний, майновий розрив між різними верствами населення; шкільну реформу так і не вдалося завершити, а COVIDепідемія ще й погіршила ситуацію; вслід за війною в Чечні, відбулася агресія Росії проти Грузії, а потім і України. Все це закономірно вело до подальшого здичавіння й ксенофобізації підростаючого покоління. Не було покладено край шовіністичній пропаганді, поширенню в інформаційному полі ідеології фашистського й антисемітського характеру.

Щоправда, замість наростання вуличного протесту в Росії було досягнуто «соціальної домовленості» між Путіним і російським народом: ви не втручаєтесь у політику, я забезпечую вам певний рівень життя. На ідеологічному полі відбулася легалізація й легітимізація імперської, великодержавницької ідеології, до того ж багато активістів вулиці перемістилися із маргінального поля у «велику політику», принісши з собою жаргон дворової підвортні. Конформістська публіка теж знаходить собі прихисток у Російській православній церкві. Водночас відбувається клерикалізація країни, вона втрачає світський характер, стає оплотом обскурантизму.

Не дивно, що у середовищі все наростаючого стихійного не-офашизму все ще є радикали, котрим і Путіна було замало. Однак більшістю обивателів він назагал сприймався як свій: військова людина, що поставила за завдання зміцнення національної могутності, зорієнтована на «вставання з колін», та ще й головнокомандувач. Відтак образ Баркашова на фоні Путіна став зовсім бляклим. До того ж, називаючи себе опозицією, Баркашов повинен був би час від часу демонструвати свою здатність до непокори владі. Однак військова етика РНЄ була націлена якраз на зміцнення владних структур, на підтримку керівника країни. До того часу, поки режим Бориса Єльцина демонстрував свою безпорадність, діяльність РНЄ щодо створення штурмових загонів сприймалася як благо. А коли Путін перехопив ініціативу «наведення порядку» – ми дійсно-таки круті, ми професіонали насилля, ми спираємось на діяльність спецслужб – баркашовці як окрема одиниця виявилися зайвими. Вони були просто нездатними витримати конкуренцію з боку правлячого режиму Кремля. Цікавість журналістів до марширування РНЄ зійшла нанівець. Про них стали забувати.

Лимонівці НБП спробували мігрувати в ліберальну частину політичного спектру. Між 2004 і 2012 роками Едуард Лимонов навіть долучався до «Маршів незгодних» Бориса Немцова, але губився на цьому широкому полі. Старше покоління НБП відходило від політичної тусовки, а молоде покоління не приходило. Крім силовиків Путіна з'явилися й менш вагомі конкуренти лимонівців – «нові ліві». Ці меткі молодики навчилися як можна політичну боротьбу поєднувати з академічною кар'єрою, як отримувати гроші від зарубіжних фондів за свій антикапіталізм і постійно їздити в капіталістичну Європу на різноманітні дискусійні панелі. Один із яскравих прикладів «театралізованого протистояння» – Pussy Riot.

Назагал путінська ідея імперськості Росії поглинула хвилю націоналістів ельцинських часів. Частина з них була мобілізована в силові структури: їхнє матеріальне становище відчутно

поліпшилося, а отже ідея соціального перевлаштування відтепер мало кого приваблювала. Інші переоцінили важливість націоналістичних символів на користь державницьких. Ще одна частина активістів цього призову стали шукати собі прихистку у православному фундаменталізмі. Якогось іншого масового руху не з'явилося, хіба що раз-по-раз виникали якісь дрібні групи, котрі важко співвідносити з вуличним націоналізмом фашистського штибу.

Щоправда політична центрифуга винесла на поверхню ідеологічну піну Олександра Дугіна. У його псевдонауковому вариві експлуатувався мікс неосталінізму й імперства, де Путіну було передбачено роль імперського лідера. Наразі, судячи з усього, існуючий путінський режим відчув себе в цій ідеологічній ніші досить комфортно. У підсумку та частина націоналістів 90-х років, котра еволюціонувала в сторону імперськості, помітно виграла у набутті політичної ваги. Grimucha суміш імперськості й сталінізму була покладена в основу рашизму. Ідеологія, політика й практика рашизму набула державницького обладунку. Путінський режим поглинув масовий фашистський рух, кинув виклик всьому демократичному світу й став на шлях воєнного протистояння.

Бібліографія

1. Контркультура – Большая российская энциклопедия – электронная версия. URL: <https://bigenc.ru/philosophy/text/2093550>)
2. Национал-большевистская партия – Большая российская энциклопедия – электронная версия. URL: https://bigenc.ru/domestic_history/text/5872375)
3. Русский национализм: взгляд социолога. URL: <https://arzamas.academy/materials/939>)
4. «Русское национальное единство» – Большая российская энциклопедия – электронная версия. URL: https://bigenc.ru/domestic_history/text/5861974)
5. Тарасов А. Наци-скины в современной России. Доклад для Московского бюро по правам человека. URL: https://sceptsis.net/library/print/id_605.html)

3.7. Рашизм: Чи може в Росії з'явитися політична сила, здатна протистояти Путіну?

Солідні російські соціологи вважають, що на сьогоднішній день така перспектива не проглядається. Наразі ніхто не знає, куди еволюціонує сам режим. По-друге, в будь-який момент може спрацювати й «іронія історії», коли результат виявиться зовсім протилежним, ніж його задумували в Кремлі. Два десятиліття путінського правління нав'язали суспільству таку філософію «життєвого глузду», що життя – це війна всіх проти всіх. Це судження було підняте до рівня основ державної ідеології й техніки управління. Воно реалізується як за стінами Кремля, так і в далекій глибинці.

Назагал Путін не має потреби навіть у масовому русі на свою підтримку. Звідси й його тактика на нейтралізацію масових націоналістичних рухів. У нього інша лінія поведінки – впродовж усього правління він переймався тим, що розбивав будь-які зв'язки між людьми; знищував будь-яку солідарність, будь-яке колективне дійство. Російському обивателю було втовмачено: краще сиди дома й не висовуйся, а ми дамо тобі можливість скористатися іпотекою, брати кредити, робити таку-сяку кар'єру, а більш від тебе нічого й не очікується. І це подіяло – в суспільстві відбулася обширна атомізація [3].

Уклався своєрідний соціальний договір – ви не втручаєтеся в політику, а ми забезпечуємо вам безтурботне, хоча і скромне життя. І це подіяло. У перші 8 років путінського правління Росія добилася великих темпів зростання – по 8-10% щорічно. Щоправда з часу кризи 2008 року по 2014 рік відбувалося топтання на місці. З часу інтервенції проти України відбувається млявий спад, однак, зазначає Вячеслав Іноземцев, ця криза хоч і не буде глибокою, проте досить тривалою. Головний її наслідок – вона уб'є в людях надію. І ось хіба що це може кардинальним чином вплинути на економіку й саме життя.

Поки що нинішня ситуація терпима, але ніхто не знає, що буде після Путіна – чи то справи підуть на краще, чи стане гірше. Більшість опозиційних фігур справляють гнітюче враження безперспективності. Так само були б безперспективними й їхні спроби домовитися з путінським режимом: «Час для цього прийде тоді, коли режим почне тріщати». Наразі, констатує Іноземцев, люди не йдуть в опозицію: «якщо люди розумні доходять думки, що їхня позиція зараз не дасть ефекту, слід дочекатися моменту, коли він настане... Тому що ідеї європейськості, світськості, розумного управління, вони абсолютно в народі живі, народ не ідіот, як його багато хто представляє насправді, і він абсолютно відізветься на виклики, коли він зрозуміє, що вони реальні, а не фейкові» [2].

Блажен, хто вірує. Що сьогодні являє собою російський народ – печать за сімома замками. Дані «Левада-Центру» засвідчують, що рівень підтримки президента Путіна у лютому 2022 року був 71%, а в березні уже 83%. Назагал 69% вважає, що справи в країні йдуть добре. Ряд соціологів зазначає, що соціологічні опитування в Росії зараз не репрезентативні – який сенс їх проводити в країні, яка є агресором і веде війну проти України.

Осудження війни й дій армії РФ – рідкість в російському суспільстві. Тестом на громадянську зрілість росіян могло б бути ставлення до геноциду українців у Бучі та інших містах України. Однак російські експерти засвідчують, що назагал «жахнулися лише деякі росіяни. Таких мало... В Росії відсутнє критичне медіаспоживання й вилікувати цю країну складно». Навіть після «різанини в Бучі» офіційний Кремль «відхрещується від злочинів проти людяності. Звинувачує Україну у виготовленні фейкових фото й відео. Російські федеральні канали не перестають дивувати своєю збоченською пропагандою, а російський народ вірить телебаченню» [1].

Чи всі злочини проти людяності можна списати на пропаганду телеканалів, які, мовляв, увели в оману нібито доброзичливий і довірливий російський народ? Не дозволимо собі

вдаватися у русофобію – все-таки від 24 лютого до 9 травня 2022 року, згідно даних правозахисної організації ОВД-Инфо, в Росії було затримано 15 441 людину у зв'язку з антивоєнними акціями. Щоправда на цей час у зоні бойових дій набагато більше людей було вбито і на порядок більше поранено. Що вже говорити про жертви серед мирного населення.

Чому ж, користуючись словами Олександра Пушкіна «народ безмолвствует»? Невже до нього не доходить адекватна інформація? На сьогодні кадри про злочини Росії переповнили інтернет. Однак чи лише єдиною причиною є те, що в Росії антивоєнні протести заборонені й пригнічуються правоохоронними органами? Чи тут все-таки дається взнаки традиційна для Росії лукава холопська психологія?

Пошлемося на відомого російського соціолога Григорія Юдіна. Проводячи паралелі з нацистською Німеччиною, коли рядові німці присягалися, що нібито нічого не знали про геноцид і злочини проти людяності, соціолог констатує: «Точно так же, як німці не були готові до цього [визнання своєї політичної відповідальності], точно так же росіяни до цього не надто готові. Це породжує додаткову агресію, оскільки практично всі все знають. Це очевидно, коли ви починаєте людям показувати ці кадри... Агресивне відторгнення – це реакція людини, яка насправді все знає і намагається якимось чином зберегти свій крихкий внутрішній світ, у який люди в Росії увійшли давно. Росія – дуже атомізована й деполітизована країна, люди хочуть жити в персональному світі, намагаються ізолюватися, і щоб усе це їх не зачіпало». Одним словом, панує настій «Нам не соромно!» [3].

Так чи інакше, але у світових ЗМІ звірства рашистів у приміських районах Києва уже порівнюють із Вуковаром. Рано чи пізно, але злочинцям все-таки доведеться постати перед міжнародним трибуналом. Кого притягнуть до відповідальності? Чи того офіцера, що дав наказ, чи безпосереднього виконавця злочину?

Почати між тим слід із Володимира Путіна, котрий перед широкомасштабним вторгненням в Україну оприлюднив наратив денацифікації України. Поза всяким сумнівом, цей наратив несе в собі основні ознаки спорідненості з нацистською логікою. Йшлося, власне, про модифікований варіант нацистського «остаточного вирішення єврейського питання». Лише на цей раз геноцид стосувався українського народу. Єзуїтський план було представлено в усталених традиціях КДБ. З точки зору Кремля, Україна нібито облаштована таким чином, що в ній засіли якісь нацисти, що захопили владу й пригнічують українське населення. Насправді ж, мовляв, ця категорія населення є російською, хоча й вважає себе українським народом. Тож велика визвольна місія Росії – повалити цей уряд, провести денацифікацію й звільнити нещасних українців, прилучивши їх до хваленого «русского мира».

Однак, коли з'ясувалося, що українці чинять відчайдушний опір, подальша логіка російських окупантів призвела до висновку, що усі українці і є нацистами, щонайменше – що вони надзвичайно «інфіковані» нацизмом. Кремлівські ЗМІ ухопилися за цей сюжет і стали проповідувати ідею насильної «денацифікації» всього українського народу впродовж періоду мало не цілого покоління. З'явилася й методичка за авторством знавіснілого Тимофія Сергєйцева, в якому описувалася технологія очищення народу від усього українського. У своїх настановах цей Сергєйцев ані на крок не відступив від директив Володимира Путіна. Тим самим солдати російської окупаційної армії, які до того організовано вивчали статтю Путіна «Про історичну єдність росіян і українців», отримали програму до дії: здійснювати фільтрацію, відшукувати на одягу, чи то в татуюванні тіл українських державних і національних символів. І особливо брутально викорінювати українську мову – як із системи освіти, так і з щоденного вжитку.

Тобто, зазначає Григорій Юдін, здійснюється абсолютно централізована операція, яка впливає із загальної концепції

й логіки війни. Тут тобі й накази офіцерів, тут й ініціатива рядових: «люди, охоплені жорстокістю, починають робити все, що перебуває за межами наказів». Спрацьовує психологія: війна все спіше! При таких настановах годі й сподіватися, що цивільні росіяни масово вийдуть на вулиці з протестами щодо злочинів проти людяності. Далі – гірше: штучно нагнітається ситуація, коли «навколо надто багато тривоги, надто багато страху, надто багато фрустрації... Тому що всі насправді все знають, просто відганяють від себе ці думки. І це створює насправді безмір агресії, тому що, наприклад, це створює бажання, щоб Путін уже чимшвидше виграв. Якщо Путін скоріше виграє, то все, від цього можна буде якось позбавитись. Якщо ж Путін програє, то доведеться пройти крізь цю найважчу конверсію. Усі це все насправді добре розуміють» [3].

Чи варто дивуватися, що за свідченнями професійних психіатрів останнім часом почастишали випадки первинних звернень людей до лікарів. Люди тихою сапою починають божеволіти. Відбувається розпад далеко ще не сформованої російської нації. А тим часом російське воєнно-політичне керівництво, що узурпувало нині долю Росії, не готове програти цю війну. Ситуація тим часом сильніше заганняється у безвихідь. Погрози застосувати ядерну зброю – яскраве тому свідчення.

Хоча вихід навіть із такого становища є, і означає він не що інше, як колапс усього плану Путіна щодо відродження Російської імперії. Чи станеться це в житті, залежить від ступеню реакції всього світу на загрозу для всієї планети. А це проблема з багатьма невідомими. Впродовж 22 років правління Путін так привчив деяких політиків Заходу, що як він скаже, так і буде. Шляхом корупції і політичного шантажу він завжди отримував усе, що хотів – взяти хоча б газопровід «Північний потік». І ніде правди діти – до останнього часу західна еліта дбала насамперед про свої статки.

Чи перетнув світ цю межу корупційної складової? Відповідь на це дасть лише час. В Україні ж набуває масового харак-

теру переконання, що російський фашизм має бути переможеним насамперед на полі бою. Принаймні вигнаний за межі української території. В цьому Україна покладається й на допомогу з боку усього вільного світу. Нині багато держав на чолі з США згуртувалися навколо України, надаючи їй безпрецедентну воєнну, гуманітарну й фінансову підтримку. Як доводить досвід історії, зазначає президент США Джо Байден, «будь-які переговори відображають розклад сил, досягнутий на полі бою», «ми хочемо бачити демократичну, незалежну, процвітаючу Україну, здатну стримувати й захищатися від подальшої агресії».

Роль Сполучених Штатів Америки у цьому процесі президент окреслив таким чином: «Якщо Росія не заплатить високу ціну за свої дії, це покаже іншим потенційним агресорам, що вони можуть вдатися до захоплення територій і підкорення інших країн. Це поставить під загрозу виживання інших мирних демократій. Це може означати кінець міжнародного порядку, заснованого на правилах, відкривши двері для агресії в інших місцях. Це приведе до катастрофічних наслідків по всьому світу» [4].

Одночасно Україні доводиться враховувати, що США не беруть на себе роль скинути діючу владу в Росії, якими б брутальними не були дії Путіна. Відтак доведеться сподіватися на визрівання демократичних миролюбних сил у самій Росії, що подолають наслідки фашизації й мілітаризації Росії. Враховуючи повоєнний досвід денацифікації Німеччини, самій Росії доведеться впродовж наступних двох-трьох поколінь пройти затяжний період масового осмислення скоєних злочинів і належного покаяння. А Україні між тим доведеться жити в умовах тривалої роботи по подальшому зміцненню її економічного й морально-політичного потенціалу та обороноздатності країни.

Бібліографія

1. Буча ужаснула некоторых россиян: почему их единицы – реакции и оценки. URL: <https://kanaldom.tv/bucha-uzhasnula-nekotoryh-rossiyan-pochemu-ih-ediniczy-reakczii-i-oszenki-video/>
2. «В России – мягкий вариант фашистского режима». URL: <https://www.svoboda.org/a/28047747.html>
3. Зависли между авторитарным состоянием и тоталитарным». Социолог Григорий Юдин о том, что происходит с российским обществом. URL: <https://www.currenttime.tv/mezhdu-avtoritarnym-sostoyaniem-totalitarnym-sotsiolog-grigoriy-yudin/31787035.html>
4. Что США будут и не будут делать в Украине. Объяснения президента Байдена. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2022/06/1/7140400/>

3.8. Рашизм: чи є путінський режим фашистським за критерієм геноциду?

Марлен Ларюель – людина знана в науковому світі. Доктор філософії, директор і професор-дослідник Інституту європейських, російських і євразійських досліджень (IERES) Школи міжнародних відносин ім. Елліота Університету Джорджа Вашингтона, співдиректор Програми нових підходів до вивчення безпеки в Євразії (PONARS). У 2021 році у видавництві Корнельського університету було видано її книгу під назвою «Фашистська Росія? Як розібратися в пропаганді по лінії Схід – Захід».

Постановка питання актуальна. Однак привертає увагу факт представлення цієї книги у білякремлівському журналі «Россия в глобальной политике» (№5, 2021 р.) у вигляді розлогої статті під назвою «Звинувачення в адрес Росії і полеміка навколо належності Росії до Європи». Уже в самій появі статті закладена інтрига: невже Кремль заінтересований у викладі звинувачень в адрес Росії? До цього часу за ним такі гріхи не водилися. Отже, логіка цивілізаційного протистояння, яке нині аж зашкалює у відносинах між Сходом і Заходом, підка-

зує нам, що Росія вбачає у цій публікації свій безпосередній зиск. В чому ж він полягає?

Головний зміст війн пам'яті, констатує Марлен Ларюель, «спір про те, кого вважати фашистом і хто вступив у зговір з нацизмом: Радянський Союз у 1939-1941 рр. чи колабораціоністи в Центральній і Східній Європі? Відповідно, кого вважати новими фашистами, що просувають ревізійністську інтерпретацію Другої світової війни: путінську Росію чи країни Центральної і Східної Європи?» [4].

Проблеми Другої світової війни – це тема окремого розгляду. А от кого вважати новими фашистами – це предмет нашого інтересу. Коли йдеться про фашизацію Росії, Марлен Ларюель попереджає про загрозу можливих політичних наслідків від навішування ярликів: «звинувачення Росії в фашизмі має на увазі, що країна більше не належить до міжнародної спільноти і не може вважатися легітимним партнером. Коли ж, як то стверджують деякі, “Путін – це Гітлер”, хто захоче вести з ним перемовини й намагатися налагодити конструктивний діалог з Росією». Інша справа – коли ярлик «фашизму» навішує сама Росія. Називаючи своїх противників «фашистами», вона, мовляв, всього лиш викладає своє розуміння міжнародної системи, пропонує сюжетну лінію, націлену на «зміцнення статусу країни як держави, що має завдяки перемозі над нацизмом законне право голосу у питаннях європейської безпеки». Відтак у цій полеміці, вважає Марлен Ларюель, слово «фашизм» насичується найрізноманітнішим змістом.

Слід віддати належне ентузіазму й самовпевненості Марлен Ларюель. Вона відразу бере з високої ноти й заявляє: «Тут я розвінчаю звинувачення в фашизмі, що приписується путінському режиму, і пропоную поглянути на ярлик фашизму як на елемент «віддзеркалювання» в політичній грі Заходу і Росії навколо питання про те, якою має бути Європа і чи повинна вона включати або виключати Росію». Перша реакція на заяву такого штибу з боку України напрошується такою – «Хай

пан Біг помагає!». Тому що жодна притомна людина після розв'язання війни Росії проти України за таку роботу – «розвінчати звинувачення у фашизмі, що приписується путінському режиму» – ніколи б не взялася. А от Марлен Ларюель – береться. Така собі суб'єктивна настанова.

А тим часом відбувається об'єктивний процес, який вимагає адекватного сприйняття. Все потужніше пробиває собі дорогу тренд «включення в Європу» України, однак аж ніяк не Росії. Шлях цей непростий і його доводиться долати «крок за кроком». Багато хто і в самій Україні, і в Європі не допускав можливості широкомасштабного вторгнення РФ в Україну. Американський аналітик, що була удостоєна Пулітцерівської премії за книгу про систему радянських концтаборів, а також британської Премії Даффа Купера за книгу про штучний голодомор 1932-1933 років журналістка Енн Епплбаум зазначає: «Людам просто неможливо повірити в думку, що геноцидну війну може розв'язати сусід, з котрим у них є безліч поганого досвіду в цілому, але добрі відносини із деякими окремими людьми... Наразі я чекаю, що Україна доб'ється своєї перемоги. Захід уже відданий ідеї, що з цього конфлікту виникне суверенна незалежна держава. Українці настільки успішно трансформували свій імідж, що тепер НАТО і Європейський союз відчують відповідальність зробити так, щоб Україна пережила війну як суверенна й сильна держава» [1].

З точки зору українців, повна перемога означала б виведення російських військ із усієї української території й здійснення правосуддя над паліями війни, бо в противному разі усе постраждале населення не буде у повній мірі відчувати себе учасником визвольної війни. Домашнє завдання для Заходу на завтрашній день – винести переконання, що Україна переможе на полі бою. Сподіватися на зміну позиції Росії, допоки нею керує Путін, було б марно. Чим далі він буде посуватися на територію України, тим більш агресивними будуть його настанови й вимоги.

Чи є якісь вагомі докази еволюції західних керівників у цьому напрямі? Сподіваємось, що так. Принаймні Вашингтон уже пройшов через три стадії. Перша – що Україна протримається три-чотири доби, а далі, мовляв, доведеться мати справу із новою геополітичною ситуацією. Канцлер Меркель також пропонувала щонайшвидше доправити президента України Володимира Зеленського на Захід. Коли ж Україна вистояла й дала належну відсіч, з боку колективного Заходу відбулося переосмислення ситуації вдруге: впродовж місяця Збройним силам України стали поставляти тактичну зброю – її можна було доправляти досить швидко, як і оволодівати нею українським воїнам. У травні 2022 року стало відчутним третє подальше зрушення – з боку Заходу розпочалося потужне постачання в Україну важкої техніки та артилерії. Показово, що світова громадськість усе більше переймається симпатіями до України й чинить тиск на свої уряди задля збільшення допомоги [1].

Змінилася риторика й з боку урядових структур країн Заходу. Приходить розуміння, що пацифізм щодо Росії обертається злом для всього людства – якщо ви не боретеся проти держави, що здійснює геноцид, ви тим самим допомагаєте їй досягати своїх цілей. Яскравий тому приклад такого прозріння – відвідини Ірпеня президентом Франції Еммануелем Макроном, канцлером Німеччини Олафом Шольцем, прем'єр-міністром Італії Маріо Драгі 16 червня 2022 року. Не секрет, що усі три поважні особи перед поїздкою були налаштовані на діалог із Росією, а Макрон навіть закликав «не принижувати» Росію, з якою «доведеться-таки вести переговори». Побачене в Ірпені жажнуло гостей. Зокрема Еммануель Макрон написав у книзі відвідувачів: «Ірпінь в Україні. Ми бачили спустошене місто і клеймо варварства. І героїзм українців, котрі зупинили російську армію, що наступала на Київ. Україна чинить спротив. Вона має уміти перемагати». Канцлер Німеччини Олаф Шольц теж написав у своєму Twitter: «Як і Буча, Ірпінь уже давно став символом неймовірної жорстокості війни РФ, безглузлого насилля» [3].

Якою ж була реакція російської сторони на візит трьох глав держав? Давно відомо – те, що в Путіна на умі, те в його найближчих клевретів на язиці. Колишній дублер Путіна на посту президента РФ Дмитро Медведєв так підсумував результати візиту: «Ось полюбують європейські цінителі жаб, ліверу й макаронів відвідувати Київ. Користі – нуль. Знову пообіцяли вступ до ЄС, гаубиці старі, ковтнули горілки і потягом, як сто років тому, – додому. І все чудово». У нас знову виникає запитання: хто ж тоді «припиняє» Росію і з ким з боку Заходу «доведеться-таки вести переговори»? Невже доведеться мати справу із подібними до Медведєва, схильними до суїциду людьми, оскільки їм, бачте, «набридло бути лялькою» [3]?

А тим часом міністр оборони України Олексій Резников зазначив, що нова західна зброя від країн-партнерів допоможе нам повернути усі захоплені РФ території, включаючи Крим. І наголосив, що в цьому питанні Україна буде простувати «крок за кроком». Ця позиція зустріла розуміння з боку керівників європейських держав. Зокрема агентство Reuters з посиланням на французькі дипломатичні джерела констатує: «Париж прагне воєнної перемоги України над РФ й відновлення територіальної цілісності... Йдеться не лише про території, тимчасово захоплені російськими військами після початку повномасштабного вторгнення, але й окупованих раніше ОРДЛО й Криму» [3].

Звірства рашистів у передмістях Києва – Ірпені, Ворзелі, Бучі, Гостомелі – порівнюють у міжнародних ЗМІ із геноцидом у Вуковарі. До цього скорботного списку регіонів, постраждалих від російського агресора, приєдналися Маріуполь, Сєвєродонецьк, Краматорськ та ще довгий ряд міст і сіл, окупованих рашистськими нелюдами. Як значиться у звіті Управління Верховного комісара ООН з прав людини, від 24 лютого по 20 червня 2022 року було зафіксовано 10 308 жертв серед цивільного населення країни: 4 597 загиблих і 5 711 поранених. Час від часу відкриваються місця нових масових по-

ховань. Зокрема начальник поліції Київської області Андрій Небитов повідомив: «На жаль, ми досі знаходимо тіла вбитих людей, наших українців, сьогодні це вже 1332 тіла і більшість із них убиті саме зі стрілецької зброї, або автоматичної, або снайперської, або навіть останнього поховання – 7 людей страчені. У жертв було прострілено і коліна, і голову. Наголошую, що це цивільні люди» [2].

Як кваліфікувати ці злочини з точки зору науки й принципів загальнолюдської моралі? Пошлемось ще раз на думку Енн Епплбаум щодо впровадження Росією політики геноциду щодо України. Згідно критеріїв Рафала Лемкіна, що увів у обіг поняття «геноцид», ця ідеологія, політика й практика націлена на викорінення певної нації. Під цим розуміють не лише масові вбивства, але й напад на культуру, церкву, мову й спроби повністю ліквідувати націю та її духовні надбання. Поняття «геноцид» було вперше застосовано в контексті Холокосту, однак його значимість перевершує цей контекст. Усталений курс Росії щодо України, вважає Енн Епплбаум, цілком підпадає під цей термін: «Гасла, якими послуговуються росіяни: «Україна – не держава», «Українці – не справжні люди», «Нам дозволено убивати українців, тому що вони нацисти». Навмисне вбивство мирних жителів, спроба стерти будь-які сліди «українськості» – це геноцидна діяльність» [1].

Методи впровадження цього курсу в практику, зазначає Епплбаум, уже були здійснені Росією в Криму після 2014 року. Спецзагони приїздять із заготовленими зарані списками осіб, які підлягають арешту. Полюють на людей, у котрих вдома є українські прапори й книги. Шукають начальників поліції й мерів міст. Прагнуть обезголовити суспільство й позбавитись від його лідерів, а потім тероризувати громадян, вдаючись до насилля й гвалтування. Спрацьовує глибоко укорінена традиція минулого – ще з часів Російської імперії, хоча превалює досвід радянських часів: «Схоже на те, що вони нібито користуються підручниками НКВД». Практика показала, що спро-

би інтегрувати Росію в Європу із таким багажем завершилися невдало: «Зараз ми спробуємо ізолювати Росію. В найближчі декілька років РФ буде відрізана економічно й культурно від усього світу» [1].

Що ж, хочеться тішити себе думкою, що західний світ, граючи із ошаленілою Росією в демократію й дипломатію, нібито вже реально прозріває. Чуються визнання, що тривалий час у Заході була відсутня чітка й зрозуміла стратегія, перевага віддавалася реагуванню на ту чи іншу ситуацію. Когось росіяни вбили в Берліні – реакція протесту. Вбили в Лондоні – Захід осудив. Незаконно Росія окупувала Крим – висловили «глибоку стурбованість». Тим часом кремлівських зверхників давно вже слід притягати до відповідальності за злочини проти людяності. Так само кожен росіянин повинен відчувати свою міру політичної відповідальності за дії людей, яких вони обирали, і за той режим, якому вони підпорядковані.

А от чи здатною буде Марлен Ларюель відчувати свою відповідальність за потуги «розвінчати звинувачення в фашизмі, що приписується путінському режиму» – це питання залишається відкритим. За визначенням видатного німецького мислителя Карла Ясперса, коли людина відмовляється стати на перешкоді злочину, свідком якого вона стала, суддею її моральної провини стає лише власне сумління, відповідальність перед людьми і Богом.

Є ще час спокутувати свою провину.

Бібліографія

1. Запад пытался интегрировать Россию, это завершилось неудачно. Теперь пора ее изолировать. Лекция Энн Эпплбаум. URL: <https://forbes.ua/ru/inside/zakhid-namagavsyia-integrivati-rossiyu-i-provalivsyia-teper-chas-ii-izoluvati-lektsiya-enn-eplbaum-02052022-5781>

2. ООН оновила дані щодо кількості жертв серед мирних жителів України. URL: <https://www.slovodilo.ua/2022/06/21/novyna/suspilstvo/oon-onovyladani-shhodo-kilkosti-zhertv-sered-myrnykh-zhyteliv-ukrainy#:~:text=»34%> ; Звірства армії РФ на Київщині: скільки тіл убитих знайдено на сьогодні.

URL: <https://www.slovodilo.ua/2022/06/20/novyna/suspilstvo/zvirstva-armiyi-rf-kyiyvshhyni-silky-til-ubytyx-znaideno-sohodni>)

3. Три лідера прозрили в Ірпине. URL: <https://nv.ua/opinion/makron-sholc-dragi-v-irpene-hto-skazal-makron-o-voyne-v-ukraine-novosti-ukrainy-50250382.html>

4. Laruelle M. Accusing Russia of Fashism//Russia in Global Affairs.2020. Vol. 18. №.4. P.100-123. Doi: 10.31278/1810-6374-2020-18-4-100-123)

3.9. Рашизм: яка ідеологія надихає агресивний курс Путіна?

До кого виявляє свою симпатію Марлен Ларюель, ми вже визначали – Putin forever (Путін назавжди). Тепер надійшла пора піддати аналізу систему її аргументації щодо основних ідеологічних настанов кремлівського режиму. Основний контрапункт у викладі Ларюель представлено як протистояння двох наративів: «Один стверджує, що Росія – фашистська країна, а її лідери – фашисти, другий визначає Росію як країну, що перемогла фашизм». Уже сама постановка проблеми у такій системі координат є штучною й надуманою: перший наратив стосується сутності сучасного путінського режиму в контексті внутрішньої політики, а в другому йдеться про зовнішню політику часів сталінізму. А це принципово відмінні іпостасі.

Як збирається Марлен Ларюель знайти вихід із цього скрутного становища? А надзвичайно просто – перевести дискурс із сфери історії й політології у русло «семіотики, що розглядає слова як комунікативні інструменти чи знаки, котрі інтегровані в систему повсякденних смислів». Бо, мовляв, «фашизм», як і будь-яке інше слово, є лише комунікативний інструмент. Чи допоможе нам такий підхід з'ясувати сутність фашизму? Про що, власне, йдеться: про репресивний політичний режим Росії, чи про «комунікативний інструмент»?

Хай навіть за наукою семіотикою стоїть авторитет такої поважної людини як представник тартуської школи Юрій Лот-

ман чи представник французької школи семіотики Ролан Барт, однак будь-який професійний історик, котрий апелює насамперед до істини факту, навряд чи погодиться з таким «комунікативним» тлумаченням фашизму. У кожній науки є своя специфіка, свої пріоритети, і тому важливо внести ясність у деякі не настільки вже й ходові для істориків поняття.

Насамперед мова йде про різницю між поняттями «істина розуму» та «істина факту». Як з'ясовується, вони не рівноцінні. Згідно писань Готфріда Вільгельма Лейбніца, **істини розуму – необхідні істини**, однак галузь їхнього застосування – логіка й математика. Можливо, що тут знайдеться місце й для семіотики. **Істини ж факту – випадкові істини** нашого буття. Кожна історична подія чи явище є унікальними і неповторними. Загальні закономірності в суспільному процесі являють себе через випадковість. Дослідник може лише вдатися до аналогій чи порівнянь, до компаративістики. Основний метод осмислення **випадкових істин факту** – індукція, узагальнення науковцем цілої низки історичних подій.

Для історика фашизм – це насамперед ідеологія, політика й практика репресивного тоталітарного режиму стосовно контрольованого ним населення. Коли ж ми вдаємося до семіотики, до вчення про знаки для отримання знання й передачі його іншим, то тим самим постійно знаходимось під загрозою скочування до середньовічних богословських суперечок номіналістів і реалістів, до біблійської екзегетики (тлумачення священних текстів). Одні з тлумачів Біблії дотримувалися екзегетики одкровення – відшукували у Священному Писанні потаємну сутність смислу. Їх опоненти – представники раціональної екзегетики – виходили з того, що смисл Священного Писання варто відшукати у реаліях тої епохи, які й сформува-ли світогляд авторів текстів.

Марлен Ларюель в пошуку шляху свого «богоодкровення» намагається визначити ті тексти й імена авторів, чийми ідеями надихається зверхник Кремля при здійсненні своєї політики.

Олександр Дугін, на її думку, на роль ідеологічного гуру не затулює: «прямого взаємозв'язку між дугінським неоевразійством і путінським проектом Євразійського союзу немає». Починаючи із 2014 року, констатує вона, титул ідеологічного натхненника Путіна перейшов до філософа-емігранта Івана Ільїна (1883-1954 рр.). На його роль у путінському повороті до фашизму вказували російські дослідники Антон Барбашин та Владислав Іноземцев, а із зарубіжних – Ханна Тобурн, Тімоті Снайдер та Олександр Мотиль.

Цим дослідникам Марлен Ларюель протиставляє своє бачення проблеми: по-перше, вона заперечує роль Ільїна як «духовного наставника» Путіна; по-друге, намагається обілити і самого Ільїна, якого, нібито, не слід вимірювати лише в категоріях «фашизму». Отже, Марлен Ларюель взялась за спробу подвійної реабілітації: відділити Путіна від фашиста Ільїна, а самого Ільїна – від фашизму.

З Іваном Ільїним справа була простішою – тут насамперед слід було визнати те, що спростувати вже стало просто неможливо: «Ільїн був антибільшовиком і махровим антисемітом, його дійсно захоплювали ідеї фашизму, котрі, на його думку, були духовно близькими до білоемігрантської ідеології». Цей факт Марлен Ларюель так-сяк визнає. Однак тут же з її боку висувуються «пом'якшуючі обставини». Мовляв, хоча Ільїн і знайшов прихисток у нацистській Німеччині, та все ж його ідеалом залишалась «полегшена версія фашизму» Франко в Іспанії чи Салазара в Португалії. Та й серед декількох томів робіт Івана Ільїна не всі ж зводилися до пропаганди фашизму (ось вона – семіотика!). Піднімалися й інші проблеми: «Ільїн вважав, що суть Росії полягає у самодержавстві, державності, її месіанському призначенні й культурній виключності. В цьому нема нічого специфічно фашистського, скоріше це досить звичне бачення Росії» [3].

В подальшому з боку Марлен Ларюель семіотика була вже використана для реабілітації Путіна. Насамперед в діло пішла

арифметика: мовляв, Путін цитував Ільїна всього лише п'ять разів (у 2005, 2006, 2012, 2013, і 2014 роках) – тричі в рамках послань Федеральним зборам, і ще двічі у виступах перед військовою аудиторією. А це, мовляв, набагато менше, ніж посилення на багатьох інших російських мислителів – того ж Миколу Карамзіна, Петра Столипіна, Льва Гумільова чи Миколу Бердяєва. Отже, робить висновок Марлен Ларюель, «усі ці цитати відтворюють звичні образи Росії, її культуру і роль держави; жодна з них не пов'язана із найбільш суперечливими антисемітськими висловлюваннями Ільїна на підтримку нацистської Німеччини чи фашистської Італії». І ще один, на думку Ларюель, показовий факт – те, що Путін відвідав могилу перезахоронення у Москві Івана Ільїна, ні про що не говорить, адже він, мовляв, відвідав ще й могилу Олександра Солженіцина. Нібито відвідини російського шовініста Солженіцина нейтралізують факт відвідин російського фашиста Ільїна. Ось така виходить наука семіотика у викладі французької дослідниці [4].

Одним словом, дискурс навколо Івана Ільїна як ідейного натхненника Володимира Путіна у викладі Марлен Ларюель багато в чому надуманий. І справді, було б наївно вважати Путіна політиком, котрий реалізує на практиці чийось ідеологічну чи філософську концепцію, хоч би й того Івана Ільїна. Світоглядні засади президента РФ наразі прагматично-цинічні – вони у більшій мірі скидаються на калейдоскоп тих чи інших тез, які при нагоді висуваються на передній план, а в іншому випадку витісняються на узбіччя політичної риторики. Але це не заперечує того, що у кремлівського зверхника можуть бути більші чи менші симпатії до ряду ідеологів російської ідеї, зокрема й до Івана Ільїна.

Саме на цьому наполягає один із ліберальних аналітиків Антон Барбашин. Він констатує, що Ільїна цитує чи згадує не лише Володимир Путін, але й його дублер Дмитро Медведев, міністр закордонних справ Сергій Лавров, низка російських

губернаторів, патріарх Кирилл (Гундяєв), лідери «Єдиної Росії» й багато ще хто із управлінців. Посилання на Івана Ільїна вважається «добрим тоном» в середовищі російської бюрократії, а книги філософа в статусі бажаних до прочитання були активно рекомендовані «сірими кардиналами» Кремля – Владиславом Сурковим і В'ячеславом Володіним. Російський журналіст, колишній головний редактор телеканалу «Дождь» Михайло Зигар у своїй книзі «Вся кремлівська рать» пише, що під впливом Ільїна президентом РФ були сформовані російські «традиційні цінності». У якій мірі це достовірно, можна довго дискутувати, але факт залишається фактом: «Усі зусилля останніх майже 15 років з популяризації Ільїна були спрямовані на те, щоб із вкрай спірної історичної фігури створити образ «справді російського філософа», вірного державника і справжнього російського патріота. Насправді ж Ільїн – прихильник фашистської ідеології, котрий не відмовився від своїх симпатій навіть після закінчення Другої світової війни» [1].

Марлен Ларюель дотримується іншої думки, що нібито слід чітко відрізняти одні роботи Ільїна, що стосуються російської державності, і відділяти їх від тих робіт, де викладаються засади фашизму. Володимир Путін, мовляв, звертається до перших робіт, і не бере до уваги другі. Насправді ж таку резекцію здійснити просто неможливо: Іван Ільїн залишається досить послідовним у своїх роботах, а його тези щодо духовності російської держави напряду пов'язані по стилю і сенсу з писаннями фашистських теоретиків. Один із засадничих мотивів фашизму є формування нової людини. Те саме проголошує у своїх писаннях Ільїн щодо російської ідеї: «Ця ідея має говорити про головне в росіян – і минулого, і майбутнього – вона повинна світити цілим поколінням російських людей, осмислюючи їхнє життя і вливаючи в них бадьорість... Що ж це за ідея? Це є ідея виховання в російському народі національного духовного характеру. Це – головне. Це – творчість. Це – на віки. Без цього Росії не бути» [1].

Оцей «національний духовний характер» Ільїн закликав формувати шляхом придушення будь-яких проявів раціонального, а натомість виховувати нове покоління людей шляхом «нового відбору». Чим це не фашистський підхід – прямо тобі соціальна евгеніка? І горе тим, хто цей «духовний відбір» не пройде – він відразу відправиться «в останній ранг у суспільстві», а «люди, що нездатні до автономного самовладання, будуть загнущуватися й тавруватися». Іван Ільїн ставив вимогу до оцих самих нових людей: «беззастережно любити й беззастережно вірити» у три об'єкти цієї любові – «Бога, батьківщину і національного вождя». Прості люди не повинні мати жодного впливу на формування державної політики, оскільки «маса може мати великі заслуги в бійці, але сила її суджень полишається жалюгідною». При тому Ільїн чітко визначає ступінь взаємовідносин армії й народу: «народ не повинен і не сміє протиставляти себе своїй армії». Чи не на це спрямоване путінське законодавство щодо обілення агресивних дій російської армії проти України?

Звідси й ненависть Ільїна до ліберальної демократії, до народовладдя як такого, його поклоніння перед культом національного вождя. Висновок Антона Барбашина щодо сказаного вище такий: «По суті, Іван Ільїн ратував за створення в Росії національної диктатури, котра повинна опиратися на виключну роль церкви, армії й воєнізованих структур, і перейматися постійним перевихованням суспільства – і все це заради виконання святої місії щодо «оборони» обширного російського простору від маси ворогів і заради виховання молодших народів, що проживають на цій території... Таке бачення вимагає національного духовного оновлення, селекції й гомогенізації суспільства згідно критерію «духовної гідності» з усіма належними наслідками для «неправильних» людей» [1].

На запитання довірливого читача, а яке це має значення для визначення того, чи є Росія фашистською, відповідаємо словами самого Івана Ільїна: «Італійський фашизм... вимовив

по-своєму, по-римському те, на чому з давніх-давен стояла й будувалася Русь: ідею Мономаха і Сергія Радонезького, ідею російського місіонерства і російської колонізації, ідею Мініна і Пожарського, ідею покріпачення суспільних верств, ідею Петра Великого й Суворова, ідею російської армії й білого руху... І фашизм не дає нам нової ідеї, а лишень нові спроби по-своєму здійснити цю християнську, російську, національну ідею стосовно своїх умов». Саме так сприймав Ільїн Древню Русь і Російську імперію – як предтечу фашизації регіону Євразії. І той факт, що керівництво Росії, Дума, церква й телебачення відбілюють образ Ільїна, легітимізуючи його як справжнього російського філософа, не може не викликати відрази.

Тепер пора звернутися до точки зору Марлен Ларюель, де нинішній дискурс навколо фашизації Росії наша дослідниця вважає «брехливим логічним трикутником». Вона не може погодитися із такою логікою: «якщо нацизм і комунізм однаково тоталітарні і якщо путінський режим є неосталінізмом, значить – через свій модернізований сталінізм він еквівалентний нацизму». Контраргумент Ларюель проти цього положення розрахований, очевидно, на простака: мовляв, нинішня «Росія не відповідає жодним ознакам тоталітарної держави: немає ні системи терору, ні обов'язкової індоктринації для підпорядкування мас, ні механізму мобілізації» [4].

Коли у світі ставиться питання про визнання Росії державою-спонсором тероризму, а то й державою-терористом, Марлен Ларюель не бачить ні індоктринації російських ЗМІ, ні культивування образу «ворога» задля мобілізації населення. Що могло б допомогти французькій дослідниці для позбавлення від «концептуальної зашореності»? У свій час, згідно рішення Потсдамської конференції, для тієї частини німецького населення, яке нібито нічого не знало про злочини гітлерівського режиму, було організовано примусові екскурсії у концтабори. Німці повинні були наочно переконатися у здійснених нацистами злочинах проти людяності. Варто було б і Марлен Ларюель

направити відвідати Бучу, Ірпінь, Гостомель чи Маріуполь, оскільки будь-які словесні аргументи на неї не діють.

Не зважає вона й на резолюцію Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 року, де проведено чітку лінію на ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера й радянської політики Сталіна як явищ одного порядку. Визнаючи, що «нацизму і сталінізму притаманні схожі апарати й практики державного насилля», вона тут же наголошує, що «із огляду на багато інших аспектів вони різко відрізняються».

Які ж це аспекти і в чому вони аж так різко відрізняються? Для Ларюель практика терору не є доказом, а поважним і вагомим показником є лише те, ідеологічна установка фашизму на «створення радикально нового суспільства». Росія ж, мовляв, навпаки – жадає вернутися до старих добрих імперських часів, вона «не демонструє прагнення ні до утопії, що вимагає тотальної трансформації існуючого світопорядку, ні до створіння Нової Людини. Напроти, з середини 2000-х рр., а особливо з третього президентського терміну Володимира Путіна Кремль співає дифірамби консерватизму... Він закликає до збереження існуючого порядку, сподіваючись добитися сприйняття світу таким, яким він є» [4].

Виникає законне запитання: кого цікавлять які дифірамби співає Путін, адже сказано у Святому Письмі, що не по словах, а по ділах їх будуть судити? А нинішній світоустрій він розуміє таким, що за Росією має залишитися сфера особливого впливу. Та на відміну від нацистського Lebensraum, запевняє нас Марлен Ларюель, «російське розуміння сфер впливу не має на увазі ані викорінення місцевого населення, ані відправки етнічних росіян на колонізацію цих територій». Офіційна державна політика Росії, мовляв, не закликає етнічних росіян, що мешкають в Україні, Латвії, Естонії чи Казахстані до об'єднання з Росією «і не підтримує ідеї зміни кордонів у зв'язку із присутністю етнічних меншин» [4].

Тут доводиться лише розвести руками – людина не хоче бачити очевидне. Стаття Марлен Ларюель була оприлюднена у 2020 році, уже була захоплена Піденна Осетія, насильно анексований Крим і окуповані окремі райони Донбасу. Був порушений принцип непорушності кордонів. Та нашу дослідницю це аж ніяк не турбує, вона формулює своє завдання в такий спосіб: виправдати «єдиний і унікальний приклад конкретного іредентизму, який можна пояснити реакцією Кремля на втрату впливу на Україні і страхом втратити доступ до Севастополя» [4].

Наукові екзерсиси Марлен Ларюель можна було б вважати за особисту примху особи, яка хоче бути оригінальною і широко цитованою. Адже у Америці віддавна побутує думка, що новина – це не факт, коли собака вкусила людину, а навпаки – коли людина покусала собаку. Таким чином і Марлен Ларюель стає ньюзмейкером, дозволяючи собі плести нісенітницю щодо миролюбної політики Кремля. Біда лише в тім, що такі шанувальники Володимира Путіна протоптують доріжку для його подальших експансіоністських планів.

А тим часом кремлівський диктатор на зустрічі з фракцією Державної думи 7 липня 2022 року заявив, що Російська Федерація нібито ще «всерйоз не розпочала війну проти України». Що це означає? Хіба лише те, що 37 тисяч загиблих російських військовослужбовців, та ще 12 тисяч «вагнерівців», та ще санітарні втрати на рівні 98-117 тисяч людей для Путіна абсолютно нічого не значать. В Кремлі звикли до сталінської тематики – так десь на рівні 20 мільйонів загиблих людей [2].

Ставлення російських властей до мирного населення окупованих територій можна оцінити на прикладі жителів Маріуполя: було повністю зруйновано житло щонайменше 84 тисяч людей, за попередніми оцінками загинуло до 22 тисяч громадян, а ще значну частину примусово вивезли на територію військового угруповання ДНР чи у саму Росію. Згідно російських даних, з початку вторгнення в Росію виїхало майже

900 тисяч біженців. Україна звинувачує Росію у насильній депортації 1,6 мільйонів людей, в тому числі 250 тисяч дітей.

Сам процес депортації жахає. Під час цієї процедури люди мають пройти крізь фільтраційні табори, яких, за даними замглави місії США при ОБСЄ Кортні Остріан, нині налічується не менше 18. За її словами, Росія готувалася «фільтрувати» українське населення заздалегідь, а тому розпочала підготовку таборів по обидві сторони російсько-українського кордону ще до початку повномасштабного вторгнення. Саме тому російські офіційні особи складали списки для фільтрації і затримання українських громадян, які могли загрожувати російському контролю над Україною. Власне, йшлося про людей, котрі дотримувалися проукраїнських поглядів.

Остріан порівняла практику фільтраційних таборів із сталінськими репресіями, котрі вона назвала «найдовшим в російській історії прикладом масової депортації й знищення народів». Згідно даних Центру громадянських свобод, російські служби не пропускали людей через гуманітарні коридори в неокуповані частини України. Під час фільтрації люди залякувалися, піддавалися знущанням, а в ряді випадків і сексуальному насиллю. Тих, кого російські власті підозрювали у симпатіях до України, кудись насильно відводили і їхня подальша доля невідома. Є свідчення, що їх просто убивали. Їхніх дітей кудись депортували окремо. В інтерв'ю «Бі-бі-сі» чоловіки, котрі пройшли фільтрацію, повідомили про побиття, ув'язнення без води та їжі, про тортури електричним струмом. У багатьох із тих, які пройшли фільтрацію, конфісковували українські документи й вимагати прийняти російське громадянство. Тим, що погодилися, пропонують роботу в районах Крайньої Півночі або на Сахаліні.

Світова громадськість добре поінформована з цих скорботних питань. Їхня реакція на порушення прав людини теж не є секретом: внаслідок обструкції й бойкоту міністр закордонних справ Сергій Лавров змушений був достроково покинути

зустріч глав дипломатичних відомств «Групи двадцяти» (G20), що відбулася 7-8 липня 2022 року на Балі (Індонезія).

Виникає законне запитання: чи подумала Марлен Ларюель про свою репутацію у світі академічної науки? Чи стане їй за даних обставин в пригоді ота сама «семіотика», що розглядає слово «фашизм» як комунікативний інструмент чи знак?

Бібліографія

1. Барбашин А. Иван Ильин: фашист, введенный в моду. URL: <https://ridi.io/ivan-ilin-fashist-vvedenyi-v-modu>
2. В Кремле объяснили, что означало путинское «всерьез еще не начинали». URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/kremle-obyasnili-oznachalo-putinskot-vserez-1657278443.html>
3. Ларюэль М. В поисках философа, вдохновившего Путина. URL: <https://ridl.io/v-poiskah-filosofa-vdohnovivshego-put/>)
4. Laruelle M. Accusing Russia of Fashism//Russia in Global Affairs.2020. Vol. 18. №4. P.100-123. Doi: 10.31278/1810-6374-2020-18-4-100-123)

3.10. Рашизм: чим закінчиться дискурс навколо поняття «фашизація Росії»?

В час триваючого протистояння між Росією й колективним Заходом, коли Росія відторгає усталені норми міжнародного права, Україна може стати місцем початку третьої світової війни. Про це йшлося у виступі Джорджа Сороса в Давосі 2022 року: «Вторгнення [Росії], можливо, стало початком третьої світової війни, і наша цивілізація може її не пережити. Крайній і, можливо, єдиний спосіб зберегти нашу цивілізацію – це перемогти Путіна якомога скоріше». Про це говорить і міністр оборони України Олексій Рєзніков. За його словами, якщо Україна програє, РФ піде з війною до інших європейських країн оскільки «24 лютого 2022 року РФ по-суті розв'язала Третю світову війну» [5].

Те, що Росія відкидає саму можливість ставити питання про Крим та інші окуповані території, уже закриває шлях до миру. І в розумінні ситуації, що склалася навколо України, демократичними силами світу уже в значній мірі досягнуто консенсусу. Разом з тим важко зрозуміти досить поширену в інформаційному просторі Заходу точку зору прихильників «реальної політики», де на одну дошку ставиться агресор і жертва агресії, яких закликають «до стриманості» й пошуку компромісу навколо «спірних територій». Неприпустимою видається й думка про необхідність «зрозуміти Путіна» (Putinverstehер) та надати Росії своєрідну «зону відповідальності» в регіоні, бо, мовляв, вона залишається провідною державою у своєму географічному оточенні» [4].

Таку позицію на Всесвітньому економічному форумі в Давосі озвучив один із старозавітних старців політології – Генрі Кіссінджер. Як зазначає щоденна багатотиражна британська газета The Telegraph, він «закликав Захід припинити спроби нанести нищівну поразку російським військам на Україні», і навпаки – «примусити Україну піти на переговори на умовах, вкрай далеких від її нинішніх воєнних цілей». Його аргумент: «Росія була ключовою частиною Європи впродовж чотирьох століть і служила гарантом європейського балансу сил у вирішальні моменти» [2].

Пропозиція з боку Кіссінджера уже давно відома і він її повторює з року в рік: «Ідеальним виходом було б створення України як нейтральної держави, як моста між Росією і Європою, як розділової лінії». З нашої точки зору, пропозиція Україні стати якимось «містком» – неприйнятна. Недаром же народна приповідка стверджує: «на битій дорозі трава не росте». Щоправда, теза Кіссінджера про «нейтралітет» України не влаштовує уже й нинішній Кремль, хоча й з інших міркувань. Як зазначала директорка Департаменту інформації й друку Марія Захарова, «Росії намагаються всучити план Кіссінджера щодо нейтральної України». Більш цинічно цю позицію виклав головний редактор фантомного «Політичного журналу» Петро Акопов: «Про жоден нейтра-

літет й мови вже не може бути, просто тому, що Росія повертає свою історичну єдність і українська (тобто малоросійська й новоросійська) проблема стає внутрішньою справою нашого народу» [1].

Щодо Аكوпова, то він знає, куди вітер віє, адже не дарма російські колеги характеризують його як «звичайну державну підстилку» й «кремлівську вангу». А «провіщає» ця «ванга» не що інше як ідею Путіна про знищення України як держави й українського народу як громадянської нації. За цієї ситуації актуальними стають слова 5-го прем'єр-міністра Ізраїлю нашої землячки Голди Меїр: «Бути чи не бути – це не питання компромісу. Або вам бути, або не бути».

Коли йдеться про Україну, то вибір тут залишається за кожним окремо – кому зайняти позицію на захист істини, а кому стати з істиною «на прю». Ще можна зрозуміти, коли трепетні вірно-підданські слова лунають із масних вуст кремлівських клеветів: в кризовій ситуації кожен із них хоче сито їсти й добре пити, а то ще й дочекатися нових чинів та привілеїв. Але коли зарубіжні, та ще й ліберальні аналітики беруться «зрозуміти» та виправдати Путіна, то цю категорію пишучої братії вже мимоволі доводиться записувати у так звані «корисні ідіоти» Росії.

Пошлемося на авторитетну думку професора Університету штату Каліфорнія Брюса Торнтонa: «Ленін називав їх «корисними ідіотами», – людей, які живуть в ліберально-демократичних країнах, котрі, надаючи моральну та матеріальну підтримку тоталітарній ідеології, насправді, власними руками в'яжуть петлю, на якій їх згодом повісять. Питання, чому вільні та заможні люди так несамовито прагнуть знищити і перше, і друге, досі залишається відкритим. Сьогодні корисних ідіотів можна знайти і серед прибічників примирення, рефлексивного американізму, та сентиментального ідеалізму...» [3].

Так було в минулому ХХ столітті, так воно триває й понині. Згадати хоча б як деякі елементи привілейованих верств британського суспільства у свій час виявляли відверту симпатію до

Адольфа Гітлера. Сьогодні деякі ліві активісти симпатизують радикальному ісламу.

Рука не піднімається занести Марлен Ларюель до списку «корисних ідіотів», хоча в кремлівських кабінетах її достоту за таку і вважають. Слід віддати належне, що в писаннях цієї професорки час-від-часу прохоплюються цікаві пасажі й спостереження. Так, взаємовідносини Москви із європейськими ультраправими вона розцінює як «достатньо фундаментальні, щоб бути чисто тактичними. Вони опираються на глибокі спільні ідеологічні основи. Їх вороги чітко визначені: світовий ліберальний порядок, «рихлий консенсус» парламентської демократії, наднаціональне будівництво ЄС, а також те, що вони називають культурним марксизмом, тобто індивідуалізм, просування фемінізму і прав меншин». Тісний зв'язок із європейськими ультраправими дав свої результати – впродовж декількох років Москві вдалося оформити русофілію і євроскептицизм як дві сторони однієї медалі, позиціонуючи Росію як протилежність Брюсселю й Вашингтону [6].

Тим часом нас в Україні привертають питання більш практичні, ніж тонкощі ідейної спорідненості Кремля із європейськими ультраправими. І в писаннях Марлен Ларюель ми знаходимо відповідь на одне із найбільш пекучих запитань злоби дня: у яких сферах суспільного життя фашизація Росії найбільш повно і зримо виявила себе. Відповідь проста й дохідлива – культ мілітаризму, війни і насилля. Та воєнізована культура, яку потужно впроваджують державні інститути РФ. Носії цієї воєнізованої субкультури – декілька сотень тисяч активістів. Цей контингент людей далекий від маргінальних баркашовців чи лимонівців. Так, у рядах Росгвардії числиться близько 250 тисяч людей; а ще приватна охоронна індустрія налічує майже 23 тисячі зареєстрованих фірм, в котрих задіяно близько 700 тисяч осіб. На екранах телевізорів час від часу демонструють свою відданість державі близько 100 тисяч представників козаких військ. Що вже говорити про масову роботу із підростаючою молоддю. Наразі близько 400 тисяч молодих людей так чи інакше залучені в Юнармію, а ще

декілька сотень тисяч юнаків і дівчат так чи інакше беруть участь у патріотичних воєнізованих тренувальних та екстремальних спортивних клубах. До цього слід додати й дещо менш численні рухи: православні «Сорок сороков», політизованих байкерських клубів на кшталт «Нічних вовків», а також широку мережу асоціацій ветеранів війни, котрі активно працюють в гуманітарній та напіввійськовій сферах [6].

Наприклад, згідно даних, опублікованих у газеті *The Washington Post*, декілька московських шкіл взяли участь у розширеній програмі військової освіти з метою привити у дітей «повагу до служб безпеки, а також підвищити рівень знань в галузі математики й комп'ютерної справи у потенційних рекрутів». Воно нібито все гуманно – діти мають отримати спеціальність. Однак тут привертає до себе увагу той факт, що одним із партнерів цієї програми є російська військова розвідка, відома як Головне розвідувальне управління (ГРУ). Сліди діяльності цієї структури все більше виявляють себе нині під час керованих Кремлем операцій по всьому світі. За оцінкою газети, «російське відомство військової розвідки – мережа, що охоплює увесь світ і включає в себе тисячі співробітників, бійців сил спеціальних операцій та шпигунів – стає одним із найбільш потужних інструментів» [8].

Це розвідувальне відомство, яке раніше виконувало строго військові завдання, стає нині дедалі більш універсальним, воно якнайдужче вписується в авантюристичний ризикований характер політики Путіна. Опозиційний російський політик Геннадій Гудков зазначає таку особливість: офіцери ГРУ позиціонують себе «рішучими хлопцями». Мовляв, «Ми потрібні вам для того, щоб когось замочить? Ми його замочимо. – Ми потрібні вам для того, щоб захопити Крим? Ми його захопимо» [7].

Вплив спецслужб на молодіжний контингент Росії не пройшов поза увагою Марлен Ларюель. Вона зазначає, що зростання ролі спецслужб і відродження молодіжної військової підготовки підживлюють традиційні форми маскулінності, фізичної підготовки, чоловічого товариства, а насамперед почуття самопожер-

тви заради нації. В цьому середовищі гра зі зброєю стає свого роду культом: «На такому сприятливому ґрунті можуть процвітати угруповання, чия ідеологічна мова невимушено поєднується із фашистським образним рядом й естетикою тіла. Цей воєнізований світ поєднує в собі відсилання на воєнні традиції й норми спецслужб, так і до субкультури кримінального світу. Бандитська субкультура, що вийшла із зон (із таборів ГУЛАГу й звичайних в'язниць) просочила культуру пізнього радянського і пострадянського періоду, що особливо виявило себе у кінематографі: кримінальний сленг став новим *lingua franca*, насилля розглядається як шлях до успіху, а відчуття братків і «понять» аж надто цінуються. Проникнувши в правоохоронні органи і служби безпеки, ця бандитська субкультура стала частиною загального культурного мейнстріму» [6].

На цьому вкрай негативному соціальному фоні поступово набирає обертів і конфлікт навколо історичної пам'яті. Росія ухиляється від справжнього покаяння за сталінські злочини (пакт Молотова – Ріббентропа), не визнає злодіяння здійснені нею під час Другої світової війни у країнах Східної та Центральної Європи, культивує тезу «якщо треба – повторимо». Тож з боку Заходу Росія сприймається як країна авторитарна, корумпована й клептократична. Росія ж, з свого боку, розглядає розширення НАТО і ЄС як експансію й порушення ялтинського порядку. А для Заходу Росія несе відповідальність за порушення нового європейського порядку, анексію Криму й розв'язання війни проти України.

В остаточному підсумку, зазначає Марлен Ларюель, «хто оперує ярликом «фашист», отримає можливість вирішувати, якою має бути ідеальна Європа». Йдеться, мовляв, про те, що коли Росія є фашистською країною а путінський режим можна трактувати як фашистський, або якщо радянське минуле, яке Кремль не хоче засуджувати, еквівалентне нацизму – Росія має бути виключена із Європи як її антитеза. Якщо ж навпаки, як заявляє Москва, «фашистською» є Європа, то «тоді Росія покаже шлях до відновлення «справжньої» Європи: християнської, консерватив-

ної, геополітично континентальної і такої, що спирається на національні держави. Таким чином, нинішня боротьба за визначення того, хто є фашист, є боротьбою за майбутнє Європи» [6].

І тут ми дозволимо собі знову не погодитися із французькою дослідницею. В нинішній ситуації широкомасштабної агресії Росії проти України майбутнє Європи буде вирішуватися не на рівні ідеологічних дискусій. Це майбутнє уже виборюється Збройними Силами України в процесі звільнення українських земель та відновлення територіальної цілісності України. От уже після перемоги, в процесі денацифікації Росії й буде вирішено те, наскільки європейською буде визнана ця країна, і чи буде вона європейською назагал.

Бібліографія

1. Акопов П. Старые реалисты против старых глобалистов. URL: inosmi.info/starye-realisty-protiv-starykh-globalistov.html
2. Генри Киссинджер: Украине придется сдать территорию России. URL: inosmi.info/genrs-kissindzher-ukraine-bridetsya-sdat-territiriyu-rossii.html
3. Корисний ідіот. URL: <https://master-vict.livejournal.com/37843.html>
4. Не допустит новой холодной войны: миру нужен ветер перемен (The Diplomat). URL: <http://inosms.info/ne-dopustit-novoy-kholodnoy-voyny-miru-nuzhen-veter-peremen-the-diplomat.html>
5. Резников заявив, що РФ після України може атакувати інші країни: Третя світова почалася. URL: <https://war.obozrevatel.com/ukr/reznikov-zayaviv-scho-rf-pislya-ukraini-mozhe-atakuvati-inshi-kraini-tretya-svitova-pochalasya.htm>
6. Laruelle M. Accusing Russia of Fashism//Russia in Global Affairs.2020. Vol. 18. №4. P.100-123. Doi: 10.31278/1810-6374-2020-18-4-100-123
7. Telegraph: «Плохой год для ГРУ». URL: <http://inosmi.info/telegraph-plokhoy-god-dlya-gru.html>
8. The Washington Post: разведка – тайные мускулы в дуэли Путина с Западом. URL: <https://inosmi.info/the-washington-post-razvedka---taynye-muskuly-v-dueli-putina-s-zapadom.html>

Розділ IV.

ПЕРЕОСМИСЛИТИ ТОТАЛІТАРНЕ МИНУЛЕ: ФАШИЗМ, НАЦИЗМ І СТАЛІНІЗМ

(Авторські фрагменти із книги: *«Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минушини. Діалоги з істориками»*. Відповідальний редактор Валерій Смолій. Книга 3. К., 2023. С.499-503)

За виключенням народу майя, писав популяризатор математики, професор Нью-Йоркського університету Чарльз Сейфе, ніхто більш не мав нульового року і не розпочинав місяця із нульового дня. Для інших цивілізацій це здавалося проти-природним. А втім у цьому символі нуля було закладено високий світоглядний сенс. Саме від нього – нуля – розпочинається старт у «добу оновленого творіння».

Ще в лютому 2022 року маститі зарубіжні аналітики прогнозували, що Україна утримається після російського широкомасштабного вторгнення Росії максимум 2-3 доби. Практика реального життя спростувала подібні прогнози – переконливі перемоги Збройних Сил України засвідчили, що відбувся історичний момент – відлік нового часфу. Перейшовши «час нуля», Україна засвідчила перед усім світом свій потенціал самоствердження, конструктивного зростання, активного переосмислення історичного досвіду, входження в добу духовного піднесення.

Ми маємо глибоко осмислити, усвідомити й наповнити вчинками сформульовані Тарасом Шевченком наші відвічні прагнення: «Нащо живем? Чого бажаєм?». Дійти врешті-решт

розуміння того, що динаміку суспільного поступу визначає ступінь напруги між набутим історичним досвідом і горизонтом новітніх устремлінь.

4.1. Чи є вірним твердження «не буде в Росії Путіна – не буде фашизму»?

Відслідковуючи перебіг деяких російських інформаційно-пропагандистських заходів, мимоволі приходить на думку мудре висловлювання біблійського Соломона: «Від усякої праці є прибуток, а від марнослів'я – лише збиток» (Притчі 14:23). Йдеться не лише про пропагандистські шоу за участю Володимира Соловйова, Ольги Скабеєвої та Маргарити Симоньян. Ці «адвокати диявола» лише створюють «інформаційний шум» для чергового пришествя на трибуну його величності «гуру» – Володимира Путіна – у супроводі ревних апостолів академічного штабу (Федір Лук'янов) для проголошення свого чергового «божественного одкровення».

Так, під час останнього засідання дискусійного клубу «Валдай» (жовтень 2022 року) Володимир Путін самовпевнено вказав Європі, що її місце і роль в сучасному геополітичному розкладі – нібито бути периферією Євразії. Як він наголосив, «цінність і значення Євразії в тому, що цей материк являє собою самодостатній комплекс, котрий володіє гігантськими ресурсами будь-якого роду й велетенськими можливостями... Природною частиною Великої Євразії міг би бути і її західний край – Європа». Зважаючи на російську звичку трактувати Україну як країну Росії, немає нічого дивного і в намаганні Путіна звести й цілий Європейський континент до рівня примітивної геополітичної «окраїни» Євразії, в центрі якої – Москва [2].

Тим часом проблема належності самої Росії до Європи у свою чергу теж підлягає сумніву в громадській думці. На це, зокрема, звертала увагу директор Інституту європейських, ро-

сійських і євразійських досліджень Школи міжнародних відносин ім. Елліотта Університету Джорджа Вашингтона (м. Вашингтон) Марлен Ларюель. До вторгнення Росії в Україну ця дослідниця вважала, що у боротьбі за майбутнє Європи центральним питанням є: або ж «включення Росії в європейські справи, чи її виключення, де і проходить лінія розлому». Логіка її викладу зводилась до такого: якщо режим Путіна можна типологізувати як фашистський, «тоді Росію слід виключити з Європи». І неспроста, адже вона стає антиподом усіх цінностей, які входять у поняття «Європа» – лібералізму, демократії, багатостороннього підходу і трансатлантичних зобов'язань. Якщо ж навпроти, як стверджує Москва, Європа знову стає «фашистською», якщо європейські цінності перебувають під загрозою, тоді Росія вказує шлях для істинної Європи – християнство, консерватизм, геополітична єдність і націоцентризм» [1].

«Час нуль» – широкомасштабне вторгнення Росії в Україну – розставило все на свої місця. Віднині про Росію як фашистську державу не говорить лише лінивий. Варварське вбивство українців у місті Буча поклало початок масовому геноциду в Ірпені й Гостомелі, Маріуполі й Краматорську, Ізюмі й Куп'янську – сотнях великих і малих населених пунктів України. Усе це є зримим свідченням того, що між тоталітарною Росією й демократичною Україною реально пролягла лінія цивілізаційного розлому. Сама ж Україна нині перебуває не вістрі збройної боротьби за європейські цінності й право бути вільною й суверенною державою «в сім'ї вольній новій». У своїй перемозі ми не маємо жодного сумніву.

Разом з тим проблему подальших взаємин з Російською Федерацією доводиться пильно тримати в полі зору. Зазвичай після кожної війни настає мир, а географія приречена нас на постійне сусідство. Мислимо це майбутнє при відсутності «фактору Путіна». Тут можна цілком погодитись із рядом висловлювань вірного друга України французького філософа

Бернара-Анрі Леві про те, що: 1) «Путін є справжнім, грубим і жорстоким варваром імперіалізму», 2) «Володимир Путін став для мене уособленням сучасного фашизму», 3) «Путін становить небезпеку не тільки для України, але й для цивілізації загалом». І це не просто особиста думка одного із провідних філософів сучасності – фільм, знятий професором Леві під час його перебування в Україні восени 2022 року, набув у світі широкого резонансу.

Показово, що Бернар-Анрі Леві не демонізує Росію, не скочується до примітивної русофобії. Навпаки, він застерігає про більш широку загальну загрозу фашизації, яка чигає над світом внаслідок кризи демократичних та ліберальних цінностей. У XX столітті це вже призвело до початку Першої та Другої світових воєн. Нині ж, зауважує філософ, «суспільства в Європі втомилися від демократії, ми, як виявилось, втомилися від свободи. Тим вища цінність боротьби українського народу, ви надихаєте, повертаєте життя духу демократії. Воюючи проти нинішньої Росії та Путіна, ви не тільки борете зло, але надихаєте та запалюєте вогонь, про який ми давно забули, гріючись у його променях. Ви – нові європейці, які прийшли розбудити нас» [3].

Тож маємо бути глибоко вдячними французькому філософові за підтримку визвольної боротьби українського народу. Однак навряд чи можемо поділяти його судження, висловлене в інтерв'ю Михайлу Зигарю, що нібито «Путін – це останнє втілення привида Гітлера». Як би не так! Як на мене, ми не можемо прийняти формулу: «доки є Путін – доти й триватиме фашизація Росії, не стане Путіна – то й Росія наразі позбавиться фашистсько-сталінської спадщини». То хай собі клевети російського президента декларують: «є Путін – є Росія, немає Путіна – немає Росії». Для нас же проблема насправді є куди глибшою.

На превеликий жаль, фашизація суспільного життя, стала однією із глобальних складових двох останніх століть. Нині цей суспільний тренд не лише в Росії, а й у всьому світі набув справді загрозливого характеру. Не оминула ця пошесть й пев-

ний суспільний сегмент країн того самого «консолідованого Заходу». Практика засвідчує, що і в політичному полі країн Заходу лівацькі й правоекстремістські сили посідають досить вагому частину політичного спектру. Достоту вони і є тим самим живильним середовищем й продуцентом фашистських і нацистських принципів облаштування суспільного життя. Саме із їхнього середовища в глобальному інформаційному полі, зокрема, вербуються не лише «корисні ідіоти» Путіна, але й його ревні послідовники.

Щоправда, в країнах розвинутої демократії фашизм наразі стриножений у своєму сегменті демократичним правовим полем, системою стримувань та противаг, діяльністю досвідчених силових структур цих держав. Тим часом в політичній практиці Росії ці глобальні профашистські сили всіяко підтримуються правлячим режимом. Саме вони поширюють у світі ідеї «зрозуміти Путіна» та закликають політиків Заходу обмежити військову та матеріально-фінансову допомогу Україні у її визвольній війні.

Більше того: у світовому інформаційному просторі наростає потік найрізноманітніших текстів навколо персони президента РФ Володимира Путіна. Скидається на те, що путінологія утверджується як дослідницький напрям. В основі її нехитрої методології лежить спрощена передумова: мовляв, щоб зрозуміти самодержавство, слід зрозуміти самодержця. Тож часто замість глибокого аналізу суспільно-політичних процесів на поверхню інформаційного поля спливає шумовиння психоаналітиків. Останнє хоч і дає поштовх до певних умовиводів з приводу тяжкого дитинства Путіна, однак відволікає громадську думку від усвідомлення присутніх характеристик більш широкого процесу фашизації суспільного життя Росії.

А тим часом у світі постають проблеми, які вимагають відповіді «тут і тепер», і то не абстрактно, а в контексті злоби дня. Так, на думку професора Колумбійського університету Тімоті

Фрая, в американському національному дискурсі стосовно Росії «ми зайве перебільшуємо вплив особистості на шкоду іншим факторам – ця упередженість не лише викривила наш погляд на російську політику, але й зміцнила ключову тезу Кремля, а саме тезу про незамінність Путіна для російської політики. Щоб краще зрозуміти російську політику нам слід відволіктися від особистості Путіна, визначити які спільні риси у Росії з іншими автократичними режимами й проаналізувати важкі компроміси, з якими стикається Кремль у різноманітних питаннях, від фальсифікації виборів і репресій, до пропаганди і зовнішньої політики»[4].

На що націлює аудиторію американський професор Тімоті Фрай? Насамперед, вважає він, для визначення глибинної сутності російської політики нам слід поміркувати над тим, як саме суспільство і соратники підтримують Путіна і одночасно кидають виклик його правлінню. Як на мою думку, назагал судження професора Фрая слухне за однієї неодмінної умови – необхідно мати уявлення про те, якому ж політичному режиму кидається виклик. Тобто, визначитись із тим, який суспільно-політичний устрій встановився в країні й наскільки він є легітимним за критеріями демократії, або ж навпаки – наскільки він тотожний критеріям тоталітарної автократії.

Друге застереження: Кремль намагається провадити авторитарну політику, прикриваючись демократичним декором. Особливо коли йдеться про гібридну інформаційну й репресивну політику щодо внутрішньої опозиції. Останні вибори до Державної думи РФ 17-19 вересня 2021 р. – яскраве тому свідчення. Той же Тімоті Фрай констатує: «Хоча Кремль позиціонує путінську Росію як унікальний витвір з боку вищої міри талановитого лідера, Путін стикається із необхідністю йти на ті ж самі компроміси, на котрі змушені йти інші автократи: використовувати корупцію для винагороди своїх друзів, але не настільки, щоб зруйнувати свою економіку і спровокувати протести. Маніпулювати ЗМІ, але не настільки, щоб люди пе-

рестали зважати на них. Використовувати антизахідну пропаганду, щоб сколихнути базу, але не настільки, щоб спровокувати конфлікт. Обдурювати на виборах, щоб забезпечити собі перемогу, але не настільки, щоб це продемонструвало його слабкість. Зміцнювати служби безпеки, але не настільки, щоб вони могли його повалити. Утискувати своїх політичних опонентів, але не допускати масових протестів» [4].

Отже, проблемою проблем залишається визначення сутності суспільно-політичного устрою Росії з урахуванням ймовірності чи то його подальшої консервації, чи то високої вірогідності його подальшого транзиту в напрямі трансформації від «лайт-фашизму» до брутального нацизму. Проблема не з простих: сучасні політичні режими дедалі частіше стають гібридними, звичні для нас світоглядні засади – лібералізм, консерватизм, націоналізм – втрачають свої класичні контури, а засадничі цінності й принципи провідних світових потуг підлягають мутації й адаптації до зовнішніх викликів. Зокрема й коли йдеться про фашизацію Росії в руслі путінського рашизму.

Бібліографія

1. «Олимпиада жертв исторической несправедливости». URL: <https://globalaffairs.ru/articles/olimpiada-zhertv/>
2. Полный текст обращения Владимира Путина на «Валдае» 27 октября 2022. URL: <https://www.kp.ru/daily/27463/4668903/>
3. Французький філософ та драматург Бернар-Анрі Леві «Україна виграє цю війну тому, що її суспільство має мораль і має душу». URL: <https://dukinfo.com.ua/interv-yu/francuzkyy-filosof-ta-dramaturg-bernar-anri-levi-ukraina-vygraye-cyu-vyynu-tomu-shcho-jiji-suspilstvo-maye-moral...>
4. The Daily Beast: поддавшись магии «путинологии», американцы забыли о России. URL: inosmi.info/the-daily-beast-poddavshis-manii-putinologii-amerikantsy-zabyli-o-rossii.html

4.2. Чи є корпоративне суспільство передумовою фашизації й сповзання до нацизму?

Свого часу у лекціях з історії філософії Георг Гегель зауважив: «Якщо істина абстрактна, то вона – не істина». Широко розповсюджені нині взаємні звинувачення у фашизмі наводять на сумну думку, що політологи й політтехнологи часто забувають: кожне суспільне явище має свою історію. І кожна історія до того ж конкретна.

Тож апелюємо до рокової дати в житті українського народу 24 лютого 2022 року. Тоді президент РФ Володимир Путін не просто розпочав широкомасштабну воєнну операцію проти нашої країни, – він кинув виклик українській нації, українській державі, українській ідентичності. Йдеться про відмову визнати українців за окрему націю, а українській державності відмовити у її законному праві на суб'єктність.

Що це, як не екзистенційний виклик Україні: невже Володимир Путін проголосив курс на «остаточне вирішення українського питання» на кшталт того, як Адольф Гітлер заповзвся «остаточно вирішити єврейське питання»? Під брехливими гаслами «антифашизму» в Росії фактично відбувається сповзання від корпоративного суспільства фашистського типу до ідеології й практики нацизму.

Назвати Росію фашистською – цього нині вже недостатньо. Це положення слід належним чином обґрунтувати, наповнити конкретно-історичним матеріалом, покласти в основу аналізу належну методологічну базу. І тут, як на мій погляд, не обійтися без серйозного аналізу такого явища як корпоративізм.

Назагал корпоративізм трактується в сучасних дослідженнях як система соціальних відносин, при котрій організовані групи інтересів – корпорації – виходять на рівень прямого діалогу з державою як політичним інститутом. Це та загальна дефініція, котру Гегель називав би абстрактною істиною. Коли ж

ми станемо наповнювати наші дослідження конкретним історичним матеріалом, то переконаємось, що в 1920-ті роки корпоративістською державою фігурувала Італія часів Беніто Муссоліні, а в подальшому найбільш послідовно ідея корпоративної держави була втілена в життя каудильйо Франсіско Франко за часів фашизації Іспанії. Західна політологія, відстоюючи ідеї лібералізму, тривалий час цинічно дистанціювалася від ідеології й практики корпоративізму, пов'язуючи його лише із сталінським соціалізмом та німецьким нацизмом [2].

Після закінчення холодної війни сприйняття науковцями корпоративізму зазнало певних змін. Так, на Берлінському конгресі Міжнародної асоціації політологічних наук 1994 року ще панував майже однастайний скепсис щодо перспектив корпоративізму (допускалось хіба що уявлення про нього як про рудимент індустріально відсталих держав). Проте вже на наступному конгресі в Сеулі 1997 року узагальнення досвіду корпоративізму в Норвегії і Данії викликало загальний інтерес. Нині корпоративна проблематика вивчається найчастіше в межах ширшої системи функціоналізму груп інтересів. Залежно від характеру відносин груп інтересів з державою, вона розглядається або в ключі плюралістичного, або ж корпоративістського спрямування сучасної політології [3].

Потяг до корпоративізму наростає за умов, коли країна переживає труднощі переходу до демократії і прагне до консолідації найвпливовіших політичних сил. Тоді влада та основні соціальні ресурси концентруються в руках невеликих за чисельністю груп. Вони прагнуть підвищити ступінь свого впливу в суспільстві на шляхах закритості. В основу взаємодії корпоративних груп покладаються відносини патронажу і клієнтельних зв'язків, які практикуються всередині еліти і субелітних груп. Патронами (або, як ще кажуть, донами) можуть виступати власники велетенських корпорацій або ж еліти правлячих партій тощо.

В сучасному корпоративізмі впливові групи інтересів прямо залучаються не лише в процес формування, але й реалізації державної політики завдяки широкому їх проникненню в органи державної влади. Ось саме цей момент принципово відрізняє корпоративізм від плюралізму чи лобізму – за останніх групи інтересів діють лише як «групи тиску», але не як реалізатори державної політики.

Сучасна політична наука дає приклади корпоративізму різних видів: авторитарного, бюрократичного, олігархічного та соціетального (ліберального, або ж неокорпоративізму) [1].

Відповідно до цієї моделі, еволюція політичного режиму в Росії прослідковується в такій послідовності. Спершу, за часів Бориса Єльцина, в Росії склалися відносини олігархічного корпоративізму. Саме тоді правлячий клас Росії прагнув примножувати власні матеріальні блага через канали політичної ренти, а держава перетворювалася на полонянку олігархічних сил («семибанкірщина»), економіко-політичних кланів. За цих умов переважна маса ресурсів власності концентрувалася в руках економічної олігархії, а владні повноваження здійснювала адміністративно-політична еліта. Між ними встановилися «сердечні стосунки» за допомогою механізму корупції. Власне корупція – явище усюдисуще. Однак за умов олігархічного корпоративізму корупція підноситься до рівня неодмінного й органічного елемента, пронизуючи собою всю систему соціальних відносин і перетворюється на щонайважливіший ресурс впливу.

З приходом до влади Володимира Путіна, широкого розвитку в Росії отримала ідеологія і практика бюрократичного корпоративізму. Його специфіка полягає в тому, що групи інтересів стають частиною державної машини, а взаємодія і досягнення згоди вибудовується на основі адміністративних зв'язків. Влада зосереджується в адміністративній вертикалі, яка й формує мобілізаційну економіку задля досягнення державно значимих цілей (переважно воєнно-промислового

комплексу) та особистих вигод державних управлінців. Групи, які не мають стосунку до адміністрування, позбавлені й реальної можливості впливати на владу. При цьому в країні формально дотримувалися демократичної процедури виборів. Однак і ці формальності не можуть зарадити подоланню розриву між елітою, корпоративними групами та позаелітною масою. В країні поступово зростають протестні настрої. У 2012 році заявили про себе маніфестації на Болотній площі. Щоб скинути соціальну напругу, Путін вдався у 2014 році до насильної анексії Криму, і тим самим на певний час забезпечив у країні «кримський консенсус» влади з широкими масами населення.

Наступною фазою метаморфоз політичного режиму в Росії став перехід до авторитарного корпоративізму. Ця форма державного управління, як правило, асоціюється з фашистською Італією, а пізніше з нацистською Німеччиною, де вона стала ефективним механізмом зміцнення влади панівної політичної еліти. Для цього різновиду корпоративізму характерна організація тотального державного політичного контролю над економікою і трудовими ресурсами на основі залякування представників бізнесу й промисловості, а також руйнування незалежних трудових та інших громадських об'єднань.

Авторитарний корпоративізм прагне реалізувати себе шляхом поділу економіки на специфічні об'єднання («синдикати») роботодавців, професіоналів та робітників, очолюваних лояльними до влади лідерами. Зазвичай у кожній галузі промисловості дозволяється функціонування одного лише синдикату, а вже корпорації об'єднують синдикати конкретних галузей. В такий спосіб система корпорацій стає повністю підпорядкована правлячій політичній еліті, існуючим бізнес-структурам та їхнім працівникам. Цей тотальний контроль над бізнесом з боку фашизму надовго скомпрометував теорію і практику корпоративізму, про що свідчить і стан справ із невдалими спробами модернізувати економіку в сучасній Росії.

Дехто із аналітиків висловлює припущення, що вихід Росії

із кризового становища міг би бути реалізованим на шляху впровадження в країні ліберального чи соціетального корпоративізму. Зазначається, що цей тип корпоративізму посідає важливе місце у сфері відносин між групами інтересів і державою у сучасних західних країнах (Велика Британія, Австрія, Данія, Норвегія, Швеція, Нідерланди та ін.). Однак для цих країн притаманною є розвинута демократія і висока політична культура. Тут носіями погодження інтересів стають лідери впливових громадських об'єднань, управлінська еліта соціальних інститутів і державної влади. Лідери громадських об'єднань часто поповнюють владну ієрархію, тим самим демократизуючи її. Але це вже зовсім не стосується сучасної Росії, де держава вибудовується за принципом закритого акціонерного товариства, де головним є не компетентність, а лояльність.

Існуючий лад у путінській Росії є державним капіталізмом, де приватний сектор перетворюється на якийсь придаток державного, де одним дозволено все, а іншим – нічого. Ідеологія такого фашизованого держкапіталізму – «рашизм».

Бібліографія

1. Институциональные механизмы защиты властных иерархий. URL: <http://www.soncet.narod.ru/library/authors/kusenro/2-4.htm>
2. Лоскутов В.А. Между «цветной революцией и бархатной «контрреволюцией», или Как уцелеть чиновнику в ожидании года. URL: <http://chinovnic.uapa.ru/modern/article.php?d=662>
3. Перегудов С.П. Ренессанс корпоративизма? URL: http://209.85.135.104/search?q=cache:1y_uqWnnYQUJ:www.ecso...
4. Шахназаров Г.Х. и др. Самоопределение России. Аналитический доклад по проекту «Россия в формирующейся глобальной системе». URL: <http://www.uct.kiev.ua/-sofi/pf2/shakhn.htm>

4.3. В чому полягає досвід «денацифікації» – подолання нацизму?

Чи є у світі достатньо досвіду для подолання тоталітарного минулого – фашистського, нацистського чи сталінського? Найбільш повно, як на мою думку, в аналізі процесу фашизації Росії нам може стати в нагоді досвід Німеччини, що вийшла на шлях демократії й розбудови соціально відповідальної держави. Маємо також засвоїти творчий доробок німецького філософа Карла Ясперса. Його концепція провини й політичної відповідальності вимагає від читача глибинного духовного катарсису, пов'язаного насамперед із моральним оновленням людини.

Як відомо, сформульована Ясперсом проблема «провини й відповідальності» набула у повоєнній Німеччині особливого значення. Згідно з рішенням Потсдамської конференції з боку союзників антигітлерівської коаліції ударними темпами здійснювався процес «денацифікації» Німеччини як агресора, що розв'язав Другу світову війну. Однак цей курс зустрів серйозну протидію з боку німецького суспільства. І тому були свої причини: лише офіційних членів NSDAP (Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини) налічувалося близько 8 млн осіб (а ще 4 млн складали члени інших підпорядкованих організацій). І це була лише верхівка айсберга. За часів Гітлера все-сильна агентура таємних служб поширювалася аж до окремих будинків, де дрібні партійні активісти вивідували у мешканців їхні політичні уподобання.

У 1945 р. в чотирьох зонах окупації було заарештовано 270 тис. осіб з нацистським минулим, усі організації NSDAP були розпущені, а її членам заборонялося посідати державні посади. Для тієї частини населення, яке нібито нічого не знало про злочини гітлерівського режиму, були організовані примусові екскурсії в концтабори. Американська журналістка Марта Гел-192

лхорн записала типове оправдання з боку німецького обивателя: «Серед нас немає нацистів, і ніколи не було... Можливо, двоє-троє десь і мешкали в сусідньому селі... Так, говорять, що у тому містечку, в двадцяти кілометрах від нас, певний час жило декілька таких... Нацисти – мерзенні тварюки!... Ні, жоден із моїх родичів у Вермахті не служив, та й в партії не перебував... Ой, як ми потерпали, ми тижнями не вилазили із підвалу...» [1].

Такі виправдання дивували журналістку: як міг нацистський уряд вести таку війну, якої нібито ніхто не хотів?

За подібних ускладнюючих обставин результати демократизації Німеччини виявилися далекими від очікувань. Розправа над верховними німецькими діячами стала лише першим кроком до «денацифікації». А далі кожен повнолітній німець мав бути підданий ретельній процедурі перевірки. Спеціальні суди визначали ступінь втягнення людей у злочини нацизму. Лише в західних зонах окупації ці суди розглянули до 1949 р. близько 3,6 млн справ. Щоправда сама процедура розгляду часто-густо набувала вигляду профанації: рішення про оправдання можна було отримати за невеликий хабар, а між підозрюваними панувала кругова порука – «якщо розкажеш про мене, я розкажу про тебе».

Процес переосмислення нацистського минулого затягувався. У «час нуль німецької нації» в свідомості обивателя панував хаос. Домінуюча теза Нюрнберзького трибуналу про «колективну відповідальність» була назагал відторгнута: понад третина німців заявило, що націонал-соціалізм був хорошою ідеєю, хіба що погано реалізованою. Жителі Німеччини загалом поринали у стан співчуття до самих себе, шукаючи аргументів для самовиправдання. Перебуваючи у пограничному стані своїх моральних і фізичних сил, вони відмовлялися визнати свою відповідальність за жахіття нацистського режиму.

І тоді на повний зріст постала проблема забезпечення належної інтелектуальної роботи з населенням. З'явилася необ-

хідність осмислити минуле, з'ясувати витоки і причини утвердження нацизму, опрацювати програму відродження країни. І тут ключову роль відіграв філософ Карл Ясперс. Саме він очолив суспільно-політичний дискурс, спрямований на опрацювання єдиного підходу до тоталітарного минулого і способів його подолання. Написана К. Ясперсом книга «Питання про провину» відкрила шлях до філософського осмислення нацистської трагедії і формування самосвідомості німецької нації, що стало відповіддю на кризу ідентичності повоєнного часу [5].

У той час ніхто з німецьких інтелектуалів не рішався виступати із політичними заявами. Карл Ясперс був єдиним, хто відкрито визнав злочини нацистів і виступив із зверненням до своїх співвітчизників покаятися і визнати свою провину за масове вбивство людей. І на те він мав повне право: лише людина, що не емігрувала, а пережила усі 12 років нацистської влади й ніколи не співпрацювала з режимом, могла зайняти таку принципову й тверду позицію. Це вже пізніше у повоєнні роки Карл Ясперс став сприйматися як символ «нових часів і оцінок». А тоді, в 1946 р., викладаючи в Гейдельберзькому університеті, він наразився на обструкцію з боку студентів: мало кому подобалась ідея покаяння й смиренності, індивідуальної відповідальності кожного за здійснені нацистами злочини. Далеко не всі німці на той час підтримували необхідність масових депортацій та виплати величезних репарацій. У листі до Ганни Арендт Ясперс писав: «За моєю спиною люди обмовляють мене: комуністи називають мене затятим прихильником націонал-соціалізму, сердиті невдахи – зрадником своєї країни» [3].

Німецька суспільна думка поділилася в той час на прихильників двох кардинально відмінних позицій. З одного боку, поразка у війні сприймалася як принизлива капітуляція, пригнічення німецьких культурних і політичних устремлінь (Мартін Гайдеггер). З другого боку, звільнення Німеччини за допомо-

194

гою союзників розглядалося як можливість духовного й політичного оновлення й відродження. Саме ця можливість була покладена Карлом Ясперсом в основу його роботи «Питання про провину», написану в 1946 р. У ній автор аналізує первинні витоки духовної кризи суспільства: «виникло відчуття порожнечі буття», подолати яке неможливо, не поставивши питання про провину німців, не здійснивши спробу піддати історичну долю німецького народу «історичному, а відтак й етичному аналізу».

Спроби уникнути цього вчинку, обмежити горизонт своїх пошуків примітивними потребами – «жити й не думати» – не могли призвести до духовного відродження. Те, що союзники осудили німців, зазначає Ясперс, було значимим політичним фактом, який, однак, не міг допомогти німцям у розв'язанні вирішальної проблеми – внутрішнього духовного відродження нації. Виступивши проти тези про «колективну провину» всього німецького народу, Карл Ясперс виділив чотири види провини. Перший вид – кримінальна провина тих, хто здійснив злочини проти людяності. Цю провину вправі встановлювати лише суд. Другий вид – політична провина, суть якої зводиться до того, що «усі відповідальні за те, як ними правлять». Визначення цього виду відповідальності перебуває у юрисдикції переможця. Третій вид – провина, яка передбачає моральну відповідальність людини за її власні вчинки, навіть якщо вони здійснювалися за наказом згори. В цій ситуації вирішальну роль відіграє сумління людини і її моральні принципи, які слід обговорювати в колі рідних і близьких. І, нарешті, четвертий тип – провини метафізичної, що пов'язана із відмовою стати на перешкоді злочину, свідком якого ти став. На думку Карла Ясперса, саме ці сфери (політична, моральна і метафізична) й відкривають можливість для кожної людини бути причетною до справжнього відродження країни. Доказуючи обмеженість і шкідливість тези про «колективну провину», Ясперс наполягає на тому, що конкретні люди можуть у повній мірі нести по-

літичну, моральну та метафізичну відповідальність, оскільки «кожна реальна зміна відбувається через окрему людину».

Наскільки проблема, піднята в роботі Карла Ясперса, є нині актуальною для нас? На моє глибоке переконання, ця праця філософа заслуговує першорядної уваги. На наших очах відбувся акт агресії з боку Росії проти України. Рано чи пізно – в цьому нема жодного сумніву – постане питання про провину й відповідальність російської сторони. Так, уже наприкінці 2018 р. Міжнародний кримінальний суд (МКС) в Гаазі підтвердив кваліфікацію ситуації на Кримському півострові як військового конфлікту між Російською Федерацією і Україною. Згідно з цією оцінкою щодо ситуації в Криму застосоване міжнародне гуманітарне право. Опрацьовуються питання визначення того, чи можуть вважатися воєнними злочинами такі дії Росії на окупованому півострові, як переміщення й видворення місцевого населення, переміщення осуджених, порушення прав власності і примушення громадян України – жителів тимчасово окупованих територій – до служби у Збройних силах Російської Федерації [4].

З огляду на агресію Росії, лідери громадської думки України уже поставили на порядок денний опрацювання творчої спадщини Карла Ясперса в контексті визначення сутності провини й політичної, моральної та метафізичної відповідальності осіб російської сторони. Так, ще влітку 2014 р. академік Василь Кремень сформулював основні гуманітарні віхи очікуваного досягнення миру й порозуміння між українським і російським народами: «Ніхто не збирається збоку огульно звинувачувати увесь російський народ. Згідно з Ясперсом, мова може йти лише про власне усвідомлення народом своєї колективної відповідальності, якщо російський народ морально визріє для цього. При цьому люди мають усвідомити, що це є подвійна провина: «по-перше, взагалі безумовна політична покірність будь-якому керівнику, а, по друге, сутність керівника, якому ти поклоняєшся» [2].

Після широкомасштабного збройного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року, питання винуватості й політичної відповідальності набуло ще більшої актуальності. Зокрема нагальною стає необхідність опрацювання минулого, колективного й особистісного переосмислення, внутрішнього очищення й духовного відродження України. Йдеться не про те, щоб у майбутньому про все, що скілося в південно-східних областях України «забути й усе простити». На це, зовнішньо ніби й гуманне почуття, до якого нас дехто й нині постійно закликає, неможливо покладатися. Лише всебічно осмисливши ситуацію, ми зможемо дійти правильного розуміння, на яке дійсно можна покластися у житті. Саме тому необхідно проводити чітку грань у питанні про ступінь винуватості як російського агресора й наброду різної масті колаборантів, з одного боку, так і мирних жителів Росії – з другого. Інакше з цим злом не буде покінчено ніколи. Це – ази християнсько-юдейської парадигми європейської цивілізації, яка пережила не так уже й давно глибину падіння у бездну фашизму, однак віднайшла у собі силу й мужність переосмислити минуле й зробити креативні висновки на майбутнє.

Бібліографія

1. Коллективная ответственность [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <https://www.svoboda.org/a/28063225.html> .
2. Кремень В. О виновности и политической ответственности // Теория и практика управления социальными системами (Харьков). – 2014. – №4. – С.12.
3. Рулинский В.В. «Проблема вины» в трудах Карла Ясперса [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-viny-v-trudah-karla-yaspersa>
4. Суд в Гааге признал оккупацию Крыма военным конфликтом России и Украины [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <https://www.segodnya.ua/politics/sud-v-gaage-priznal-okkupaciyu-kryma-obyavleniem-rossiyei-voyny-ukraine-1196020.html>
5. Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии. М., 1999. 111 С.

4.4. В чому сенс «денацифікації» на шляху «опрацювання минулого»?

Хоч минає восьме десятиліття по закінченні Другої світової війни, однак плин подій у світі засвідчує, що небезпека відродження фашизму не пішла у небуття. Розуміння цієї загрози прийшло не сьогодні і не вчора. Так, ще в 1960-ті рр. колега Карла Ясперса німецький філософ Теодор Адорно із свого боку акцентував увагу на загрозу з боку профашистських сил, які будь-що противились переосмисленню історичного минулого.

Як і в 1963 році, коли вперше було опубліковано статтю Теодора Адорно «Що значить опрацювання минулого?», так і в наші дні 60 років по тому, питання, винесене філософом у заголовок, все ще потребує прояснення. Хоч на початку 60-х років в Німеччині уже виросло нове повоєнне покоління, однак німецького філософа непокоїв той факт, що «націонал-соціалізм не мертвий, і нам до сих пір невідомо, чи це просто привид того, що було настільки жахливим, що і власна смерть його не вбила, то він так і не помер і готовність зробити невимовне підспудно живе в людях, так само як і в оточуючому порядку».

Хоча офіційно декларувався курс на демократизацію, однак латентна присутність нацистського світогляду у практиці повсякденного життя повсюдно давалася взнаки. Такої невизначеності, зауважував Адорно, людський розум хотів би позбутися. Перш за все тому, що ставало неможливо жити в тіні гітлерівського жорстокого минулого. Було б справедливо, закликав філософ, покласти край цьому кошмару, коли за провину і насильство доводиться повсюдно розплачуватися насильством і комплексом провини. Адже в протилежному разі почуттю страху не буде кінця. Тим часом минуле, від якого люди хочуть втекти, все ще живе і дається взнаки. Підсумовуючи ситуацію, Адорно прийшов до двох основоположних висновків. По-перше, до жесту «все забути і пробачити» не мо-

жуть апелювати винуватці жорстокості – нацисти. По-друге, минулий історичний досвід потребує серйозного опрацювання й осмислення на рівні широких народних мас з тим, щоб «чари минулого розсіялися під впливом ясної свідомості» (тут і далі курсив наш. - Авт.) [1].

Потенційно загрозлива проблема, яка спонукала Адорно до написання статті, була сформульована ним як «просочування націонал-соціалізму в демократію». І тут, як на мій погляд, слід було б розглянути питання під таким кутом зору: а наскільки правомочною була сама постановка питання в такому вигляді, коли «націонал-соціалізм» розглядався як щось окреме, що просочувалось в щось принципово інше – «ліберальну демократію»?

Такий некоректний з точки зору наукового аналізу поділ був, на жаль, притаманний періоду холодної війни, коли Сполучені Штати Америки виступали в ореолі світоча ліберальної демократії і оплоту боротьби проти тоталітарних режимів – як нацистського, так і комуністичного спрямування. За свідченням професора Нью-Йоркського університету Крейга Калхуна, який до того ж з 1999 по 2012 рік очолював Раду з суспільних наук (Social Science Research Council), ідеологічна установка на відмежування ліберальної демократії від тоталітаризму в післявоєнні роки значимо деформувала сутнісну сторону бачення проблеми про витоки тоталітаризму, фашизму й нацизму.

Так, американські теоретики намагалися всіляко довести, що «нацизм – це взагалі не наша проблема: нацизм – це було щось традиційне, недобрий середньовічний атавістичний рух, що виник десь із минулого». В результаті дослідники були зорієнтовані на своєрідне соціальне замовлення: «Треба було відокремити Захід від нацизму. Нацизм виріс не з сучасності, ми не маємо нічого спільного з нацизмом. І, більш того, наступний крок – нацизм дуже схожий на сталінізм, на інші тоталітарні режими, які ми знаходимо далі і далі на Схід від нас. Це

інші, – це не ми ... Тому треба було заперечувати західне і цілком сучасне походження нацизму. Величезні зусилля пішли на те, щоб довести, що нацизм є аберацією, що він нічого спільного не має з сучасністю, що, звичайно ж, не так»[2].

У цій непростій ситуації цілеспрямованого соціального замовлення (з огляду на американський вплив на розвиток соціальних досліджень в післявоєнній Європі) слід віддати належне Теодору Адорно: ставлячи питання про «просочуванні» націонал-соціалізму в демократію, він раптом в процесі аналізу приходить до викладу, підпорядкованого зовсім іншою логікою мислення. У його тлумаченні витоки нацизму лежать не в якомусь атавістичному середньовічному минулому Німеччини, а є наслідком тих реальних проблем, що виникають із кризи самої системи сучасної ліберальної демократії: «Те, що фашизм продовжує жити, те, що опрацювання минулого, про яке стільки говорять, до сих пір не вдалося, те, що воно виродилося у власну карикатуру – пусте і холодне забуття, пов'язано з тим, що ще продовжують існувати об'єктивні суспільні передумови, з яких фашизм виріс. Його сутність не можна вивести з одних лише суб'єктивних схильностей окремих людей. Економічний порядок і, відповідно до його моделі, також і майже вся економічна організація сприяють, як і раніше, залежності переважної більшості людей від даностей, над якими вони не владні, і тим самим – незрілості людей.

Тож якщо люди хочуть жити, зауважує Адорно, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих даностей і змиритися з ними. Вони повинні поставити хрест на тій самій автономній суб'єктивності, до якої апелює ідея демократії. Зберегти ж себе вони можуть лише в тому випадку, якщо відмовляться від свого власного «я». Зрозуміти це осліплення вони можуть тільки ціною тієї болісної напруги свідомості, якій перешкоджає устрій життя, і не в останню чергу – роздута до тотальності індустрія культури, існуюча практика «промивання мізків». Необхідність такого пристосування, ідентифі-

кації себе з існуючим, даністю, з владою як такою, створює тоталітарний потенціал. Він посилюється за рахунок почуття незадоволеності і гніву, яке виробляє і відтворює необхідність пристосовуватися. І так як дійсність, в кінці кінців, не дає тієї автономії і того можливого щастя, яке взагалі-то обіцяє поняття демократії, то до неї [демократії] ставляться індиферентно, якщо і зовсім не відчують до неї таємної ненависті. Форма політичної організації усвідомлюється як така, що не відповідає суспільній та економічній реальності» [1].

Чи вбачав Адорно якийсь вихід з ситуації, що склалася? Чи пропонував він якісь реальні кроки для викорінення паростків нацизму, появу яких неминуче породжує сама криза ліберальної демократії? На жаль, складається враження, що пропозиції його були паліативні – вони могли полегшувати хворобу, але не виліковували її.

В умовах, що склалися, зазначав Адорно, всесвітня історія з її все прискореним катастрофічним ритмом, схоже, і не прагне надавати своїм суб'єктам час, за який все якось могло б само собою владнається. Хіба що зберігається можливість приділити більше уваги демократичної педагогіці, в рамках якої «опрацювання минулого» допомогла б протидіяти його забуттю, тим більше – виправданню забутого. А для цього «педагогіці, замість того щоб глибокодумно нести почерпнуті з других рук дурниці про буття людини», «слід було б настійно вимагати посилення в університетах позиції соціології, яка збіглася б з історичним дослідженням нашої власної епохи» [1].

Приклад післявоєнної Німеччини показує, що політична освіта, там, де вона здійснювалася всерйоз, а не сприймалася як обтяжлива повинність, приносила більше позитивного, ніж прийнято вважати. По суті, як показала практика, все залежить від того, в якому вигляді видається минуле: чи стає воно лише предметом докору, або ж ми долаємо жах нацизму, знаходячи в собі силу, щоб досягнути незбагненне. Проблема практичного здійснення подібної освіти могла б бути вирішена, на

думку Адорно, мабуть, тільки спільними зусиллями педагогів і психологів, які не уникають під приводом наукової об'єктивності тих нагально практичних завдань, які ставить сучасність перед їх дисциплінами.

Ставлячи завдання «опрацювання минулого», Адорно, разом з тим відчував всю обмеженість можливостей просвітницької педагогіки на шляху подолання тих умов, які щогодини породжують «об'єктивний потенціал» відродження націонал-соціалізму. Навіть за умови, що демократична педагогіка буде здійснюватися більш енергійно і на інших, більш глибоких рівнях. Причина тому очевидна: педагогіка «впливає лише на тих, хто їй відкритий, і тому навряд чи схильний до фашизму. З іншого боку, зміцнити опірність і цієї групи впливу неусуспільної думки – теж не буде зайвим». Вдаючись до терміну «несуспільна думка», німецький філософ мав на увазі тих, «хто пристосовується до настрою, зважаючи на офіційне табу, а відтак стає ще більш заразним».

Важливий напрямок просвітницької діяльності – нагадувати людям про те, що «явні і замасковані фашистські новації приносять Європі війну, страждання і нужду в системі, заснованій на насильстві, і, врешті-решт, сприяють російської гегемонії в Європі, коротше кажучи, що вони призводять до політичної катастрофи». В контексті нинішньої агресії Росії проти України, дане положення Теодора Адорно звучить особливо актуально.

Як слідує із тексту статті Теодора Адорно, він не може обійти один з найважливіших напрямів педагогіки - «виховання вихователів». Але тут, як відомо, вирішальне слово залишається за самим життям. А тому, з огляду на те, що викладені вище об'єктивні обставини щогодини породжують націонал-соціалізм, остаточна теза Теодора Адорно звучить не надто оптимістично: «Минуле буде опрацьовано лише тоді, коли вдасться подолати самі причини подій минулого. Лише тому, що ці причини продовжують діяти, чари минулого досі не розсіяні»[1].

Усвідомлюючи обмежені можливості педагогіки, актуальним все ж залишається завдання не просто пояснювати світ, а й кардинальним чином перетворювати його. Все це наводить на думку, що якщо хтось прагне впорядкувати хід історії, йому вільно чи мимоволі доведеться використовувати або марксистські категорії, або ще якісь похідні, оскільки інших альтернатив, судячи з усього, дуже небагато.

Бібліографія

1. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? // Журнальный зал. Неприкосновенный запас. – 2005 – №2-3 (40-41). – Режим доступа: <http://magazines.ru/nz/2005/2/ado4.html>

2. Калхун К. Теория модернизации и глобализации: кто и зачем их придумал. URL: <http://www.inop.ru/files/calhon.doc>

4.5. Як Німеччині вдалося «визволитись» від нацистського минулого?

Резолюція Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 року поклала за основу цього документу тезу про ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера та радянської політики Сталіна. Сталось так, що в 1939 році Гітлер і Сталін були союзниками у війні проти Польщі. Однак в 1945 році Німеччина уже була в стані поверженого агресора, а Радянський Союз – в числі держав-переможців. То ж нині постала проблема: в якій мірі народам цих країн вдалося досягти «визволення» – одним подолати нацистське минуле, а іншим – сталінізм? Адже в цьому, згідно Ясперса, і полягає сутність поняття «провини і політичної відповідальності» кожного громадянина за політику уряду, за часів якого він живе і дії якого він терпить. З огляду на зазначене, було б продуктивно провести порівняльний аналіз ставлення Німеччини і Росії до уроків Другої світової війни.

Наразі розглянемо досвід Німеччини впродовж 75 років після розгрому нацизму. Прикладом світоглядних зрушень у німецькому суспільстві в дусі парадигми Ясперса може бути стаття-колонка, написана міністром закордонних справ Німеччини Хайко Маасом у співавторстві із співголовою російсько-німецької комісії істориків Андреасом Віршінгом для журналу *Der Spiegel* [4].

Мотивацію своєї громадянської позиції Хайко Маас описав таким чином: «Я шукав пояснення тому, як нацисти змогли привести Німеччину і увесь світ до такої катастрофи. Багато із того, що тоді відбулося, було настільки жакливим, що я просто не міг цього зрозуміти. І тому виникла глибока необхідність внести свій вклад у те, щоб подібне ніколи не повторилося. Я дійшов рішення взяти на себе політичну відповідальність» [3].

Центральним відправним пунктом публікації Хайко Мааса і Андреаса Віршінга в журналі *Der Spiegel* став концепт «визволення», уособлений з датою 8 травня 1945 року. Саме цей день поклав край трагічному ліку 40 мільйонів убитих в Європі на полях війни. З точки зору сьогодення, 8 травня стало символом звільнення мільйонів людей, позбавлених прав і підданих переслідуванню, днем пам'яті жертв, уособленням перемоги над несправедливістю. Однак це визволення не відбулось відразу в день капітуляції Третього рейху. «В цей день, – пишуть автори колонки, – німці заплатили свою ціну за 30 січня 1933 року – за те, що не змогли самостійно звільнитися від націонал-соціалізму. Стоячи на руїнах німецьких міст, більшість дивилося в майбутнє із страхом і відчаєм. Потребувалось цілих 40 років, щоб Ріхард фон Вайцзекер затвердив тезу про німецьке «визволення», з котрим погодилась би більшість західнонімецького суспільства. Це стало можливим завдяки хворобливому подоланню злочинів націонал-соціалізму після Другої світової війни» [4].

Перші спроби усвідомлення повоєнної ситуації в Західній Німеччині були зафіксовані 8 травня 1949 року, коли Парла-

ментська рада в Бонні ухвалила Основний закон (Конституцію). В цей день Теодор Хейс, що стане згодом першим президентом Федеративної Республіки Німеччини, висловив судження, що день 8 травня 1945 року вміщує в собі для кожного «найбільш трагічну й суперечливу парадоксальність історії», оскільки «ми одночасно врятовані й знищені». Назагал у 1950-ті роки у Західній Німеччині день 8 травня 1945 року розглядався як трагічна дата тотальної поразки німців у Другій світовій війні, яку німці розв'язали, вели і програли. Отже, про ніяке «визволення» тоді не йшлося.

Точка зору, що відбулося «визволення» не домінувала спершу і серед західних союзників. Так, в директиві JCS1067 Об'єднаного комітету начальників штабів американських Збройних сил від 26 квітня 1945 року зазначалось: «Німеччина буде окупована не з метою визволення, а як переможена ворожа держава». Поділ Німеччини і поява НДР підкріплювали сприйняття 8 травня як дня поразки. До того ж проблема депортації німців з територій по ту сторону Одера й Нейсе кидала тінь на 8 травня як відправну точку нової епохи. Хіба що політика денацифікації й перевиховання була уже в певній мірі суголосна з перспективою «визволення», принаймні давала якісь шанси на майбутнє. Хоча, як показало святкування в 1955 році офіційним Бонном завершення періоду окупації, в ЗМІ домінували такі кліше: Гітлер характеризувався як демон, теза про колективну провину відкидалася, а політика перевиховання, до якої вдавалися союзники, назагал критикувалася [2].

Лише 1960-ті роки стали перехідним періодом у переосмисленні Федеративною Республікою націонал-соціалістичного минулого. На той час виросло нове покоління, яке поділяло думку, що нацистський режим міг бути подоланий лише зовнішніми силами. Федеральний канцлер Віллі Брандт, котрий вважав себе главою уряду не «переможеної», а «звільненої» Німеччини, виступив 8 травня 1970 року в Бундестазі з урядовою заявою. В такий спосіб офіційний Бонн вперше відреагував на

25 річницю цієї дати, пов'язавши свою позицію з бажанням встановити «добросусідські» відносини на усіх напрямках, в тому числі й на Сході. Колінопреклоніння Брандта перед пам'ятником жертвам повстання у Варшавському гетто стало ще одним свідченням певних кроків до «визволення» від історичного минулого.

В 1975 році теза Теодора Хейса про парадоксальність кінця війни «ми врятовані й знищені» була поглиблена. У промові президента Вальтера Шееля 8 травня було охарактеризоване як «момент самоперевірки», оскільки несвобода для німців розпочалася не в 1949-му чи 1945 році, а в 1933-му, бо тиранія, війна, знищення євреїв, зруйнування і розділ Німеччини – все це наслідки 1933 року. Доктор історичних наук, науковий співробітник Німецького історичного інституту в Москві (інститут фінансується Міністерством освіти і науки Німеччини і спрямовує свою роботу на розвиток наукового співробітництва істориків Росії й Німеччини) Маттіас Уль узагальнює: «В 1975 році у влади соціально-ліберальної коаліції уже чітко позначився новий погляд на 8 травня як на День пам'яті» [2].

В 1980-ті роки стали для ФРН періодом гострого протистояння з історично-політичних питань, пов'язаних із проблемою самоідентифікації Німеччини в сучасному світі. Ставлення до 8 травня у 1985 році стало предметом гострих дискусій. Як заявив голова фракції ХДС/ХСС в Бундестазі Альфред Дреггер, радіти поразці Гітлера може кожен європеець і демократ, а перемозі Сталіна – ні. Поляризація думок з приводу 8 травня досягла загрозливої гостроти. Ситуацію в 1985 році розрядила промова федерального президента Ріхарда фон Вайцзекера, в якій він наголосив: «Було важко швидко і чітко визначити орієнтири... Але, все ж, з кожним днем нам ставало все ясніше, і про це ми усі разом маємо сьогодні заявити, що 8 травня було днем визволення. Цей день визволив нас від людиноненавистницької системи націонал-соціалістичної тиранії» [1].

Концепт «визволення», своєрідне оновлення катарсисом покаяння і покути, як це впливає із промови Вайцзекера, не приходить одномоментно. Тим більше його не можна пояснити насамперед впливом ззовні, хоча й це мало місце. Сорок років довелось іти німцям до пізнання й усвідомлення самих себе, аж поки «нове покоління взяло на себе політичну відповідальність. Молоде покоління не відповідає за події минулого. Але воно відповідає за те, який урок буде винесено із нього історією». А старше покоління, відповідно, має допомогти молодим «зрозуміти життєву необхідність збереження спогадів. Ми хочемо їм допомогти тверезо й об'єктивно ставитися до історичної правди, не шукаючи спасіння в утопічних ідеях, але й не впадаючи у моральну зарозумілість».

На переконання Вайцзекера, немає такої людини, такої країни, які б могли претендувати на моральну досконалість. А уроки історії Другої світової війни показали, що на шляху до цієї катастрофи «рушійною силою став Гітлер. Він підбурював і використовував масову істерію. Слабі сили демократії не були спроможні зупинити його. Західні європейські держави, котрі, за словами Черчилля «нічого не підозрювали, але й не були без вини», своєю слабкістю теж сприяли фатальному розвитку. Америка після Першої світової війни вдалась до ізоляції і в тридцяті роки не вчинила жодного впливу на Європу».

А що вже стосується ролі Радянського Союзу, зазначав Вайцзекер, то її неможливо виправдати жодним чином: «23 серпня 1939 року було укладено німецько-радянський договір про ненапад. Додатковим секретним протоколом передбачалися умови очікуваного розділу Польщі. Цей договір було укладено з тим, щоб дозволити Гітлеру вторгнутися у Польщу. Керівництво Радянського Союзу повністю усвідомлювало це. Кожній політично мислячій людині того часу було зрозуміло, що німецько-радянський договір означав вторгнення Гітлера в Польщу, тобто початок Другої світової війни. Це не применшує вини Німеччини, що стосується початку Другої світової

війни. Радянський Союз був згоден з війною між іншими народами, щоб отримати свою частку здобичі. Але ініціатива виходила від Німеччини, а не від Радянського Союзу» [1].

Чіткість і виваженість цих оцінок з боку Вайцзекера була в подальшому належним чином оцінена в громадсько-політичній думці Німеччини. Не в останню чергу тому, що його промова відповідала вимогам часу й відображала собою масове ставлення німців до своєї історичної пам'яті. Пізніше, при відзначенні 50-ї річниці закінчення війни, теза про «визволення» в цілому уже набула масового характеру. А після об'єднання Німеччини уже навіть постала проблема подолання історичних суперечностей із колишніми противниками по війні. Так, уже в 2005 році місцем проведення головних урочистостей стала Москва.

Але ж ось агресія Росії проти України в 2014 році внесла корективи у ставленні Німеччини до політики Кремля. Показово, що на перші ролі в оцінці феномену «визволення» Німеччиною було винесено не Червону армію, а західних союзників. Так, в 2015 році голова Бундестагу Норберт Ламмерт дав таку оцінку 8 травня як Дню визволення: «Але це не був день німецького самовизволення. Наші думки й повага повинні бути спрямованими насамперед до тих, хто з велетенськими втратами поклав кінець націонал-соціалістичному пануванню терору – як в рядах західних союзників, так і на стороні Червоної армії». Щоправда, із свого боку міністр закордонних справ Вальтер Штайнмайер зазначив: «Росіяни, німці і всі народи Європи об'єднані спільним гаслом «Ніколи більше» й загальною відповідальністю за мир в Європі» [2].

Як на мою думку, Штайнмайер, при всій повазі до його країни, в даній оцінці видав бажане за дійсне: Володимир Путін у цей час уже жорстко дотримувався іншого гасла: «Если надо – повторим».

Бібліографія

1. Рихард фон Вайцзекер Президент Федеративной Республики Германия Речь, произнесенная 8 мая по случаю сорокалетия окончания Второй мировой войны Эл. Ресурс. – Режим доступа: <https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Downloads/DE/Reden/2015/02/150202-Rvw-Rede-8-Mai-1985-russi>

2. Уль Маттиас. 8 мая в немецкой культуре памяти // Не забудем, но простим? Образ войны в культуре и исторической памяти. – М.: Фонд развития и поддержки Международного дискуссионного клуба «Валдай», 2020. – с. 37.

3. Хайко Маас: хочу как можно быстрее вдохнуть новую жизнь в «нормандский формат» - 112 Украина. URL: <https://112.ua/interview/hochu-kak-mozhno-bystree-vdochnut-novuyu-zhizn-v-normandskiy-format-441955.html>

4. Хайко Маас и Андреас Виршинг: нет политики без истории. URL: <https://historyrussia/sobitiya/istoricheskaya-pravda.html>

4.6. Як концепція «визволення» сприймалася у радянській зоні окупації?

Процес визволення від тягара нацистського минулого залежав у Німеччині й від регіонального фактору: східна частина німецького народу тривалий час перебувала під юрисдикцією НДР. Культура пам'яті тут формувалася в принципово інших умовах, а тому для нас важливо здійснити порівняльний аналіз визрівання колективної історико-політичної самосвідомості нинішніх німців до спільного прийняття чи відторгнення концепту «визволення». Покладемо в основу нашого аналізу те напрацювання, яке здійснив уже згадуваний вище доктор історичних наук, науковий співробітник Німецького історичного інституту в Москві Маттіас Уль.

Насамперед цей науковець звертає увагу на те, що окупація Німеччини військами союзників не стала безпосереднім актом «визволення від націонал-соціалістичної диктатури, але відпо-

відала принципам війни й міжнародного права». Спершу кордони зон окупації були рухливими. Коли напочатку липня радянські війська просунулись в райони на захід від Ельби, їх у містах і сільських громадах зустрічали члени Комуністичної партії Німеччини із гаслами «Хай живе Радянська Саксонія, майбутня радянська республіка». З боку радянських військ демонструвалося прагнення встановити діалог із антифашистами. Але, що принципово важливо, на відміну від країн Східної Європи, у стратегічній лінії СРСР щодо Німеччини на перших порах про визвольну місію офіційно не згадувалось. Йшлося лише про перемогу над Німеччиною [2].

Ініціатором концепту «визволення» стали німецькі комуністи на чолі з Вальтером Ульбріхтом: «Констатація того факту, що східні німці 8 травня були звільнені, аж до кінця існування НДР створювала щонайважливішу основу легалізації правління Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН)». Цей режим міг отримувати моральну вигоду із тези про «визволення». Згідно логіки СЄПН, Радянський Союз, поборовши націонал-соціалізм, тим самим забезпечив жителям Східної Німеччини свободу, необхідну для зміни політичної системи. Поступово «визволення», здійснене Червоною Армією, перетворилося у засадничий міф створення Німецької Демократичної Республіки, що офіційно відмежувалася від ФРН. Відтак згідно з рішенням Народної палати НДР від 21 квітня 1950 року, день 8 травня було проголошено офіційним святом – Днем визволення. Коли 11 травня 1950 року Йосип Сталін офіційно поздоровив керівництво НДР з річницею «визволення німецького народу від тиранії фашизму», то тим самим він благословив День визволення як офіційно закріплений кульмінаційний пункт легітимації НДР.

В честь двадцятої річниці Дня визволення в Берліні у 1965 році вперше в історії НДР відбувся спільний офіційний військовий парад частин Німецької народної армії НДР і Групи радянських військ в Німеччині, що мало символізувати свого роду

спільну перемогу в класовій боротьбі проти Заходу. На трибуні були присутні керівні особи обох держав. В центр офіційних спогадів було покладено комуністичний рух Спротиву і боротьбу за визволення, яку здійснював Радянський Союз. При цьому звернення до особистісного, індивідуального історичного досвіду було не надто затребувано – офіційні кампанії підпорядковувалися завданню набуття колективної, нібито національної ідентичності.

Маттіас Уль звертає увагу на те, що популяризація пропагандистської історичної картини «визволення» була назагал позитивно сприйнятою громадськістю: «східним німцям це давало звільнення від власного минулого. Громадяни НДР жили в державі, яка визначала себе як «антифашистську» і засновники котрої декларували розрив з націонал-соціалізмом. Відтак ніхто в НДР більше не повинен був відчувати себе відповідальним за злочинний націонал-соціалістичний режим. Таким чином, у східнонімецькій державі поступово розповсюджувалось уявлення про те, що нацисти були лише в Федеративній Республіці, тоді як населення Східної Німеччини завжди було побіч визволителів». Яскравим прикладом була відповідь учениці однієї із шкіл на запитання - «Хто виграв Другу світову війну?». Відповідь була такою: «Радянський Союз і НДР». Таке виховання, зрозуміло, не сприяло формуванню критичного мислення щодо осмислення минулого в історичному контексті, оскільки в громадській думці не міг відбутися глибокий суспільний дискурс щодо націонал-соціалізму і його злочинів. Відтак подолання історичного минулого як духовного катарсису, очищення від гріхів минулого – в радянській зоні окупації не сталося [2].

Все це призвело до того, що в останні роки існування НДР дедалі частіше стали даватися взнаки недоліки у антифашистському вихованні молоді – наприкінці 1980-х років у Східній Німеччині було зафіксовано понад 800 неонацистів. У загальному підсумку Маттіас Уль робить висновок, що «можливість

справжнього і втіленого в життя антифашизму в НДР була просто таки опущена» [2].

Результати цього феномену відчуються й сьогодні, хоч з часів об'єднання Німеччини минуло вже 30 років. Так, Центр вивчення та збору інформації про антисемітизм (RIAS) зазначив, що його берлінське відділення, а також відділення земель Бранденбург, Шлезвіг-Гольштейн та Баварії станом на 22 травня 2020 року зафіксувало за цих п'ять місяців 1253 випадки антисемітських інцидентів. Втішає те, що громадськість Німеччини оперативно реагує на подібні екстремістські витівки [1].

Бібліографія

1. Антисемітизм у Німеччині: приводи різні, мотив один. URL: <https://www.dw.com/uk/Do%B0%...>
2. Уль Маттиас. 8 мая в немецкой культуре памяти // Не забудем, но простим? Образ войны в культуре и исторической памяти. – М.: Фонд развития и поддержки Международного дискуссионного клуба «Валдай», 2020. – с. 37.

4.7. Чи відбулося подолання сталінізму?

Звернемося знову до резолюції Європарламенту «Про важливість збереження історичної пам'яті для майбутнього Європи», де СРСР (як і Німеччина) був охарактеризований тоталітарною державою, а Сталін (як і Гітлер) – одіозним диктатором. Таке розміщення гітлерівської Німеччини й сталінського Радянського Союзу в одній системі координат призвело до необхідності перегляду більш широкого кола трактувань історії [1].

Так, євродепутати нагадали, що нацистський і комуністичний режими здійснили масові вбивства, геноцид і депортації, що призвели до загибелі людей і втрати свободи у небачених в історії людства масштабах. Депутати засудили акти агресії, злочини проти людяності й масові порушення прав людини, здійснені нацистським, комуністичним та іншими тоталітар-

ними режимами, закликали гарантувати недопущення повторення подібних злочинів, підкреслюючи той факт, що без пам'яті не може бути примирення. Відтак було наголошено, що резолюція «закликає всі держави-члени ЄС дати чітку й принципову оцінку злочинам і актам агресії, здійсненими тоталітарними, комуністичними режимами і нацистським режимом», а також «засуджує усі прояви і розповсюдження тоталітарних ідеологій, таких як нацизм і сталінізм, в ЄС».

В документі висловлюється глибока стурбованість зростаючим визнанням радикальних ідеологій і повернення до фашизму, расизму, ксенофобії на інших форм нетерпимості. Закликається до створення спільної культури пам'яті, котра відторгла б злочини фашистських, сталінських та інших тоталітарних і авторитарних режимів минулого, сприяла б просвітництву щодо викриття звірств Другої світової війни, таких як Голокост та систематична дегуманізація його жертв впродовж ряду років шляхом тривіалізації та мінімізації злочинів, здійснених нацистами та їхніми підручними. Все це зобов'язує до аналізу повоєнних заходів щодо подолання нацизму і сталінізму як запоруки недопущення відродження фашизму на європейському континенті.

Ставлення до проблем, порушених у євродокументі, зазнало в СРСР значних трансформацій. В перші ж повоєнні роки пам'ять про трагічні і героїчні події 1941-1945 років увійшли в наратив радянського колективного минулого як Велика Вітчизняна війна. «Спрямлений» і «очищений» від незручних деталей, цей наратив за часів Микити Хрущова й Леоніда Брежнєва перебрав на себе роль основоположного національного міфу-засновника. Щоправда у ті часи допускалась тактика «засудження і відмежування» від постаті Сталіна, акцентувалася увага на тиранічному характері «вождя всіх часів і народів» та вихвалявся радянський лад. Більше того – у офіційних трактуваннях велич Перемоги виправдовувала всі втрати більшовицьких злодіянь, здійснених після Жовтневого перевороту.

Після розпаду СРСР і банкрутства тези про вступ країни в епоху комуністичного будівництва Велика Вітчизняна війна виявилася чи не єдиним елементом колективного минулого, найбільш зручним для політичного конструювання позитивно окрашеного образу СРСР. А оскільки факт Перемоги неможливо було відділити від історичного контексту, постала проблема висвітлення ролі Сталіна: у перемогах і поразках; у здійсненні практики масових репресій; у впровадженні політики СРСР щодо Європи напередодні й після війни.

Незримий образ Сталіна продовжував витати над правлячим класом Росії. З приходом до влади Путіна було взято курс на часткову реабілітацію радянської спадщини. Кремлівські ідеологи стали все більше нарікати на збіг історичних обставин, перед якими, мовляв, безсилою стає будь-яка особиста чи колективна політична воля. Йшлося насамперед про промислову й культурну відсталість царської Росії, про соціальне й політичне виснаження країни після громадянської війни, про крах надій на світову революцію, про зовнішню загрозу. Одним словом, форс-мажорні обставини, мовляв, не залишили іншого виходу як піти по шляху встановлення режиму особистої влади. А сам факт здобутої у війні Перемоги, мовляв, і є найкращим підтвердженням правильності обраного Сталіним шляху.

Щоправда, коли прийняти цю парадигму, то залишається непряясненою низка питань: 1) чи був і в якій мірі сталінізм історично неминучим?; 2) у якій мірі його економічні, політичні й ідеологічні особливості були закорінені в історії царської Росії?; 3) наскільки ці особливості були продовженням політичних й ідеологічних тенденцій більшовизму?; 4) чи збереглися ці особливості після смерті Сталіна і в чому конкретно вони проявляються?

Часи горбачовської перебудови, як би до них нині не ставились, були досить продуктивним періодом переосмислення проблем тієї глибокої суспільної кризи, що спіткала СРСР. Чи

не найгостріший дискурс було розгорнуто навколо проблеми усвідомлення економічних, соціальних і політичних структур, що породили сталінізм і пов'язали його із командно-адміністративним управлінням. Остаточного вирішення цих проблем, судячи з усього, не було досягнуто й до наших днів ні в публіцистиці, ні в науці. Та й навряд чи це можливо в найближчій перспективі, коли й до наших днів образ Сталіна для 70% росіян асоціюється з ефективним менеджментом. А до того ж у всьому світі простежується згортання демократичних процесів і все ширше впровадження системи державного контролю й маніпулювання широкими масами населення. Отже, складається враження, що вітер історії наразі подув не в паруси демократичних країн.

Тож для осмислення феномену сталінізму вдамося до фундаментальної монографії російського професора Віктора Макаренка «Бюрократия и сталинизм». Актуальність порушеної у книзі проблеми лише зростає в наш час: «наскільки командно-адміністративне управління і сталінізм були виразом загальних тенденцій російської культури» [1, стор. 12]. І відповідь на це запитання: «Бюрократія – продукт утворення Московської держави. У міру захоплення й колонізації окраїн втручання уряду в економіку стало правилом управління країною. Воно і сформувало національний тип російського чиновника: всевладного, продажного, неосвіченого, розбещеного владою, неповороткого, тупоумного, по азійськи продажного, законотупного і благочестивого. Недоліки й прорахунки господарської політики держави змушують населення перейматися не стільки запитанням про те, що зробив особисто кожен, щоб їх уникнути, скільки запитанням – хто винуватий? Такий стереотип існує й сьогодні». [1, стор. 364]

Отже, передумови бюрократизації країни склалися віками «історичної Росії», але й Сталін доклав своїх сил і вміння з тим, щоб вивершити ідеальну модель державного тоталітаризму. Головна функція впроваджуваної Сталіним моделі державного

тоталітаризму з його обожнюванням держави й підпорядкуванням їй громадянського суспільства була запрограмована ще Жовтневим переворотом 1917 р. І полягала вона далєбі не в побудові соціалізму, а у зміцненні й розширенні могутності держави й пов'язаної з нею бюрократії. Мерзенне холуйство багатьох соціальних верств перед Сталіним можна пояснити хіба що повним банкрутством розуму в ірраціональному політичному режимі.

У повсякденні торжествував справжній сюрреалізм. У сталінському режимі були явища, які існуючи не існували: вони ніколи не згадувалися публічно – і в той же час були відомі всім. Про порядки в таборах ГУЛАГУ в газетах не писали, але кожен усвідомлював їх присутність у суспільному житті і жахиття існуючих там поневірянь. Так, зазначає Віктор Макаренко, «сталінізм створював «нову радянську людину» - щирого лукавого брехуна, готового до постійного і добровільного інтелектуального і морального самогубства. Адміністративна бездарність, економічне марнотратство і політичне холуйство – головні характеристики системи управління, створеної Сталіним. Існуючої, з незначними модифікаціями, й донині». Тобто, Сталін об'єктивно сприяв зміцненню в суспільстві атмосфери брехні, віропідданості й боягузтва.

Ця система пустила широкі метастази, які важко піддаються терапії. Їх не можна знищити, списавши масові репресії лише на особисті якості Сталіна – його плебейську мстивість, заздрість, підозрілість й ненаситну жадобу влади. Бо в такому разі репресії можна звести до рівня трагічної випадковості в історії радянського суспільства. Мовляв, був би інший правитель, цього б не було. Суть справи в глибокій історичній традиції. В Росії й донині бере гору своєрідне «сердечне злиття» релігії й державно-бюрократичного корпоративізму. Церква освячує бюрократію як єдину в своєму роді соціально активну силу в суспільстві. Народ зводиться до натовпу безвольних і безсилих політичних істот. На державну владу переносяться

предикати бога. А сама держава як соціальна форма одухотворюється й обожнюється, адже кожна влада – від Бога. Політика стає релігією особливого роду, із своїми догмами, культами й емоціями. У сфері політики амвоном віднині стає телевізійний ящик, а політичні дискусії у формі ток-шоу стають різновидом богословських суперечок. Для їх розрішення й зняття напруги завжди є потреба у верховному авторитеті. Час від часу цей авторитет виступає третейським суддею і тим самим підноситься до рівня біблійського пророка. Взяти хоча б періодичні виступи Володимира Путіна на історичну тематику.

На цьому соціальному тренді слід зосередити особливу увагу. Бо це не просто ситуативні кроки – вони наочно демонструють тривалу багатовікову практику існування російської бюрократії: абсолютне пригнічення будь-яких форм економічного, соціального і культурного життя, котре не нав'язане суспільству державою. І не контролюється бюрократією. Йдеться також про застосування усіх засобів морального і фізичного пригнічення. Вони породили в суспільстві страх і підозрілість. Внутрішнє шпигунство – вагомий компонент бюрократичного управління – стало нормою політичного життя країни. Образ внутрішнього ворога став складовою частиною політичної символіки, що маскувала й зміцнювала режим особистої влади. Апарат насилля при цьому режимі залишається поза громадським контролем.

Водночас простежується зв'язок між проголошеною Сталіним ідеєю Радянського Союзу як центру світової цивілізації й ідеєю Москви як «третього Риму», що була обґрунтована у свій час слов'янофілами. Сталіну припала до душі ідея про особливу загальнолюдську місію Росії, адже носій такої місії автоматично отримує право «карати й милувати», що створює підстави для розправи над людьми. Показова в цьому відношенні була й кампанія боротьби з низькоуклі́нністю перед Заходом й безрідними космополітами. Водночас цінувалася виконавська дисципліна – заохочення й нагороди видавалися за найретель-

ніше виконання поставлених завдань. Тим самим у народі стимулювалися консервативно-патерналістські схильності.

У підсумку, зазначає Віктор Макаренко, сталінізм – це політичний режим, що охоплює всі сфери відносин, діяльності й свідомості. Держава й кожна його організація виступають знаряддям командування над масами, а не стимуляції їх соціально-історичної ініціативи. Партійно-державний апарат є засобом впровадження команд вождя у суспільне життя. Основні політичні цінності сталінізму – сила і наказ. Вони утворюють основи режиму й визначають відносини між класами, верствами й індивідуумами. Апарат протистоїть суспільству як предмету насильства і в той же час пов'язує народ з вождем. Останній персоніфікує і монополізує право на висловлення загальних інтересів. Служба вождю є практичною реалізацією цього права, хоча суб'єктивно вона може усвідомлюватися як служба батьківщині, народу, правді, справедливості чи ідеї всебічного перетворення світу, але без зміни тисячолітніх консервативно-патерналістських звичок і традицій. Бо саме вони й пов'язують кожного індивіда в механізмі зміцнення особистісної диктатури. [1, стор. 135].

Чи не є нинішній режим Путіна втіленням найзаповітніших ідей Сталіна? На відміну від Німеччини, яка пройшла шлях переосмислення минулого й назагал пододала нацистську спадщину, в Росії ідеологія, політика й практика сталінізму живе і торжествує, кидаючи моторошну тінь минулого на день завтрашній.

Бібліографія

1. Макаренко В.П. Бюрократия и сталинизм. Ростов-на-Дону. 1989, 368 с.
2. Текст той самой резолюции Европарламента, которая возмутила путинских россиян. URL: <https://ru-polit.livejournal.com/19280948.html>

4.8. Які соціальні передумови сучасної фашизації Росії?

В резолюції Європарламенту «Про важливість збереження історичної пам'яті для майбутнього Європи» висловлена глибока стурбованість зростаючим визнанням радикальних ідеологій і повернення до фашизму, расизму, ксенофобії на інших форм нетерпимості. Так само як у свій час Теодор Адорно закликав до демократичної педагогіки й просвітництва, в резолюції теж йдеться про створення спільної культури історичної пам'яті, котра відторгла б злочини фашистських, сталінських та інших тоталітарних і авторитарних режимів минулого, сприяла б просвітництву щодо викриття звірств Другої світової війни, таких як Голокост та систематична дегуманізація його жертв.

Однак, як ми вже розглядали вище, Теодор Адорно дещо скептично ставився до можливості вирішити проблему денацифікації й демократизації одними просвітницькими методами. Тому він закликав насамперед зважати на ті об'єктивні обставини котрі «щогодини породжують націонал-соціалізм», оскільки подолати минуле можна лише тоді, «коли вдасться подолати самі причини подій минулого». Тому що в системі, заснованій на насильстві, об'єктивно будуть визрівати «явні і замасковані фашистські новації», які привносять в Європу війну і врешті-решт, сприяють російській гегемонії в Європі, коротше кажучи, що вони призводять до політичної катастрофи». Одним словом, щоб протистояти фашизації суспільного життя слід не просто пояснювати світ, а й кардинальним чином перетворювати його у напрямі розбудови соціально відповідальної держави, яка б створювала підстави для гідного життя широких верств населення [1].

Тим часом ми не можемо обійти увагою того факту, що після початку широкомасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року підтримка росіянами дій російського прези-

дента Володимира Путіна у березні місяці виросла до 83%, хоча ще в лютому така підтримка складала 71%. Про це повідомило соціологічне агентство «Левада-Центр». Більше того, соціологи зафіксували суттєве зростання числа росіян, згідних, що стан справ в Росії посувається у вірному напрямі: в лютому таких було 52%, а в березні їх кількість зросла до 69%. Не схвалювали рішень Путіна щодо вторгнення 15% росіян, але в Кремлі відразу ж заявили, що «не будуть враховувати думку росіян, котрі не згодні з веденням війни» [6].

Зазначені процеси засвідчують, що в Росії запанував культ насилля – від кремлівських верхів до провінційних низів. Заради справедливості слід зазначити, що цією загрозливою тенденцією охоплений нині увесь світ. Науковці фіксують, що йдеться не лише про «дугу нестабільності» від Північної Кореї до Малі, від Бразилії до Болгарії й від Греції до Осциру Wall Street у США. Світ втратив орієнтири поступу, позбувся свого виразного гуманітарного профілю і, що особливо насторожує, – став на загаль менш соціально відповідальним. А звідси й наростання тієї соціальної напруги, що виливається врешті-решт в серії терористичних актів. Відомий англійський політолог Ноам Хомський зазначає: «...Фактом є те, що тероризм працює. Насилля зазвичай спрацьовує. Це світова історія» [5].

І це не просто судження одного із оригінальних авторів сучасності, а досить поширена в наукових та політичних колах думка. Так, президент Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) Клаус Шваб визнав у Давосі 2016 той факт, що й надалі «буде все більше стиратися різниця між такими поняттями, як війна і мир, воююча і невоююча сторони, і навіть насилля і не насилля» [3]. Лави ультраправих та лівацьких партій зростають, а їхній вплив у світі щодень стає помітнішим. Закономірно постає питання: а яким достоту є те соціальне середовище, що створює ґрунт для зростання рядів нинішніх піхотинців радикалізму? І тут не обійтися політичними загальниками про глобальну кризову ситуацію.

Відповіді на ці проблеми спробував дати у своїй статті той же Шваб на форумі в Давосі. Його статтю, яку вважають нині «Капіталістичним маніфестом» початку XXI століття, було опубліковано в журналі *Foreign Affairs*. На думку Шваба, гряде Четверта промислова революція (або ще – Індустрія 4.0). Нині доводиться враховувати й цикли технологічних змін, й синусоїду економічних криз. Ще неможливо передбачити, як ця революція буде розгортатися, але не доводиться сумніватися, що докорінні зміни зачеплять усі групи, верстви й прошарки людства, всі професії.

Зміст поняття «Індустрія 4.0» означає створення на базі окремих автоматичних роботизованих систем виробничих комплексних структур. У них люди безпосередньо до виробничого циклу залученими не будуть: більшість рішень система зможе приймати самостійно, покладаючись на показники датчиків та іншої апаратури. Тобто, першорядну роль на «розумних підприємствах» відіграватимуть автономні роботи. Четверта промислова революція глибоко змінить ланцюжок створення додаткової вартості. Запровадження автоматичних ліній неминуче призведе до збільшення масового безробіття. Як стверджують експерти, прихід «розумних» виробництв скоротить доходи від праці, а поглиблення соціальної нерівності загрожуватиме зростанням катаклізмів унаслідок «глобального політичного пробудження» мас. Тут не виключена перспектива справжнього соціального потрясіння.

Нині у світі з'являється новий претендент на роль могильника капіталізму – прекаріат. Вважається, що термін «прекаріат» запропонував до вжитку професор соціології Мюнхенського університету Ульріх Бек. «Прекаріатом» у суспільних науках стали називати будь-яку ненадійну, нестійку, непостійну трудову зайнятість, а також людей, яким таку форму зайнятості нав'язано. Посилення компоненти «кібер-фізичних систем» у виробництві, ймовірно, призведе до зменшення потреби в робочій силі. Швидке нарощування виробництва дешевих това-

рів навряд чи матиме належний збут: люди, залишившись без роботи, не зможуть ці товари купити. Тож стає вірогідною соціально-політична реакція людей, викинутих із процесу життєдіяльності, оскільки, мовляв, вони не становлять жодного інтересу для міжнародних корпорацій ні як виробники, ні як споживачі.

Як засвідчує стан справ, уже не «привид бродить по Європі – привид комунізму», а над континентом чигає тінь непередбачуваного «прекаріату», який перебирає на себе роль колишнього індустріального пролетаріату як нового «гробаря буржуазії». І цьому нема ради, оскільки проблема соціальної нерівності, що досягла в сучасному глобалізованому світі фантастичних масштабів, неминуче потребуватиме належного розв'язання. Адже не секрет, що статки 1% найбагатших людей світу вже перевищили статки половини всього людства. З урахуванням ще вузького прошарку заможних людей, решті людства – а це 79% населення світу – належить лише 5,5% глобальних статків. Четверта промислова революція може значно поглибити цей розрив. Поза сумніву, що цей сегмент населення спроможний влаштувати справжній «бунт проти машин». Не виключено, що цей новітній феномен у формі соціального радикалізму прокладає шлях до фашизації суспільства. Власне, на просторах Російської Федерації цей феномен уже дає про себе знати.

Масова підтримка агресії Росії проти України, істеричний виклик усій західній цивілізації (насамперед «америкосам» і різного роду «піндосам») – не може не насторожувати світову громадськість, насамперед жителів сусідніх з Росією країн. Наростання соціальних передумов радикалізму стало настільки очевидним, що привернуло вже увагу й деяких представників російської влади. Ще в 2013 році вони визнали, що 38 мільйонів росіян «незрозуміло де зайняті, чим зайняті, як зайняті». Виявляється, що саме така кількість громадян Росії не фігурує в офіційному секторі економіки [4].

Звісно, було б перебільшенням вважати, що причиною незанятості в Росії є її вступ у фазу «Індустрії 4.0». Суть справи скоріше у провалі спроби модернізації країни та зависання її добробуту у залежності від видобутку й торгівлі нафтою та газом. А людей на ринку праці виявилось набагато більше, ніж того вимагає нафтодобувна промисловість. Уся ця маса очутилася поза увагою правлячих кіл Росії. Що згодом й викликало наростання тривоги Кремля за можливі наслідки в соціально-політичній сфері.

Проблема привернула до себе увагу науковців. Невдовзі з цієї проблематики з'явився ряд наукових оглядів російських дослідників, а також перекладів робіт іноземних соціологів. Зокрема в Росії перекладено й книгу британського соціолога Гая Стендінга «Прекариат: новий опасный класс» (М.: Ад Маргинем Пресс, 2014, 328 с.). Відтак термін «прекариат» поступово став набувати належного побутування в російському науковому середовищі для адекватного описання загрозливих соціальних процесів. Наприклад, визнається: «В Росії все ширше розповсюджується прекаріальна праця. Це непостійна робота, негарантована і невисока оплата, нерегламентований робочий час. Жодного навчання, жодного соціального пакета, жодної охорони праці. І ще один важливий момент – жодної можливості захистити свої позиції і права» [2].

Як впливає з аналізу, порушення трудових прав в Росії – це не окремі кричущі факти, а усталена політика. Строковий договір, із можливістю перервати його в будь-який момент, перетворює працівника в аж надто слухняну істоту. Чим бідніший працівник, чим більшим убожеством він переймається, тим слухнянішим він стає. У свій час Маркс писав, що капіталіст за прибуток у триста відсотків може піти на будь-який злочин. Точно так же і тимчасовий працівник здатен на будь-яке глупство і підлість. Якщо загадають – будуватиме будинки з порушенням технології, знаючи, що завтра він може зруйнуватися. Він буде укладати асфальт під час дощу, переробляти дату на

прострочених продуктах, продавати підроблені ліки. Саме тому аналітики звертають увагу на те, що «готовність працівника зберегти будь за що тимчасову роботу, помножена на прагнення підприємця до наживи будь-якою ціною, не просто роз'їдає, а підриває трудову і суспільну мораль» [2].

Доля нерегламентованого працівника – завжди бути бідним і залежним. Мільйони росіян зірвалися із провінції, тому що в зруйнованій і деградуєчій глибинці немає місця для їхньої кваліфікації, таланту й старань. Вони випадають із свого середовища – бо ж освоїтися там, де вони живуть місяцями заради заробітку, їм не вдається, а там, звідки вони від'їхали, у них рвуться зв'язки. По суті, вони перестають бути громадянами – адже, живучи в найманих помешканнях и не маючи реєстрації, вони не можуть брати участі у виборах.

Не варто думати, що нібито прекаріальний труд – нечіткість, розмитість, непостійність – це доля лише низько кваліфікованих працівників, тих, хто не навчався і не здобув належної професії. З кожним новим днем дедалі більше прекаріальних рис проглядається в діяльності вузівських викладачів. Вони мають договір лише на певну кількість років. Щоправда, раніше це компенсувалося непоганою заробітною платою й престижною роботою. Нині ж від престижних зарплат не лишилося й сліду. Навантаження росте, але ж крім викладання доводиться перейматися й пошуками грантів, вести наукову роботу й публікуватися. Надурочна праця переходить всі розумні межі. І це вже неможливо сприймати як щось гідне, мовляв, – перед нами факт «наукового горіння»! Насправді усі ці надурочні – це колосальний дефект науково-педагогічної діяльності, а це означає, що праця людей не цінується, що її ніхто не береже і, що найголовніше, ніхто її гідно не оплачує. Але найбільш гнітючий наслідок надурочної праці – це виключення людини із усіх інших сфер життя: у надзавантаженої людини не залишається часу на сім'ю, на дітей, ніколи довести до ладу побут. Як тут не згадати фразу шекспірівського короля

Ліра: «Життя до необхідності зведи, й людина перетвориться в скотину».

Вчинення російськими військовими злочинів проти людяності під час агресії проти України – закономірний наслідок морального падіння прекаризованого населення Росії. А ця проблема вимагає окремого розгляду.

Бібліографія

1. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? // Журнальный зал. Неприкосновенный запас. – 2005 – №2-3 (40-41). – Режим доступа: <http://magazines.ru/nz/2005/2/ado4.html>

2. Бизюков П. Диктатура прекариата. URL: http://www.gaseta.ru/comments/2014/04/29_x_6013393.shtml

3. Мануков С. 4-я промышленная революции в Давосе. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://expert.ru/2016/01/21/chetvertaya-promyshlennaya-revolutsiya/>

4. Семячко А. Новые опасные: что такое прекариат и ждет ли нас социальная нестабильность. URL: <http://theoryandpractice.ru/posts/10489-precariat>

5. Хомский Ноам. Википедия. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%5A%d0%BE%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9D%D0%BE%D0%B0%D0%BC

6. 83% россиян поддерживают Путина – Левада Центр. URL: www.pravda.com.ua/rus/news/2022/03/30/7335868/

4.9. Як прекаризація призводить до здичавіння російського населення?

В російських наукових оглядах появу прекаріату пов'язують з першими роками після розпаду СРСР, коли маси людей змушені були буквально «переобрати» своє власне життя. Інженери і наукові працівники ставали промоутерами різноманітних фірм, жителі периферії (з вищою освітою і без неї) ставали «човниками», вчителі – створювали мережі репетиторства, студенти, та й колишні викладачі вузів – писали за гроші курсові й дипломні роботи тощо. Одним словом, праця пристосо-

увалася до ринку і ставала «гнучкою». Так же «гнучко» (майже «згорблено й прогнuto») її зображає дехто із дослідників: як нібито форму самовиявлення трудящих, що надає «можливість отримувати поточні трудові доходи з більшою регулярністю, ніж в формальній зайнятості, а часто-густо й в більш високому розмірі» [5].

До життестійкості людини в умовах неформальної зайнятості дослідники відносять: динамізм, готовність до змін, соціальну мобільність, а головне – оцю хвалену гнучку флексибільність. Тут мається на увазі пластичність – здатність особистості змінити елемент чи всю програму поведінки на випадок вимог об'єктивної ситуації, «не ламаючись», а вписуючись в нову реальність, зберігаючи особистісну цілісність. Прямо тобі як у соціал-дарвіністів: відбувається природний відбір! Чи може бути для Путіна якийсь кращий відбір майбутніх насильників і мародерів?

Між тим російські соціологи Т.Ю. Богоморлова і В.С. Тапіліна прослідкували динаміку трансформації соціального профілю до кризи 1998 р. і після неї, виділивши 5 прошарків населення із такими характеристиками. У вищий прошарок – «еліту» – до кризи входило 1,5% населення, а після кризи – 0,7% населення Росії. Малочисельність і нестабільність цього прошарку не дали можливості дослідникам навіть окреслити його соціальний профіль.

У верхню частину середнього прошарку до кризи входило 13,7% населення, а після кризи – лише 5,4%. До цього прошарку дослідники віднесли великих чиновників і законодавців, генеральних директорів й управлінців державного й приватного секторів економіки. В цьому ж прошарку представлені спеціалісти у сфері фінансів і кредиту, юстиції, керівники силових структур. По-суті, це, відповідно до стратифікації Г. Стендінга, той же саларіат. Однак після кризи у ньому різко зменшилося представництво освічених людей. Так, у 2,5 рази зменшилася кількість професіоналів вищої кваліфікації із галузі точних і

технічних наук (фізика, математика, прикладні науки). В 3,2 рази – зменшилася кількість робітників з базовою освітою в галузі гуманітарних наук (економісти, юристи, перекладачі, творчі працівники). В 5,5 разів – зменшилася кількість людей з базовою освітою в галузі медичних наук і біології.

В нижній частині середнього прошарку, що включав у себе до кризи 40,2% населення, чисельність скоротилася в 1,5 рази – до 26,4%. Тут дослідники поміщають спеціалістів з базовою медичною освітою, інженерні кадри діючих підприємств, численні категорії службовців, постачальників, адміністраторів, дрібних державних чиновників, без котрих не може обходитись будь-яке виробництво. Сюди ж зачисляють робітників з ґрунтовною кваліфікацією – «старий робітничий клас» згідно з класифікацією Г. Стендінга.

Чисельність нижчого прошарку в результаті кризи виросла в Росії більш ніж у 1,5 рази – з 43,9% до 67,5% від кількості населення. Саме в цьому прошарку представлена найменш освічена частина населення (з початковою й неповною середньою освітою). Незмінне ядро цього прошарку – різноробочі в сфері торгівлі й обслуговування. Після кризи 1998 р. в цей прошарок потрапило 70,9% працівників охорони здоров'я із середньою освітою, 52,5% працівників науки і обслуговування науки. У цей прошарок «неблагополучних людей», що не мають ні гарантованої зайнятості, ні впевненості в майбутньому, перемістилася частина спеціалістів інженерного профілю й робітників [2].

У підсумку група ризику представлена не лише нижчим прошарком (його чисельність складає від 20 до 40% населення, а в кризові роки може досягати 60%), але й нижчою частиною середнього прошарку, представленого «білими комірцями». Ця група трудящих Росії схильна до невизначеності в трудовій зайнятості, втратою впевненості в майбутньому, хронічної тривожності. Доля цієї групи – неформальна зайнятість – будь-які види трудових відносин, засновані на усній домовле-

ності. Звідси – нестабільність трудових відносин, а також відсутність у працівника яких би то не було соціальних гарантій, перспектив професіонального зростання. Згідно аналізу професора Сергія Дружілова, показник неформальної зайнятості складав у 2014 році близько 20 млн. осіб, із котрих близько 4 млн. людей статистика відносить до самозайнятих [3].

Наскільки гостро реагує громадянське суспільство Росії на проблему прекаріату, засвідчує аналітичний матеріал «Чого бажає молодіжний прекаріат Росії». Як вважають автори, гострота проблеми викликана тим, що, «на відміну від Заходу, держава майже повністю самоусунулася від вирішення соціальних проблем. Прекаріат у нас не стільки наслідок постіндустріального світу, скільки «покинутості» державою, яка, зокрема, мляво регулює трудові відносини. Є ще одна причина масової появи такої страти в Росії – «здичавіння» населення, відсутність у нього базових знань, без яких немислимим є постіндустріальний світ – знання іноземних мов, поглибленого вивчення якоїсь професії, відсутність навички розбудови горизонтальних відносин» [6].

Особливо виявляється це «здичавіння» в молодіжному середовищі. Як засвідчують соціологи, не більше 20-25% школярів систематично використовують вільний час для саморозвитку (читання книг, заняття спортом, музикою). Для більшості ж представників учнівської та студентської молоді пріоритетом є проведення часу «на дозвіллі», по суті – байдикування. Майже половина молоді практично не читає художньої літератури. Загострюється проблема «важких підлітків», 51,4% із них – вихідці з неповних сімей. Більшість молодих людей не збирається трудитися ні в індустріальному, ні в сільськогосподарському секторі виробництва. Але їм не вистачає знань, щоб вписатися у світ постіндустріальний. Значна частина сучасної молоді Росії гадає, що для того, щоб чогось досягти в суспільстві, досить не трудових зусиль, знань і етичних настанов, а лише вміння підім'яти під себе інших. Соціологічні опитуван-

ня показують, що російська молодь вважає, що «іноді доводиться переступати через моральні принципи і норми для того, щоб добитися успіху в житті, оскільки сучасний світ жорстокий» (59% у віці 18-25 років і 52% у віці 26-35 років) [6].

То чи варто дивуватися, що екстремізм у молодіжному середовищі став у Росії масовим явищем. Зокрема, в «лихих дев'яності» активізувалася діяльність асоціальних молодіжних організацій екстремістського характеру (РНЄ, лимонівці, скінхеди, фанати тощо), що спекулювали на ідеях національного відродження і провокували зростання злочинних акцій на етнорелігійному, політичному ґрунті. Нині на території РФ діє 141 екстремістське молодіжне угруповання, де кількість постійних членів складає до півмільйона осіб. І справа не тільки і не стільки в цифрах, як у тому, що йдеться про соціальну хворобу, що глибоко зачіпає суть суспільних відносин. Небезпечним є і той факт, що екстремізм Росії «молодіє». Соціологи зазначають, що найчастіше злочини вчиняють молоді люди у віці 15-25 років.

Безумовно, було б неправильно підверстувати під екстремізм всю російську молодь. Однак, з другого боку, близько третини молодих людей Росії (при «допустимій» соціологами нормі не більше 5 – 10%) здатні, згідно з результатами аналізу НДІ комплексних соціальних досліджень Санкт-Петербурзького державного університету, піти по цьому шляху. Причому у масі своїй це діти із так званих неблагополучних сімей [1].

Ніщо не заважає нинішньому керівництву Росії піти по шляху «утилізації» цього соціального матеріалу під час агресії проти України. Ідеологічну основу виправдання агресії запропонував 20 листопада 2021 року відомий кремлівський політтехнолог Владислав Сурков у своїй статті «Куди подівся хаос. Розпаковка стабільності». Сурков стверджує, що будь-яка замкнута система, в тому числі й держава, накопичує в собі енергію хаосу, що загрожує цій державі. Як цьому заподіяти? Краще за все експортувати цей хаос у сусідні країни й регіони. Власне, Росія завжди так і поступала: «Впродовж віків Росій-

ська держава з її суворим і малорухомих політичним інтер'єром зберігала себе виключно завдяки своєму невинному прагненню за власні межі. Вона давно розучилася, а скоріше всього, ніколи й не вміла виживати в інший спосіб. Для Росії постійне розширення не просто одна із ідей, а справжній екзистенціал нашого історичного буття» [4].

Оскільки соціальна ентропія дуже токсична, і утримувати її в домашніх умовах аж надто небезпечно, Сурков пропонує: «Її слід винести куди-небудь подалі. Експортувати для утилізації на чужі території». Не дивно, що 24 лютого 2022 року Росія розпочала війну, внаслідок якої російський хаос насильно скидається в Україну. Як засвідчує практика, для вторгнення в Україну відбиралися насамперед солдати із російської периферії, тієї глибинки, де завжди панували злидні, а шансів вирватися із неї у людей практично не було. Саме цей контингент населення ставав реальною загрозою поповненням різноманітних кримінальних угруповань, соціальних протестів, заворушень. І тут, розв'язавши агресію проти України, з'явилася можливість відправити цих людей на війну, щоб там вони могли знайти вихід своїй протестній енергії – убивати невинних людей, гвалтувати жінок й мародерствувати. І, не в останню чергу, відчувати себе переможцями й у такий спосіб підвищити свою самооцінку, чого вони ніколи б не змогли досягти в самій Росії. А до того ж, повернувшись із України, можна було б тішитись награваними пральними машинами, нижньою білизною для своїх дам та іграшками для своїх дітей.

Судячи з усього, експорт хаосу планувалося не обмежувати лише Україною, що мало б призвести до поширення страху на більш широкий регіон. Росія сподівається на розкол Європи, частина якої мала б закликати до зупинення російської агресії, а інша – до пошуку «консенсусу», що на практиці означало б піддатися вимогам Путіна. Саме на це й робили ставку заводії агресії проти України. Однак цей глобальний експорт хаосу наштовхнувся на озброєну відсіч українців, на їхню волю до

спротиву, на любов до своїх дітей, своїх рідних, своєї Батьківщини.

Залишається сподіватися, що увесь цей хаос, який Росія внесла у мирне життя України, рано чи пізно вернеться в Росію, де він і був створений. Після повернення із війни дехто із російських солдатів задумується, що вони не були на світлій стороні історії, не були воїнами миру, а сіяли жорстокість і зло. Згодом прийде розуміння, що в такий Росії вони нікому не потрібні. Інші, зустрівшись із зневажливим ставленням до себе – «Я вас туди не посилав» – знайдуть собі інше застосування. Навчені убивати й насилувати, вони посилять кримінальні структури Росії.

Бібліографія

1. Антитеррористический портал Курский сельскохозяйственной академии. URL: http://antiterror.kgsha.ru?page_id=283
2. Богомоллова Т.Ю., Тапилина В.С. Экономическая стратификация населения в 90-е годы // Социологические исследования. 2001. №6, С.32-43
3. Дружилов С.А. Прекариат и неформальная трудовая занятость в России: социально-психологические аспекты // гуманитарные научные исследования. 2015. №1. URL: <http://human.snauka.ru/2015/01/9491>
4. Куда делся хаос? Распаковка стабильности. Владислав Сурков. URL: <https://psyteaman.livejournal.com/1569474.html>
5. Синявская О.В. Неформальная занятость в России: измерение, масштабы, динамика // Экономическая социология: электронный журнал. URL: <http://www.ecsoc.msses.ru>. 2005. Т., №2, С.27
6. Чего желает молодежный прекариат России. URL: http://www.chaskor.ru/article/chego_zhelaet_molodezhnyi_prekariat_rossii.34946

4.10. Як відбувалася реабілітація сталінізму?

Загальновідомо, що Радянський Союз не визнав своєї міри відповідальності за розв'язування Другої світової війни. Під впливом комуністичної пропаганди радянські люди ототожнювали роль своєї країни лише як визволителя Європи від на-

цизму, не визнаючи факту встановлення зони комуністичної окупації Східної Європи. І це принесло свої гіркі плоди. Агресія Росії як наступниці СРСР проти України в 2014 році засвідчила спадкоємність імперських зовнішньополітичних устремлень Кремля. І на цей виклик консолідованому Заходу слід було належним чином реагувати.

Яскравим свідченням зрушень у суспільній свідомості Європи може бути уже згадуване положення резолюції Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 року про ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера та радянської політики Сталіна. Така постановка проблеми у євродокументі, як і будь-яка інша інтерпретація на високому політичному рівні, заслуговує на належну увагу з боку представників науки. Тим часом на цьому напрямі політичні діячі вже в котрий раз потіснили науковців. В силу нинішнього геополітичного протистояння провідні політики спрямували обговорення резолюції в русло «історичної політики», що стала дедалі виразніше набувати рис війни історичної пам'яті. Та й чи могло бути інакше, коли з боку Росії обговорення «уроків історії» очолив сам президент РФ Володимир Путін: лише в грудні 2020 року він порушив у своїх виступах історичну тематику п'ять разів. Справжні тобі «п'ять путінських ударів» щодо осмислення уроків Другої світової війни.

Далі – більше: 2 липня 2021 р. в Росії було оприлюднено Стратегію національної безпеки, що викликала широкий міжнародний резонанс. Так, за оцінкою британського щотижневого журналу *The Spectator*, положення стратегії являють собою своєрідний «хрестовий похід щодо політизації й поляризації усіх аспектів російської культури. Це стратегія не безпеки країни, а безпеки її керівництва: документ спрямований на мобілізацію російської нації, навіть самої російської ідентичності, проти західних «лякал» всередині країни і за рубежом». Більша частина стратегії сприймається як параноїдальна звинувачу-

вальна критика на адресу «внутрішніх і зовнішніх» ворогів Росії. Найчастіше ці загрози згадуються на багатьох сторінках, присвячених культурі, історичній правді, духовним і моральним цінностям. Російське суспільство мобілізується на боротьбу із нібито дестабілізуючим впливом США та їх союзників, що прагнуть повернути собі глобальну гегемонію. На противагу цьому російські політики намагаються зобразити глобальну роль Росії як майже революційну, покликану захистити традиційні цінності культурної й історичної пам'яті, захистити «культурний суверенітет» «справжньої Європи».

Завдання, визначені в стратегії, втілюються в законодавчі акти, покликані покласти край діяльності «внутрішніх деструктивних сил» та підтримати контрольовані державою ЗМІ задля утвердження російських цінностей. Йдеться також про посилення фінансування молодіжних клубів «патріотичного спрямування», про контроль над загальнодоступним історичним наративом, про підтримку церкви й релігії. Політика консолідованого Заходу зображується як екзистенціальна загроза, спрямована на знищення російської ідентичності – чи то індивідуальної, чи національної: «Це цілеспрямоване змішування національної, державної й особистісної ідентичності працює на те, щоб підпорядкувати права особи й запити країни потребам держави. Ця стратегія є також частиною все триваючої кампанії російського уряду щодо мобілізації росіян проти загальносвітових концепцій, таких як верховенство закону і демократія, які зображуються як агресивне насаджування західних цінностей. Посилення контролю служб безпеки над раніше відкритими російськими університетами, придушення опозиційних політиків і ЗМІ, а також агресивне занесення в «чорний список» основних програм обміну з учбовими закладами США і Великобританії – усе це дії, спрямовані на ізоляцію й відчуження росіян від Заходу» [7].

В загальному ряду реалізації курсу на посилення ролі служб безпеки, на пленарному засіданні Державної Думи ще 9 червня

2021 року було прийнято закон про заборону ототожнення дій СРСР і фашистської Німеччини. Йдеться про заборону на публічне прирівнювання цілей, рішень і дій керівництва СРСР, командування й військовослужбовців з цілями, рішеннями і діями керівництва нацистської Німеччини під час Другої світової війни. Крім того, законом забороняється заперечувати вирішальну роль радянського народу у розгромі нацистської Німеччини й гуманітарної місії Радянського Союзу при звільненні країн Європи. Під публічністю в законі мається на увазі висловлення подібної точки зору під час виступу на публіці, у різноманітних творах, в засобах масової інформації, в тому числі й інформації, розміщеної в інтернеті. За словами однієї із ініціаторів проекту закону Олени Ямпольської, закон покладе край «вакханалії наклепів навколо великої Перемоги» [3].

Як тут утриматися від слів «вождя народів» Йосипа Сталіна: «жити стало краще, стало веселіше»? А тим часом резолюція Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» передбачала не «нагнітання вакханалії» – йшлося про те, що засудження гітлерівського нацизму логічно передбачає таке ж засудження сталінізму. Тим більше, що Німеччина подала приклад того, як здійснюється денацифікація. Тож залучення набутого Європою досвіду могло б призвести до ефективних кроків у напрямі десталінізації та декомунізації в СРСР. Бо те, що відбулось за часів Микити Хрущова, виявилось короткостроковим і малоефективним. Тоді у лютому 1956 р. на XX з'їзді КПРС у доповіді Хрущова «Про культ особи і його наслідки» хоч і були перераховані злочини сталінського режиму, однак головна причина людських трагедій була зведена до особистості Сталіна: «все було підпорядковано сваволі однієї особи». Щоправда були й позитивні зрушення – до кінця року із заслань і таборів було звільнено декілька мільйонів людей. А ще після XXII з'їзду партії у 1961 р. із Мавзолею було винесено тіло Сталіна, перейменовані міста й вулиці, демонтовані його численні пам'ятники.

Тим часом після фактичного усунення Микити Хрущова від влади у жовтні 1964 р. навіть ця обмежена політика десталінізації стала поступово згортатися. У цьому ж році активізувалася лінія на «переведення стрілки» від засудження сталінізму у бік боротьби з німецьким нацизмом: у заяві радянського уряду від грудня 1964 р. увага акцентувалася на такому: «Винуватці жажливих злодіянь в жодному разі ні за яких обставин не повинні уникнути справедливої відплати... Ні з чим не порівнянні злодіяння фашистських убивць, що прагнули знищити цілі народи». Олександр Солженіцин коментує ці слова заяви таким чином: «Це – до того, щоб у ФРН не дозволити застосовувати строків давності через двадцять років. Лиш тільки самих себе судить не хочеться, хоча ж і “прагнули знищити цілі народи”». Натомість, продовжує Солженіцин, «у нас багато друкується статей про те, як важливо покарати західнонімецьких злочинців, що втекли. Є просто спеціалісти по таким статтям: яка моральна підготовка мала бути здійснена нацистами, щоб масові вбивства здалися їм природними й моральними» [6].

І от в руслі тихої реабілітації сталінізму відбувається хворобливий процес: законодавці наполягають на тому, що не вони ж здійснювали репресивні вироки, а виконавці – у тому, що не вони ж видавали ці нелюдські закони. А охорона, мовляв, взагалі не знала хто за що сидить. З цього приводу Солженіцин зазначає: «Так слід було дізнатися, якщо ви люди! Тому ви й злодії, що не мали ні громадянського, ні людського погляду на людей, котрих охороняли. А хіба не було інструкцій і у нацистів? А хіба не було у нацистів віри, що вони спасають німецьку расу? Та й наші слідчі не запнуться (уже не запинаються) відповісти: а навіщо ж ув'язнені самі на себе показували? Слід було б, мовляв, твердо стояти, коли ми їх катували! А навіщо ж донощики повідомляли брехливі факти? Адже ми опиралися на них, як на показання свідка... Але переполох швидко закінчився. Ні, відповідати нікому не доведеться. Розбирати нікого не будуть» [6].

А тим часом у радянському суспільстві набирали ходження балачки, що, мовляв, люди із системи НКВС після викриття культу особи Сталіна пішли трудитися на підприємства, стали активістами, а то й секретарями парторганізацій, а в разі люстрації їх персональні справи будуть розбирати й майже що звинувачувати. А за що, мовляв, розбирати? За те, що ретельно виконували усі вказівки, що йшли згори? А відтак потерпати за тих, хто ці вказівки давав? То ж краще про це не згадувати: «Можливо ось штати трохи де-не-де скоротилися, аж ось перетерпіти – і розширяться! А поки гебісти, хто ще не дослужив до пенсії чи кому слід до пенсії добрати, пішли в письменники, в журналісти, в редактори, в лектори-антирелігійники, в ідеологічні працівники, а хто – в директори підприємств. Змінивши рукавички вони, як і раніше, будуть нас вести. Так і надійніше... А в архівних управліннях поки, не поспішаючи, проглядають і знищують усі зайві документи: розстрільні списки, постанови на ШИзо [штрафной изолятор] і БУРи [барак усиленного режима], матеріали табірних слідчих дій, доноси стукачів, зайві дані про Практичних Працівників і конвоїрів. Та й у санчастині, і в бухгалтерії – скрізь знайдуться зайві папери, зайві сліди...». І все це не пройшло даремно: «Тому то у серпні 1965 року з трибуни Ідеологічної Наради (закритої наради щодо спрямування наших умів) і було проголошено: «Пора відновити корисне і правильне поняття ворог народу!» [6].

Про яке покаяння і духовний катарсис тут може йти мова? А радянських людей між тим зводили до рівня «табірного пороку». І, за словами Солженіцина, «допоки ми в собі не подолаємо цього пороку, – не буде на землі справедливого ладу – ні демократичного, ні авторитарного». А тим часом уже в 1970-ті рр. в радянських фільмах знову став з'являтися образ Сталіна в позитивному контексті. Цю тенденцію в другій половині 1980-х рр. призупинила горбачовська перебудова. Проте з приходом до влади Володимира Путіна в Росії розпочалася друга хвиля реабілітації Сталіна. У травні 2021 р. 56% уже ро-

сіян були згідні з тим, що «Сталін був великим вождем», 14% респондентів дотримуються протилежної точки зору (за даними КМІС для України ці показники складають 16% і 40% відповідно). Тим самим суспільна думка Росії засвідчила вкрай низький рівень громадянської зрілості. Ці дані наводять на думку про те, що проблему десталінізації (а ширше – декомунізації) не вдасться вирішити в короткостроковій перспективі – це надто тривалий процес справжньої зміни поколінь [5].

Тим не менше, було б неправильно звалювати всі гріхи на особу Путіна. Проблема десталінізації значно глибша – йдеться про зрушення в свідомості мільйонів людей. Тут знову ж таки нам може стати в пригоді уже цитоване вище судження Теодора Адорно про те, що сутність тоталітарного режиму неможливо вивести з одних лише суб'єктивних схильностей. Існуючий у країні економічний порядок і, відповідно до його моделі, також і майже вся економічна організація сприяють, як і раніше, залежності переважної більшості людей від обставин, над якими вони не владні, і тим самим – незрілості людей. Якщо люди хочуть жити, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих обставин і змиритися з ними [1].

Отже при оцінці процесу десталінізації слід уникати скочування до русофобії. В контексті зазначеного й політична свідомість росіян не може розглядатися нами як масова інфантильність чи безвідповідальність, оскільки їхня поведінка пов'язана скоріше із штучною затримкою політичної культури з боку владних структур, нав'язування ними відчуття розпачі й безпомічності серед населення. За оцінкою директора «Левада-Центру» Льва Гудкова корінь зла таїться в тому, що російське суспільство вийшло із економічної зрівнялівки й розподільчої організації повсякденного життя. Наразі воно у значній мірі зберігає державно-патерналістські уявлення. Сенс існування людей зводиться до вимушеного пристосування у ставленні до свавільної держави, що визначає рамки повсякденного існування.

За останні тридцять років інституціональна система Росії змінилася вкрай нерівномірно – швидше за все трансформувалися ринкові відносини, система комунікації, масова культура, стандарти споживання (рівень життя значно піднявся й змінився, особливо у мегаполісах), а от «взаємини влади й обивателя, адміністративна і поліцейська сваволя, суд, що повністю залежний від влади, політична поліція, масова школа й інші інститути залишилися по-суті колишніми. Тому раціональність життєдіяльності зводиться до стратегії пасивної й понижуючої адаптації до репресивної держави. Як і за часів Щедрина, максими виживання – «слід терпіти», «не висовуватись», «годити», «вуха вище лоба не ростуть», «не підмажеш – не поїдеш» тощо. В 1990-ті роки, до встановлення авторитарного режиму Путіна, люди здавались більш самостійними й підприємливими (були змушені до того), нині – більш залежними чи купленими владою. Тому мова може йти, як мені здається, не про інфантильність, а про цинізм, причому – масовий, зверху донизу» [4].

Наразі ми є свідками того, що українці, на відміну від росіян, у масі своїй подолали спадщину сталінізму. І в цьому полягає принципова відмінність між двома народами. Яскравою ілюстрацією цього феномену може послужити уже згадуване вище ставлення росіян і українців до постаті Сталіна: тезу «Сталін був великим вождем» підтримують 56% росіян і лише 16% українців. Пояснює цей момент російський соціолог Олексій Левінсон таким чином: «Відразу після розпаду СРСР і в Росії, і в Україні були сильні антисталінські настрої, що склалися в епоху гласності, коли стали широко відомі його злочини. Потім у Росії ідеї гласності лягли не в масть, а в українському суспільстві навпаки усе більше людей не хотіли прощати Сталіну голодомор. Тому негативні почуття на його адресу і нині в українців більші, ніж були у росіян двадцять років тому. В подальшому українці змінювали своїх лідерів одного за іншим, а росіяни тримаються за одного і того ж усі ці роки, і тому у них

відчувається попит на фігуру «великого вождя» як опору в минулому для нинішнього. Росіян його велич [вождя] підносить їх у власних очах, для українців цього немає. Різниця в тому, що для нинішніх росіян Сталін – вождь їхньої країни, оскільки в Росії символічне ототожнення з Радянським Союзом в путінську епоху вельми заохочується, а в Україні тенденція протилежна, і визнавати Сталіна «своїм» вони не хочуть». До того ж, зазначають аналітики Левада-Центру, у росіян стосовно персони Сталіна переважає повага (45%), на другому місці – байдужість (28%), на третьому симпатія (10%). Серед українців більш поширеними є нейтральні і негативні почуття: байдужість (34%), відраза й ненависть (17%), неприязнь і роздратування (16%) [5].

Що вже говорити про негативне ставлення українців до персони нинішнього президента РФ Володимира Путіна – таких 81%, а позитивно до нього ставиться лише 15% респондентів [2].

Бібліографія

1. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? – Журнальный зал. Неприкосновенный запас. 2005. №2-3 (40-41). URL:
2. Более 80% украинцев негативно относятся к Путину – опрос. URL: <https://gordonua.com/news/politics/bolee-80-ukraincev-negativno-otnosyatsya-k-putinu-opros-1571504.html>
3. Госдума приняла закон о запрете отождествления действий СССР и фашистской Германии. URL: <https://www.pnp.ru/social/gosduma-prinyala-zakon-o-zaprete-otozhdestvleniya-deystviy-sssr-i-fashistkoy-germanii.html>
4. Левада-Центр. Россия и Украина. URL: <https://www.lewada.ru/2015/04/03/rossiya-i-ukraina/print/>)
5. Отношение к Сталину: Россия и Украина. URL: <https://www.levada.ru/2021/06/23/otnoshenie-k-stalinu-rossiya-i-ukraina/print/>)
6. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. 1991. Т.3. Части V – VI. С.330
7. The Spectator: новая Стратегия национальной безопасности России испугала Запад. URL: inosmi.info/the-spectator-novaya-strategiya-natsionalnoy-besopasnosti-rossii-ispugala-zapad.html

4.11. Чим пояснити одержимість Путіна Україною?

У своїй політиці Володимир Путін враховує феномен екзистенційного виклику України в подоланні сталінізму та його пережитків. Тож з боку Кремля відбувається масова кампанія по дискредитації українців як народу в очах російської громадськості. Особливого пресингу зазнала російська громадська думка після агресії Росії проти України в 2014 році. На поверхневому декларативному рівні ставлення росіян до України було здебільшого позитивним, хоча й різко відрізнялося у негативному ставленні до жителів Західної України, на відміну від мешканців Сходу України. Що ж стосується ставлення до урядових кіл України, зазначає Лев Гудков, то воно формувалося Кремлем як агресивно негативне. Київська влада зображується винуватцем ескалації насилля й військових дій на Донбасі: «Під дією пропаганди спливли етнічні передсуди й ксенофобські стереотипи сприйняття українців. Події на Майдані сприймаються як «народне повстання» проти корумпованого режиму Януковича, і як ланку інспірованих США масових виступів і соціально-політичних переворотів, що тривають по всьому світі й підготовлених за допомогою Інтернету й соціальних мереж, підтримки й діяльності зарубіжних фондів, неурядових організацій. Логічні неув'язки й суперечності в цьому плані мало кого бентежать. Ця нехитра ідея виявилася для російського населення переконливою основою для універсального пояснення поточних подій. Конспірологічні версії соціальних подій і процесів здаються людям адекватними, тому що вони самі себе в душі усвідомлюють корумпованими, а звідси – й переконаність у всезагальній продажності інших і схильності до опортунізму» [3].

Тотальна й агресивна за своєю природою кремлівська пропаганда, що супроводжувалася витискуванням усіх незалежних джерел інформації й введенням жорсткої цензури вияви-

лася досить ефективною. Цілеспрямований потік інформації «переконав» росіян у тому, що на Донбасі триває повстання проти київської «фашистської хунти» та українських націоналістів, що виявилися «маріонетками» Заходу. Антиукраїнська інформація зосереджена навколо декількох основних тез: 1) в Україні відбувся державний переворот, путч, до влади прийшли радикальні націоналісти (фашисти, нацисти, антисеміти) бандерівці, що розпочали політику дискримінації росіян в Криму й на Донбасі; 2) в країні панує хаос, вакуум влади, безчинствують банди грабіжників, відбувається повний розвал держави; 3) «наростаюча загроза російському населенню» вимагає, мовляв, нагальних заходів щодо його підтримки і захисту; 4) у підсумку усе це змушує Москву відсунути на другий план міркування про необхідність дотримання норм міжнародного права й міжнародних угод, правових гарантій тощо; 5) Росія повертає назад свої історичні території й змушує Захід поважати російські національні інтереси.

Відтепер внутрішнє законодавство Росії домінує над міжнародним правом. В 2014 році на хвилі ейфорії підтримка росіянами прямої інтервенції на територію України була досить значною навесні й понизилася лише на кінець року (з 74% до 40% відповідно). Показово й те, що тривалий час, під впливом кремлівських ЗМІ, населення відмовлялось визнавати присутність російських військ на Донбасі. Навіть після того, як стало неможливо більше приховувати факти такого виду – свідчення по наявності важкої техніки, свідчення про вбитих – основна маса росіян вкрай неохоче публічно визнає їх, опираючись, в такий спосіб, необхідності робити із них адекватні висновки [3].

Здавалось би – абсолютна перемога російської «гібридної війни». Однак це насправді війна не лише проти України. Не в останню чергу це війна Кремля проти самого російського народу. Саме на цьому наполягає російський дослідник, доктор філософських наук, професор Микола Копосов, заявляючи

про недоречність і недолугість путінської пропаганди щодо фашизації України: «Чим настирливіше російські ЗМІ зображають нову українську владу як фашистську хунту, тим ясніше стає, що справжньою мішенню для російських стріл, випущених по Майдану, є Болотна [площа]. Мало хто в світі повірить цій антиукраїнській пропаганді. Але її цільова аудиторія – в основному російська. Кожен, хто виступає проти путінського режиму і його союзників, має уподібнюватися трохи нацистам в очах його лояльних підданих» [1].

І тут нам уже доводиться зважати на суб'єктивний фактор особистості Путіна. Так, американський журнал *Atlantic Council* звернув увагу на те, що в міжнародних ЗМІ президента РФ нерідко виставляють таким собі ловким маніпулятором, якому, завдяки його минулому досвіду в структурах КДБ, за іграшки перехитрити опонентів і опинитися на три кроки попереду. Щоправда реальність виявляється набагато прозаїчнішою: основний його успіх на ниві відродження великодержавного статусу Росії назагал пояснюється досить приземленим поєднанням підкупу, опортунізму й старої вивіреної агресії: «Найбільш очевидний приклад обмеженості Путіна як стратега – його катастрофічний підхід до України. Коли він лиш прийшов до влади, на рубежі тисячоліть, Росія й Україна були настільки тісно переплетені, що кордони між двома країнами підчас здавалися розмитими. Прошло два десятиліття, і Росія й Україна уже восьмий рік ведуть неоголошену війну, що спровокував особисто Путін й котра зруйнувала двосторонні зв'язки й привела до безпрецедентного в історії краху російського впливу. Геополітичний мудрець так не поступає. Путін, як і раніше, рішуче заперечує збиток, який же сам завдав двостороннім відносинам з Україною, і вперто відмовляється змінювати курс. Навпаки, його очевидна одержимість Україною з початком воєнних дій у 2014 році лише посилилася. Останнім симптомом цієї фіксації стало його видатне есе із 5 000 слів, опубліковане у липні 2021 року. У ньому Путін видав безкомпромісно

імперіалістичне трактування російсько-українських стосунків» [10].

Зазначений вище опус Путіна під назвою «Про історичну єдність росіян і українців» сколихнув світове експертне середовище своєю відвертою агресивністю. Українські історики з Інституту історії України НАН України (Генадій Боряк, Кирило Галушко) акцентували на тому, що ця стаття Путіна «не наукова»: «Вона дійсно не історична, вона світоглядна», а світогляд може бути й ретроградним. Інші аналітики акцентували увагу на тому, що «стаття в основному є понурим переказом радянського підручника історії, вона повна брехні й маніпуляцій» (Денис Казанський). Дехто зазначає, що цей опус нагадує маячню Гітлера, викладену у книзі «Майн кампф» і визначає «можливу стратегію дій Російської імперії, його величності Путіна на найближчі десятиліття, а не роки...» (Петро Порошенко). Таблоїд «Московський комсомолец» запевняє, що «Путін приступає до здійснення плану, котрий він давно вистраждав і детально продумав... Путін викотив Україні останній ультиматум». А дехто вдався й до легковажних висловлювань на кшталт «Нам взагалі байдуже, що ви думаєте про нас, нашу історію і наші реалії» (Мустафа Наєм).

І в кожному із цих суджень є своя правда. Однак, як на мою думку, слід більш уважніше поставитися до слушного судження російського професора Ігоря Чубайса. Коли взяти до уваги цілий ряд публікацій з історичної тематики за підписом Володимира Путіна, а також прийняття цілого ряду меморіальних законів Держдуми щодо утвердження тих чи інших історичних канонів у суспільному житті Росії, то приходиш до думки, що на наших очах формується цілеспрямований рух у напрямі створення державної ідеології. А це вже, власне, антиконституційні дії, оскільки державна ідеологія заборонена чинною Конституцією РФ. Між тим державна ідеологія вже була: радянський режим ідеократичної держави призвів до того, що, за

словами генсека Юрія Андропова, «ми не знали суспільства, у якому живемо». Щоправда й у царські часи існувала цензура, але до цензурування історичних творів не дійшло, завдяки чому ми сьогодні маємо змогу читати твори різних шкіл: Ключевського, Соловйова, Карамзіна тощо. Коли ж мова заходить про історичну політику сучасної Росії, то «державна ідеологія – це заборона на думку. Це найстрашніший злочин проти людяності, котрий може бути вчинено. Тобто, державна ідеологія – це не заборона інформування про якусь подію, про якийсь факт, це просто заборона на усі стилі мислення, крім одного... Сьогодні, коли вибори згорнулися, виродилися й перетворилися в містифікацію, владі потрібна нова державна ідеологія». Проблема загострюється ще й тим, що сьогодні «влада не може згуртуватися на чомусь позитивному, вона гуртується лише на пошуку ворогів» [8].

От і сталося те, що сталося. На роль головного ворога Росії у Кремлі було призначено Україну під наличкою «анти-Росія». Тим самим Україну у статті Путіна було кваліфіковано екзистенційним викликом Росії. А тут уже з боку Росії спрацьовує психологія соціального дарвінізму: «або ми – або вони». У розвиток тез Путіна заступник спікера Держдуми Петро Толстой нагло закликав українців «перестати клеїти дурня із незалежністю», визнати себе росіянами й повернутися до складу Росії. Український кореспондент у Москві Роман Цимбалюк тим часом звертав увагу на фашистський стиль формування настроїв рядових російських громадян: «Все спускається на рівень пропаганди – і там все просто: Україна не може бути незалежною державою. Щоб це якимось чином пояснити, вони використовують тезу, що Україна – це «анти-Росія». Нині градус напруги лише збільшується – вони обговорюють абсолютно російсько-нацистські речі, які передбачають фізичне знищення українців саме за національною ознакою. Хто не з Росією, той «бендера» і «фашист», його слід вішати або ж на ліхтарях, або спроваджувати на Колиму» [7].

Чи є на Заході адекватне розуміння ситуації навколо України? Принаймні така аналітика присутня, але наскільки вона набула масового характеру – питання спірне. Так, велика частка істини міститься в словах спеціального кореспондента National Review Кевіна Вільямсона: «Стаття Путіна є свого роду багатослівним оголошенням війни. Він настирливо заявляє, що такого поняття як український народ, не існує, ...що українська держава нелегітимна і діє на шкоду своїх громадян, оскільки нею управляють зарубіжні сили. І в разі, коли існує таке утворення як Україна, то це бандитська держава, що окупує “територіальні подарунки” – землі, що по праву належать Росії».

Отже, як Україна, так і Захід повинні були б визначитися по цих позиціях. На жаль, Захід станом на літо 2021 року переважним чином обмежувався проголошенням тих чи інших санкцій, але часто умивав руки коли йдеться про необхідну економічну чи воєнну допомогу Україні. Тож проблема, зазначав тоді Кевін Вільямсон, лежить на поверхні: «Володимир Путін виклав своє власне бачення України із граничною ясністю. А адміністрація Байдена, із свого боку, посиляє неоднозначні сигнали. Так, що Київ має справу із надійним ворогом і ненадійним союзником» [11].

До цього виклику вже тоді Україні слід було б поставитися з належною відповідальністю – адже з російського боку йшлося фактично про «остаточне вирішення українського питання». Третій Рейх уже на практиці довів, що означає «остаточне вирішення єврейського питання», і це мало б нас чомусь і нас навчити. Зокрема ми мали змогу пересвідчитися у ступені готовності Заходу прийти на допомогу жертві російської агресії ще в 2014 році, коли європейські дипломати одностайно висловлювали свою «глибоку стурбованість» з приводу незаконної анексії Криму. Але не більше – реакція НАТО і ЄС була надзвичайно кволою і нерішучою.

Політика санкцій, на думку відомого російського дослідника Владислава Іноземцева, теж викликала сумніви: «Я думаю,

що у них немає політичної волі їх посилювати. Санкції були введені для того, щоб показати, що вони щось роблять у відповідь на російську агресію проти України. Але при цьому, природно, ці санкції несерйозні, вони не можуть бути серйозними, тому що Європа продовжує робити бізнес з Росією, на торгівлю, продовольство всіляке припадає приблизно 4-5% загального обороту, тому вони погоди не роблять. Все, що стосується решти, машинобудівельне обладнання, фармацевтика, товари загального споживання, як ішло, так і йде. Жодного ембарго на експорт російської нафти у Європи як не було, так і немає. Тому в даному випадку мені здається, що мова йде про те, що європейці прагнуть зафіксувати ситуацію». [6].

То ж не дивно, що під час вступного слова на конференції з безпеки «Ялтинська європейська стратегія» (YES) в Києві президент України Володимир Зеленський заявив, що Україна не має наміру й надалі стукати в зачинені двері, відкривати котрі ніхто не збирався. Розвиваючи цю позицію, міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба відверто заявив, що протидія європейській інтеграції України викликана не надуманими побоюваннями з приводу реформ чи нібито небаченої активності українських ультраправих, а «насамперед через страх перед реакцією Москви». З цього приводу міністр і робив належні висновки: «Наша країна засвоїла ряд гірких уроків, зрозумівши, що обіцянки Заходу, скоріше всього не будуть виконані. Ми не віримо в обіцянки». Натомість, продовжував він, Україна зрозуміла, що може розраховувати лише на себе – в короткостроковій і середньостроковій перспективі це означає навчитися бути гнучкою військовою державою, такою як Ізраїль. А відтак: «Обставини не залишають вибору. Армія, дипломатія і український народ – ось що нам потрібно, щоб вижити» [2].

Отже, український народ націлений на самоствердження. Про це засвідчувало й його розуміння національної ідентичності. Так, із тезою Путіна про відсутність передумов для формування окремого від росіян українського народу виявили свою

незгоду 70% опитаних Центром Разумкова громадян України, а погодилися із цією думкою лише 12,5% респондентів. І ще одне. У своєму опусі Путін стверджував, що територія сучасної України значною мірою створювалася за рахунок території історичної Росії. З цим положенням виявилось згодними лише 7% громадян України, а свою незгоду висловило 76% опитаних [5].

Кожен, звісна річ, має право на власну думку, однак чи не найважливішим є ставлення до історичних писань Путіна з боку громадської думки не лише українців, а й самих росіян. Поки що у своїх співгромадян Путін знаходить підтримку: згідно даних Левада-Центру ще у 2005 році 81% росіян ствердно відповіли на запитання, чи є білоруси, росіяни й українці «трьома гілками одного народу» [9].

Тим часом в українських дослідників своє бачення проблеми. Так, мова в нашому есе йде не про етнос – чи то російський, чи то український – йдеться про демос. Етносом займається наука етнографія, наука історія займається демосом – колективом людей, які хочуть бути державою, або є нею. Врешті-решт ці люди формують націю, існування якої спирається на свідому волю її членів до самоорганізації. Етнічне походження цих людей є також важливою, але «другою стороною медалі», бо кожна із націй володіє своєрідним культурним надбанням – насамперед системою цінностей і моральних принципів, що складають собою духовну складову суспільно-політичного ладу. Тож коли Володимир Путін заводить мову «про історичну єдність росіян і українців» у контексті етнічному, наголошуючи насамперед на єдності походження, мови та віри, то ми із своєї сторони маємо насамперед орієнтуватися на систему цінностей, моральних принципів і політичну культуру. Як зазначав відомий український мислитель В'ячеслав Липинський, «основною різницею України від Москви є не мова, не плем'я, не віра... а інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства» [4].

А причини цієї зомбованості росіян, їхнього тяжіння до авторитарних методів правління на шкоду демократії вимагають подальшого розгляду сутності того політичного режиму у рамках якого тривалий час перебуває російський народ. Соціологи звертають увагу на те, що чим довше люди живуть при тоталітарній системі, тим менше вони підтримують демократію й ринок. А це саме те, що принципово відрізняє українців і росіян – взаємовідносини влади і народу, держави і громадянства.

Бібліографія

1. Копосов Н. Назад к Ялтинской системе? Стивен Козн и украинский кризис. URL: <http://gefter.ru/archive/13198>
2. Кулеба: мы не верим обещаниям Запада, Украине нужна милитаризация (The Independent). URL: inosmi.info/kuleba-my-ne-verim-obeschaniam-zapada-ukraine-nuzhna-militarizatsiya-the-independent.html
3. Левада-Центр. Россия и Украина. URL: <https://www.lewada.ru/2015/04/03/rossiya-i-ukraina/print/>)
4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. Повне зібрання творів. К., Філадельфія. 1995. Т.6., Кн. 1. С.XXV.
5. Оцінка громадянами України головних тез статті В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» (липень – серпень 2021 р.) URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-golovnykh-tez-statti-v-putina-pro-istorychnu-iednist>)
6. Радио Свобода. В России – мягкий вариант фашистского режима. URL: <https://www.svoboda.org/a/28047747.html>
7. Роман Цимбалюк: в России обсуждают, как уничтожить украинцев (Апостроф). URL: inosmi.info/roman-tsimbalyuk-v-rossii-obsuzhdayt-kak-unichtozhat-ukraintsev-apostrof.html
8. Соколов М. Зачем Кремль защищает политику Сталина? URL: <https://www.svoboda.org/a/31282173.html>
9. Триединый русский народ. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Триединый_русский_народ
10. Atlantic Council: противостоят имперским амбициям Путина на Украине. URL: inosmi.info/atlantic-council-protivostoyat-imperskim-ambitsiam-putina-na-ukraine.html
11. National Review: существует ли Украина? URL: inosmi.info/national-review-suschestvuet-li-ukraina.html

4.12. Як осмислювався процес фашизації режиму Путіна до 2014 року?

Порівняльний аналіз «витвореного віками устрою політичного» українців і росіян – це тема окремого розгляду. Нині ми зосередимось на завданні більш вузькому – на визначенні сутності нинішнього політичного режиму Росії. Звернемось до судження такого авторитетного міжнародного органу як Європарламент, який у своїй резолюції від 16 вересня 2021 року визначив нинішню російську владу як «стагнуючу агресивну клептократію, очолювану «довічним» президентом в оточенні олігархів», що здійснює свою агресивну політику, прагнучи ослабити демократію в світі й дестабілізувати Європу. Україна позитивно сприйняла таке визначення. Міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба при цьому зазначив: «Для нас дуже важливо, що документ відзначає неможливість повернення до нормального співробітництва, того, що називають *business as usual*, допоки Росія не припинить агресивну політику й гібридну війну проти ЄС, країн Східного партнерства, до яких відноситься й Україна, а територіальна цілісність Грузії, Молдови й України не буде відновлена в рамках міжнародно визнаних кордонів» [2].

Слід віддати належне європейській політкоректності: в резолюції зазначається, що Євросоюз зауважує на різницю між російським урядом і російським народом, має протистояти нинішній агресивній політиці Кремля і одночасно закладати підстави для взаємодії з майбутньою демократичною Росією. Усі критичні заходи, що запропоновані в розглядуваній нами резолюції «спрямовані на режим президента Путіна, а також його кримінальні дії й антидемократичну політику». Йдеться зокрема про зміцнення Європейським Союзом оборони й посилення співробітництва між розвідками держав-членів ЄС, про готовність відключити Росію від платіжної системи SWIFT,

а також посиленні своїх можливостей запроваджувати санкції «проти представників російської влади, російських олігархів, поплічників президента Путіна і членів їхніх сімей за порушення прав людини чи системні репресії проти демократичних сил, меншин, релігійних організацій і груп ЛГБТІ+ в Росії». Із вірою в демократичне майбутнє Росії Євросоюз націлений на ухвалення європейської стратегії щодо демократичної Росії, включаючи стимули й умови для зміцнення демократичних тенденцій в країні. «У ЄС має бути бачення і стратегія майбутнього у відносинах Євросоюзу із вільною, процвітаючою, мирною і демократичною Росією, що повністю дотримується міжнародного права, своїх міжнародних обов'язків і принципів добросусідських відносин», – зазначається в резолюції [2].

Тим часом політкоректність депутатів Європарламенту стримує їх від визнання того, що Росія реально еволюціонує у напрямі фашизації. А між тим значна частина провідних російських опозиційних аналітиків наполягає саме на такому визначенні головного тренду соціально-політичного розвитку Росії. Власне ця традиція сягає ще часів Солженіцина: «Стан радянського суспільства добре описується фізичним полем. Усі силові лінії цього поля спрямовані від свободи до тиранії. Ці лінії дуже стійкі, вони врізалися, вони закам'яніли, їх майже неможливо завихрити, збити, завернути. Будь-який внесений заряд чи маса легко здуваються в бік тиранії, але до свободи їм не пробитися – неможливо» [3].

У ставленні до процесу фашизації Росії серед депутатів Європарламенту спостерігається якась непослідовність: з одного боку, у своїй резолюції від 19 вересня 2019 р. «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» вони вдаються до ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера та радянської політики Сталіна. Однак, це те, що стосується минулого. З другого боку, коли йдеться про день сьогоднішній, вони вважають за недоцільне перетинати «червону лінію» і проводити паралель між путінізмом і нацизмом.

Російські опозиціонери тим часом не надто акцентують на диференціації між італійським фашизмом і німецьким нацизмом, віддаючи перевагу поширеному серед населення поняттю «фашизм», універсалізуючи його і вживаючи у ролі спільного знаменника усіх праворадикальних рухів. Так, наприклад, чемпіон світу із шахів Гаррі Каспаров ще напочатку 2005 р. назвав руйнівника демократії Путіна «фашистом» і закликав Захід покласти край мовчазній підтримці Кремля. Валерія Новодворська теж у свій час назвала путінський режим «фашизмом для бідних», тобто – найбільш убогою версією фашизму.

Радянський і американський історик, професор Міського університету Нью-Йорка Олександр Янов ще в 2005 р. у своїй книзі про «Веймарську» Росію проводить паралель між ідеологією й політикою Гітлера й еволюцією сучасної Росії: «Фашизм з'явився в Росії не сьогодні, хоча й нині загроза, що йде від нього, очевидна не для усіх... У всього світу на очах ця демонічна сила бурлить, демонструє себе в десятках фашистських газет і журналів, підпорядковує собі російський парламент, виплескується під чорно-золотими й червоними знаменами на вулиці російських міст. Російський фашизм знайшов своїх витончених інтелектуалів та ідеологів, зібрав й озброїв штурмові загони... Сам Єльцин визнав це, коли в своєму телевізійному зверненні до народу 4 жовтня 1993 р. оголосив про «розгром фашистського заклоту», і знову 28 лютого 1995 р. відзначив це в спеціальному указі про боротьбу з фашизмом» [4].

У передмові до книги Янова відома політична діячка Ірина Хакамада також звернула увагу на глибокі соціальні корені фашизації Росії: «загроза фашистського переродження, яку не можна скидати з рахунку, виникає зовсім не тому, що російський націонал-екстремізм могутній і непереможний: не так уже насправді багато людей, що свідомо й послідовно сповідують цю віру. Але погоду в суспільстві нині роблять зовсім не ті, хто переконано й активно за щось виступає – хоч за реформи, хоч за їх припинення. Погоду роблять ті, хто самоусунувся».

Справжньою трагедією Росії стало те, що самоусунулися не якісь там «темні маси», а до неучасті схилилися «найбільш освічені, професійно просунуті, молоді», а безліч тих, що щиро вважали себе ліберальними демократами, практично не працювали над самоорганізацією громадянського суспільства [4].

Тож тривалий час проблема фашизації Росії розглядалася переважним чином не на професійному рівні російських соціологів, а стала справою інтелектуальних волонтерів – людей із щирим серцем й громадянським сумлінням. До таких, судячи з усього, можна віднести й активіста громадського руху «За права людини» Євгена Іхлова. Ще в січні 2011 р. він став головним доповідачем дискурсу на радіо «Эхо Москвы» під назвою «Майбутнє Росії – фашизм». Модель його бачення у найзагальніших рисах зводилась до того, що в Росії за владу борються два угруповання: 1) фашизована правляча корпоративна група і 2) нацистська опозиція різноманітних молодіжних ультраправих. Останні, зрозуміла річ, зазнають маніпуляції з боку верхів. Тож єдиний вихід із ситуації – поява «третьої сили», якщо творча інтелігенція почне поводити себе різко політизовано.

Тим часом, зауважує Іхлов, зовнішній світ дивиться на російський режим як на «кримінальний авторитаризм, що управляється олігархією під керівництвом спецслужб». На думку доповідача, станом на 2011 р. ще не йшлося про фашизм як закінчений процес, а лише про тенденцію в його еволюції, оскільки не вистачало двох компонентів: 1) усталеної державної ідеології; 2) героїзованої, реально правлячої партії. Однак усе – так би мовити «лайт-фашизм» – у двох кроках від справжнього фашизму, прищестя якого Росії не оминати. Спроби Єльцина об'єднати громадян Росії під загальною назвою «росіяни» були безуспішними, при Путіні запанувала етнічна ідентичність: «мы русские – государствообразующий народ». А це, на думку учасників дискурсу, шлях у небуття: при такій постановці питання «наше майбутнє – кладовище...» [1].

Бібліографія

1. Будущее России – фашизм. – Евгений Ихлов – Народ против. – Эхо Москвы. URL: <http://echo.msk.ru/programs/opponent/738464-echo/>
2. Европарламент: Россия Путина – крупнейший вызов безопасности Европы. URL: <https://www.dw.com/ru/evrodeputaty-rossija-putina-vyzov-besopasnosti-evropy/a-59195100>
3. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. 1991. Т.3. Части V – VI. С.330
4. Янов А. После Ельцина. «Веймарская» Россия. URL: <http://lib.ru/POLITOLOG/yanow.txt>

4.13. Яким стало осмислення фашизації Росії після 2014 року?

Новий крок у осмисленні феномену фашизації Росії було здійснено після агресії Росії проти України – ситуація до того зобов'язувала. Одним із зачинателів оновлення дискурсу виступив глава Центру досліджень постіндустріального суспільства професор Владислав Іноземцев. В день 70-ліття Перемоги над німецьким фашизмом він звернувся до громадськості Росії із закликом «задуматись над тим, як ростки “банального зла” [вислів Ганни Арендт щодо фашизму] сьогодні проникають в нашу повсякденність і яку державу ми розбудовуємо наразі в Росії».

Чи не нагадує нам така постановка питання відоме положення Теодора Адорно про нібито «просочування» націонал-соціалізму в ліберальну демократію, коли наразі мова має йти про кризу самої системи сучасної ліберальної демократії? Так само і в Росії, фашизація не «проникає» в сьогодення, бо тенденцію до фашизації живлять реальні суспільні передумови. Сутність фашизму неможливо вивести з одних лише суб'єктивних схильностей тих чи інших людей. Усе значно складніше – економічна організація суспільства, як про це писав Адорно, сприяє, як і раніше, залежності переважної більшості людей від даностей, над якими вони не владні, і тим са-

мим – незрілості людей. Якщо люди хочуть існувати життям обивателів, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих даностей і змиритися з ними. Так, зазначає уже згадуваний вище Тімоті Фрай, нинішня ситуація невизначеності в Росії «дуже нервує підприємців і змушує мобільних росіян переживати за своє майбутнє. Тому перші переводять за кордон свій матеріальний капітал, а другі – «людський», тобто себе і своїх дітей» [1].

До самого ж поняття «фашизація» слід ставитися вимогливо і критично. Особливо це стосується радянських людей і їхніх нащадків, які винесли на своїх плечах основний тягар війни, віддали своє життя задля перемоги над фашизмом. На жаль, зазначає Іноземцев, у наш час ярлики фашизму часто-густо наліплюються на будь-якого політичного опонента «не до кінця розуміючи їх сенс й використовуючи їх з метою пропаганди. Особливої уваги вимагає використання поняття «фашизм», оскільки «сьогодні слово «фашизм» застосовується часто-густо усе частіше до України, народ котрої зазнав у ту війну не менші втрати, ніж російський, і зробив не менше для нашої спільної Перемоги. Настільки огульні звинувачення примушують задуматися не лише про етимологію і справжнє значення цього слова, але й про те, хто настільки настирливо повторює його в наші дні» [2].

Громадянської позиції Владиславу Іноземцеву не позичати. Поряд з тим він є міжнародно визнаним науковцем, а це зобов'язує його «сіяти добре і вічне». Намагаючись донести до російської аудиторії наукове розуміння поняття «фашизм», він прагне дотримуватися у своїх текстах (наскільки це в людських силах) принципу «без гніву й пристрасті». Це позначається й на його викладі суті італійського фашизму, що зводиться, насамперед, до ідеології відродження минулої італійської величі, в основі якої покладалися імперські настанови єднання навколо зрозумілих широкому загалу принципів – мужності, протистояння занепадництву, стабільного розвитку тощо.

Беніто Муссоліні, що очолив у 1922 р. уряд Італії, відчув прагнення народу позбавитися від тягара столітньої роздробленості, поразки у Першій світовій війні, бідності й невлаштованості. Не будучи революціонером, він порозумівся з великим капіталом, взявся перебудувати економіку, заборонив опозиційні політичні партії, врешті-решт відновив імперію, обравши першою жертвою Абіссинію. Оця система й була названа фашистською – від латинського слова *fascii* (зв'язаний пучок пруття, котрий ще з римських часів символізував єдність). Ідеологія фашизму ставила за завдання: організацію «корпоративної економіки», що пригнічувала свободу профспілок; допускала масове насилля, здійснюване «по волі народу»; попирала демократичні свободи задля «врятування нації». Однак, попри все, цей режим залишався м'якою формою тоталітаризму: було скарано на смерть 42 противники режиму, у в'язниці кинуто 5,5 тис. людей. Обмеження євреїв у правах розпочалося лише у 1938 р., але знищення людей за національною ознакою при уряді Муссоліні не траплялося.

Не в останню чергу саме тому серйозні західні дослідники вкрай обмежено застосовують термін «фашизм» щодо Німеччини, наголошуючи при тім на нацистській основі гітлерівської ідеології. Так, наприклад, вердикт Нюрнберзького трибуналу визнає злочинною організацією «керівний склад нацистської партії», однак при цьому навіть згадка про фашистів у вироку трибуналу відсутня. І це – принципово.

Відштовхуючись від наукового визначення фашизму професор Іноземцев ставить резонне запитання: «Отже, що фашистського знайшли російські прокремлівські сили в київських політиках, що прийшли до влади на хвилі Майдану? Чи хочуть ті розбудувати «Велику Україну» від Курська до Кракова? Ні, вони мріють влитися в ЕС і, по суті, забути про свій недавно набутий суверенітет. Чи нагадає президент Петро Порошенко хоча б Муссоліні, чи Гітлера? Відповідь негативна -- з харизмою в нього не склалося. Чи пригнічені політичні опо-

ненти? Ні: партія президента нещодавно посіла лише друге місце на виборах до Ради» [2].

І подібних запитань можна поставити безліч. Наприклад, чи культивується в Україні насилля? Життя засвідчує, що постмайданна Україна живе досить спокійним життям, якщо не брати до уваги райони, що контролюються «сепаратистами». Останній термін Іноземцев бере в лапки, оскільки насправді так звані «ополченці» є лише найманцями Росії. Чи розширюється держава Україна територіально? Зовсім ні, оскільки внаслідок російської агресії вона втратила 7% своєї території. Чи тужать українці із сльозами на очах за імперськими часами? Навпаки: вони руйнують пам'ятники вождям тоталітарної епохи і оплакують жертв Голодомору та масових репресій. Отже підсумковий висновок професора: «Особисто я нічого фашистського не лише в Києві, але й, наприклад, у Львові не вбачаю» [2].

Однак, коли застосувати науковий критерій «фашизму» до Росії, то відразу впадає в око принципова відмінність від України. Путінському режиму, зазначає Іноземцев, притаманні «закручування гайок» і відсторонення опозиції від політики, відбувається потужна міфологізація минулого і його імперська героїзація як ідеал для втілення на майбутнє. А що вже стосується апології великодержавного націоналізму, то тут «досить глянути на ідеологію Русского мира і на його прагнення прийти на поміч не лише співгромадянам, але й людям, з котрими у нас спільний генетичний код, як дехто заявляє» [вислів Путіна]. В Росії на ниві подолання декадансу й «відновлення духовних скріп» відбувається винищення всього того, що внесла в життя демократична Європа, здійснюється викорінення лібералізму й прихильності до «доктрини прав людини». Що ж стосується зрощування державної влади із олігархічним капіталом, то тут Росія може вважатися чемпіоном, де роль «владної вертикалі» й харизматичного кремлівського лідера важко навіть коментувати – прямо тобі «притча во язицях».

Громадянська позиція професора Іноземцева викликає глибоку повагу. Такої ж поваги він волів би й для своїх співгромадян: «Якщо російський народ хоче бути вірним заповітам своїх великих предків, якщо він готовий бути гідним пам'яті мільйонів загиблих, сьогодні «стране огромной» слід по крайній мірі задуматись про те, куди веде її нинішня еліта». А для цього слід було почати із визнання того, що сталося: «Судячи із сказаного вище, держава, що формується у нас сьогодні, багато в чому відповідає науковому визначенню «фашистської». Наголошую – згідно чисто науковому визначенню, котре час-від-часу застосовується до нацистської Німеччини... Так, фашизм не дійшов до жахів нацизму. Так, його соціальна і політична платформа була привабливою для багатьох, а обіцянки – багатими. Але не слід забувати, що ранні фашистські інститути стали полігоном для того жаху, котрий напочатку другої третини XX століття поглинув усю Європу» [2].

Отже, професор Іноземцев засвідчив свою усталену позицію щодо формування в Росії фашизму італійського типу: «в Росії складається м'який варіант фашистського режиму». Йдеться про одержавлення економіки, перетворення Росії в корпорацію, про посилення націоналістичної риторики, про постійне просування ідеї народної єдності, насамперед єдності між партією, народом і вождем, про безнастанне нагадування ідеї справедливого насильства, навіть коли воно незаконне, але йде від імені мас, про згуртування держави й певних фінансових еліт заради досягнення єдиної мети тощо. «Моя думка полягає в тому, - зазначав Іноземцев, – що те, що ми сьогодні бачимо – це фактично кристалізація корпоративної держави, що відбулася в Європі за часів Муссоліні в Італії, за часів Франко в Іспанії» [2].

Слід віддати належне принциповій мужності професора Іноземцева. Однак він спинився на півкроку від визнання можливості скочування Росії до нацизму. Більше того – він навіть не допускає думки про такий варіант розвитку подій,

оскільки, мовляв, «держава настільки багатонаціональна, що посування якоїсь ідеї саме російської, вона згубна – це розуміють усі, включаючи Путіна і його близьке коло». Ось в цьому питанні, як на нашу думку, Владислав Іноземцев, виявився непоправним оптимістом. Життя виявилось більш складним. Поява статті Путіна щодо історичної єдності росіян і українців, де він заперечив право українців бути самим собою, змушує нас прийти до висновку, що фашизацією Росії справа не обійдеться – відбувається поступове сповзання до нацизму «Майн кампф». А тим часом професор Іноземцев запевняє нас: «Не йдеться про винищення, расову чистоту, боже борони... Йдеться про життєвий простір. Це ми бачимо на прикладі Криму, і східної України, і того, що було раніше, починаючи від Грузії й Придністров'я» [2].

Виникає законне питання: а хіба теза про «життєвий простір» Lebensraum – не одна із найбільш відомих тез гітлерівської ідеології? А хіба те, що відбувається із кримськими татарами в Криму – не приклад расової зачистки з боку Кремля? А політика гоніння на українців у окупованих районах Донбасу – це не ознака етноциду?

Бібліографія

1. Власть Путина не безгранична. Россия не обречена на авторитаризм. URL: <https://meduza.io/feature/2021/03/24/vlast-putina-ne-besgranichna-rossia-ne-obrechena-na-avtoritarizm>
2. Иноземцев В. Вставай страна огромная: как фашизм возвращается 70 лет спустя. URL: <https://www.rbc.ru/opinions/politics/22/06/2015/5582da729a794713es1a6b91>

4.14. Перехід Росії від лайт-фашизму до нацизму: реальність чи вірогідність?

Чи візьметься хто-небудь в Росії переступити «червону лінію» і провести паралель між нацизмом і путінізмом так, як це було здійснено в резолюції Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 р. щодо ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера та радянської політики Сталіна? Відповідь буде ствердна – про це йшлося і не один раз, але це не означає, що кожне висловлювання було належним чином аргументоване й набуло легитимності в російському суспільстві.

Як я уже зазначав, найбільш ревні критики путінізму не вдаються до особливої диференціації між італійським фашизмом і німецьким нацизмом, віддаючи перевагу поширеному серед населення поняттю «фашизм», універсалізуючи його і вживаючи часто у ролі спільного знаменника усіх праворадикальних рухів. Це стосується насамперед специфічної категорії критиків путінізму – представників прикладних чи точних наук. Їхні знання, зрозуміла річ, не надто корелюються з професійним понятійним апаратом суспільних наук. Яскравий приклад тому – Ігор Гарін, доктор фізико-математичних наук, письменник. Його виклад матеріалу емоційно насичений хоч і досить довільний у своїх характеристиках: «Фашистські і нацистські рухи існували в десятках країн, і, природно, могли набувати різних зображень. Фашизм – логіка жорсткого підпорядкування, перемоги найбільш безпощадного, найсильнішого і найнахабнішого, фізичне знищення опонентів і опозиціонерів, придушення і приниження особистості, психологія заздрості й ненависті, ксенофобії й антисемітизму. Фашизація влади – це агресивна політика, що зневажає міжнародні норми, націонал-патріотична істерія, безправ'я і непідсудність, міліцейське свавілля і бандитське беззаконня, такі вершини кі-

нематографа, як «Брат – 2» чи «ДМБ», гасла «Россия для русских», антисемітизм Російської православної церкви, вуличні погроми. Як написав хтось в Рунеті, ґрунт для фашизму – не лише екстремістські партії й скіни [скінхеди], але й темний народ і хоругвоносці, що зробили православ'я «двигуном» русско-православного фашизму» [2].

Розглядаючи соціальні витоки правого екстремізму Гарін зазначає, що «нацистські прояви концентрують і приховують у собі великі суспільні хвороби». Йдеться про масове поширення категорії безбатченків, п'янства, наркоманії, соціальних злиднів і невлаштованості, поганих житлових умов, відсутність умов для створення сімей, корупція, безвідповідальність чиновників, і, не виключено, – «небажання влади працювати на благо суспільства, котре її обрало й інтереси якого вона повинна дотримуватися». Неадекватні дії політиків на історичні виклики містять у собі «глибинну загрозу фашизму і ведуть країну до поразки», оскільки уже зараз нарастає «загроза фашистської хвороби як чергової неадекватної відповіді на історичні виклики». А тим часом, мовляв, «зміст у путінізму й гітлеризму один: замішана на дріжджах ура-патріотизму фашистська ідеологія. Саме вона стає національною ідеєю Росії, навколо якої гуртуються росіяни»[2].

Отже, у писаннях Ігоря Гаріна «червона риса» перейдена – у нього між путінізмом і гітлеризмом поставлено знак рівності. Наскільки це буде звучати переконливо для пересічного російського громадянина – стоїть поки що під знаком запитання. Тут слід зважати на те, що жодна соціологічна служба в Росії не наважиться сформулювати питання таким чином: «Чи вважаєте Ви, що Росія пішла по шляху фашизації?». І до цієї ситуації слід ставитися з розумінням.

Щоправда позитивно відповісти на це запитання взявся колектив науковців Центру наукової політичної думки й ідеології на чолі з генеральним директором – доктором фізико-математичних, доктором політичних наук, професором Степаном Сулакишином [1].

Один із центральних сюжетів книги сформульований ними так: чи може в Росії бути побудована фашистська держава? Відповідь насторожує: «Багато хто вважає, що це неможливо з огляду на її історичне минуле. Двадцять сім мільйонів життів, відданих в боротьбі з фашизмом, є нібито нездоланною перепорою для фашизації Росії. Звучить емоційно й пафосно, але не переконує. Для побудови фашистської держави не обов'язково відкрито використовувати маркер фашизму. Назвати нову систему можна будь-яким терміном, що прикриває її фашистську сутність. Строгий же підхід до прогностичного питання полягає в тому, що сценарій фашизації Росії має доконечну вірогідність. Прогнозується наростання вірогідності процесу аж до кризової розрядки на рубежі 2020 р.» [1].

Науковці Центру наводять ряд аргументів щодо процесу фашизації Росії, проводячи паралелі як з Італією Муссоліні, так і з Німеччиною Гітлера. Логіка однієї з ліній аналізу – піддати критичному аналізу ідеологічну парадигму тих філософів, на яких любить посилалися у своїх виступах Володимир Путін. Ідеологічна обойма мислителів, що цитуються в його посланнях, досить виразна: Іван Ільїн, Лев Гумільов, Микола Бердяєв, Микола Карамзін, Дмитро Менделєєв. Умовно це коло можна визначити як право-консервативне. Іван Ільїн симпатизував фашизму. Лев Гумільов артикулював ідею євразійства. Микола Бердяєв відстоював ідею православної державності. Микола Карамзін возвеличував пріоритет державності. Дмитро Менделєєв, будучи визначним хіміком, у суспільному житті належав до чорносотенного крила. Спільним для усіх названих персон були ідеї сильної держави й самобутньої російської національної ідентичності. Але це не був ліберальний дискурс щодо облаштування соціально відповідальної держави – а щось зовсім третє.

Так, часто цитований Іван Ільїн, як відомо, був прихильником сильної православної держави і відверто симпатизував як фашизму, так і нацизму. Степан Сулакшин і Вардан Багдасарян

наводять деякі фрагменти статті Ільїна з характерною назвою «Націонал-соціалізм. Новий дух»: «Європа не розуміє націонал-соціалістичного руху. Не розуміє і боїться... Ми радимо не вірити пропаганді, що трубить про тутешні «звірства»... Що зробив Гітлер? Він зупинив процес більшовизації Німеччини і надав тим самим величезну послугу всій Європі... Допоки Муссоліні веде Італію, а Гітлер веде Німеччину – європейській культурі дається відстрочка»; «Патріотизм, віра у самотність німецького народу і силу німецького генія, почуття честі, готовність до жертвовного служіння, дисципліна, соціальна справедливість й позакласове, братерськи-всенародне єднання... Словом – цей дух, що ріднить німецький націонал-соціалізм з італійським фашизмом. Однак не тільки з ним, а ще й з духом російського білого руху...» [1].

Один із показників фашистського ладу – корпоративна держава. Відповідно до її моделі, існує рівень засновників корпорації. Держава, в контексті логіки суцільної приватизації, сприймається як приватизований об'єкт. У ній, як у кожній корпорації, є справжній бос. Навколо нього структуровано «наближене коло». Через нього відбувається процес управління корпоративними нішами. Можна назвати ніші бізнес-корпорації, політичної корпорації, корпорації силовиків, медіа-корпорації. Зокрема в статусі окремої корпоративної ніші може бути криміналітет. А ще є біякорпоративні тусовки: діячі культури; різноманітні експерти; представники від спорту; служителі культу. Якусь частину корпоративного середовища складають і фахові працівники. Ті ж, що не включені в корпорацію, є справжніми соціальними ізгоями. Громадянство тут мало важить, порівняно із залученістю до корпорації.

Ідеологія цього середовища проста: співати хвалу главі держави, супроводжуючи похвалу осанною – урочистим молитовним вигуком: «алілуя» – «спаси ж». Наведемо деякі найбільш типові приклади низькопоклонства для нинішньої Росії мовою оригіналу: «Есть Путин – есть Россия, нет Путина – нет

России» (Вячеслав Володин); «Противников путинского курса больше нет, а если и есть, то это психически больные и их нужно отправить на диспансеризацию» (Александр Дугин); «Путин обладает уникальной интуицией, у него, я сказала бы, прямой контакт с российским коллективным бессознательным» (Элла Памфилова); «Разве Путин может быть неправ?» (Владимир Чуров); «Все успехи в кинематографе были связаны с Владимиром Путиным» (Федор Бондарчук); «Личность Владимира Путина важнее для общества, чем институты государства» (Сергей Марков); «Это ли не явленный нам, России, шанс возродиться?» (Владимир Мединский).

Чи потрібні ще якісь докази сповзання до ідеології й практики фашизму? Однак, як на моє переконання, цього замало: повинні вступити в силу наукові критерії визначення сутності політичного режиму.

Бібліографія

1. Сулакшин С.С., Багдасарян В.Э., Березина И.М., Гаганов А.А. и др. Россию ждет революция? Вопросы перехода к постлиберальной модели России (алгоритм и сценарии). М.: Наука и политика, 2016.
2. Фашизация России. Куда завели страну «имперскость» и «русский мир». URL: <https://nv.ua/opinion/fashizatsija-rossii-kuda-zaveli-stranu-imperskost-i-russkij-mir-64459.html>

Розділ V.

РАШИЗМ: ЗЛОЧИН І КАРА

Чергова (восьма) президентська виборча кампанія в Російській Федерації має відбутися 17 березня 2024 року. Здавалось би – вибори як вибори. Однак відбуватимуться вони в країні, над якою постійно тяжіє закляття: «умом Россию не понять». То ж годі й дивуватися, коли в середовищі політологів й донині точиться дискурс: чи то вважати Московію крайню західною «азіатською» країною, чи то – крайню східною «європейською». У свій час ілюзорний образ цього гібридного мутанта навіть знайшов відображення в поезії Андрія Вознесенського:

«мы – византийцы с поправкой на Азию,
мы – азиаты, с поправкой на техреволюцию».

На сьогодні – уже жодних ілюзій. Після Бучі, Маріуполя й Бахмута, після підриву Каховської ГЕС ми стали одержимо раціональними у сприйнятті Росії як патологічно антигуманного феномену. Так уже склалося, що одні країни ведуть свій родовід від першої конституції Англії – «Великої Хартії вольностей», затвердженої Іоаном Безземельним у 1215 році. Саме цей законодавчий акт заклав основи сучасної європейської демократії. Інші країни беруть собі за «символ віри» Ясу, ухвалену Чінгіс-ханом на курултаї 1206 року. Цей документ узаконив принципи самодержавства. Відтоді світ поділився навпіл. У ряді країн після низки перипетій врешті-решт утвердився потужний «політичний клас», що відстоює демократію. А Росія, заклавши основи владного управління як улус Золотої Орди, й

до останнього часу не може виборсатись із заїждженої колії імперського деспотизму: «Жалкая нация рабов. Сверху донизу – все рабы» (Микола Чернишевський).

Невже ж не було жодної надії на подолання спадщини абсолютизму? Олександр Герцен вважав що така альтернатива випадала. В статті «VII лет», вперше опублікованій в «Колоколе» 15 липня 1864 р., він писав (зادля автентичності передаю мовою оригіналу): «Россия могла быть спасена путем развития общинных учреждений или установлением власти одного лица. События сложились в пользу самодержавия, Россия была спасена; она стала сильной, великой, но какою ценою? Это самая несчастная, самая поработенная из стран земного шара. Москва спасла Россию, задушив все, что было свободно-го в русской жизни».

І ось ми сьогодні доходимо до необхідності визначитись із самою суттю проблеми: хто кого покликав до життя? Чи то Путін націлив Росію на шлях вбивств і руйнувань, чи то навпаки – кондова «глибинна» Росія затребувала й виплекала Путіна під камлання юродивих адептів самодержавства: алілуя – «хваліть Яхве»!? І заповзято хвалять: на сьогодні загальноновизнаним найвищим надбанням суспільно-політичної думки Росії проголошується твердження: «Є Путін – є Росія, нема Путіна – немає Росії»?

Наближаються вибори, а вибирати ні з кого: «багато покликаних, – та вибраних мало»? Чому країна не може зійти з наїждженого імперського тракту? Чому психологія орди, кривавих набігів, та насильного викрадення дітей влаштовує масу росіян, ба більше – культивує серед них почуття провіденціалізму й богообраності?

Уже за рік до запланованих президентських виборів 2024 року була мобілізована уся кремлівська рать. Опрацьована спеціальна методичка щодо стратегії і тактики: насамперед Володимир Путін має бути представлений «охоронцем традиційних цінностей». Як і годиться, його п'яте пришествя має відбу-

ватися під акомпанемент «моральної переваги» Росії над іншими країнами світу. У цьому руслі з новою силою зазвучали заяви Путіна, у яких він звинувачував «колективний Захід» у «розв'язуванні» війни в Україні та «колоніальній політиці» стосовно інших держав. В протиположності до Заходу настійно культивується образ Росії як «глибинної держави», що протистоїть кризовому зовнішньому світу, свято зберігає традиції й духовні цінності. При тому до «руського мира» силоміць зачисляється багато країн пострадянського простору. В Москві, наприклад, обговорюються перспективи «розвитку» анексованих українських територій.¹

Маніпуляція громадською думкою країни набирає обертів.

5.1. Рашизм: витоки насилля

Політизація – зброя двосічна. Давно відома істина гласить, «якщо ти не займаєшся політикою, то політика врешті-решт займеться тобою». Уже з часів Аристотеля кожен громадянин полісу усвідомлював, що «людина – істота політична». В часи середньовіччя про це якимось призабулося – доля людини перекладалась в руки Божого промислу. Втім епоха Відродження, закладаючи основи нової європейської культури, знову затребувала мудрість Еллади. Про її благотворний вплив нагадав нам у ХХ столітті Бертран Рассел: у Древній Греції «участь в громадських справах була всезагальною серед міських жителів. Людиною, яка не інтересувалася політикою, були незадоволені й називали “ідіотом”, що по-грецьки дослівно означає “перейнятий особистими інтересами”».²

Наразі в Росії домінує тенденція до повної нівеляції громадянина як «людини політичної» і перетворення його на перейнятого особистими інтересами «ідіота». З приходом до влади Володимира Путіна склався негласний консенсус – політика є уділом президента, а народ отримує свою порцію «хліба і ви-

довищ». Під сурдинку розмов про «духовні скріпи», в повсякденному житті сучасної російської людини запанував культ особистого прижиттєвого успіху, трактованого як успіху матеріального, незалежно від способу досягнення рівня добробуту. Відомо ж – «гроші не пахнуть».

З точки зору культивованого в Росії меркантилізму подібна психологічна настанова значимо полегшує життя – варто лише триматися подалі від політики. Однак, зауважує російський доктор історичних наук В'ячеслав Рібаков, «як поступово діючи отрута така система цінностей отрує й руйнує будь-яку людську спільноту, складну соціальну структуру, будь-яку виробничу діяльність. Рвуться зв'язки, втрачають узгодженість колективні зусилля, перетворюючи в лицемірну видимість ненасильницькі, неформальні відносини, що засновані на людській надійності, впевненості у партнері, на довірі, добровільній координації, на відповідальності за спільну справу й відчуття обов'язку».³

Наразі, висловлюючись словами Шекспіра, «розпалась сув'язь часу»: лінія глобального розколу засвідчила про себе як боротьба демократії й авторитаризму, навіть – неототалітаризму. У «Всесвітній доповіді 2022» виконавчого директора Human Rights Watch Кеннета Рота з тривогою зазначалось: «На сьогоднішній день популярним є твердження про наростання авторитаризму в сучасному світі». На жаль, «сьогоднішні демократичні лідери не відповідають масштабу посталих перед ними викликів», а тому «ставки високі, результат протистояння між авторитаризмом і демократією залишається неясним... Інтереси захисту прав людини вимагають не тільки приборкання авторитарних репресій, але й підвищення планки для демократичних лідерів».⁴

Б'ють на сполох і науковці. Останнім часом в основу їхнього теоретичного аналізу покладається розгляд моделей суспільного розвитку *під кутом зору продуктивності наявної системи*: 1) ліберальної моделі американського вченого Сеймура

Ліпсета і 2) авторитарної моделі німецького дослідника Карла Шмітта.

З точки зору Саймура Ліпсета, демократія як тип культури і суспільних відносин не може ґрунтовно охоплювати всю сферу людського буття. На добре чи зле, але зона демократії, де виявляє себе «людина політична», у повсякденному житті часто-густо інкорпорована в тканину успадкованих із минулого традиційних та авторитарних неполітичних відносин та інститутів. Отже, ідеалізувати демократію як таку не доводиться, оскільки не всі проблеми в суспільстві вирішуються демократичним шляхом.

Не останню роль у деформації демократії відіграє й державна бюрократія. Чи не найґрунтовніше гандж бюрократичної системи описав у Росії професор Віктор Макаренко. У його розумінні, бюрократичне управління – являє собою не що інше як форму монополії певної верстви людей на політичний розум і мораль: «Будь-яка держава в тій чи іншій мірі ідеалізує чиновника. Приписує йому проникливість, всезнання і мудрість та інші людські чесноти. Розповсюджує і підтримує уявлення про чиновника як ідеального громадянина, джерело мудрості при вирішенні усіх соціальних проблем. Уся решта громадян поділяється на благонамірених і неблагонамірених в залежності від того, чи приймають вони цю політичну ілюзію, чи ні». І ще одне: «Система управління і чиновник завжди прагнуть зняти із себе вину за соціальні протиріччя. І покласти їх на суспільство і громадян».⁵

Однак, попри всі негативні сторони демократії, є одне принципове положення: з точки зору Ліпсета, способи вирішення поточних проблем набувають політичного характеру лише тоді, коли існуюча соціальна регуляція в суспільстві перестає сприйматися як щось задовільне для відносної більшості учасників цієї спільноти. Відповідно назріває криза управління. І ось тоді на порядок денний постає необхідність періодичної зміни керівних персон і висування нових фігур з новими стратегіями, актуалізується проблема виборів.

Чи реалізується така модель поведінки демократичним шляхом, чи ні, залежить від цілої низки наявних передумов: здатність членів спільноти відстоювати свою точку зору; терпимість до чужих поглядів і переконань; готовність до пошуку компромісів, а не знищення опонента і противника; а найголовніше – наявність відкритої системи комунікацій, представлення різних точок зору. Лише за цих умов на політичному видноколі можуть з'явитися авторитетні фігури з необхідними інтелектуальними й моральними ресурсами. І тоді виборча кампанія набуває свого справді демократичного втілення.⁶

Зовсім іншу модель вирішення кризових проблем представляє Карл Шмітт – німецький юрист і політичний теоретик, широко відомий у світі як «коронований юрист Третього рейху». Сьогодні він представляє собою одну із яскравих і спірних фігур в теорії права і політичної теорії ХХ ст. В 1933 році він вступив до членів гітлерівської НСДАП, був призначений головним редактором нацистської газети для юристів *Deutsche Juristen-Zeitung*. Після розгрому гітлерівської Німеччини Шмітт не розкаювався у своїй ролі при створенні нацистської держави й провів у 1945 році понад рік у таборі для інтернованих. Позбавлений можливості працювати в академічній сфері, Карл Шмітт у 1960-ті роки читав лекції у франкістській Іспанії. На сьогодні Карл Шмітт вважається в Росії одним із «класиків політичної думки».⁷

Так хто ж для сучасної Росії є дороговказом: Саймур Ліпсет чи Карл Шмітт? Аналізуючи практику путінського режиму, відомий російський соціолог Лев Гудков зазначає, що нинішня Росія не має нічого спільного із демократичною моделлю Сеймура Ліпсета. І навпаки – в практиці путінського режиму відтворюються тлумачення Карла Шмітта, висунуті ще у 1927 році. Так, Росія традиційно віддає перевагу в суспільному процесі не пошуку компромісу, а застосуванню технологій політичної мобілізації – тотальної, масової, негативної мобілізації. Назагал тут панує ідея протиставлення великих груп людей за

принципом «свій/чужий», «друг/ворог». В основу масової консолідації путінського режиму покладено «спільність від супротивного». Головна лінія вододілу у цьому суспільстві пролягає між тими, хто представляє державу, і тими, хто наразі складає собою народну масу.

За таких обставин, з огляду на російську дійсність, реально «політичною» виявляється лише одна фігура Путіна: «суверен, носій вищої влади, його ознаки – здатність чи право оголошувати (вести, нав'язувати) надзвичайне становище. А це значить відмінити або ж зробити незначимими усі попередні нормативні положення, усе минуле законодавство і увести нові законоположення, нові правові принципи, встановити тим самим нову систему норм, поставивши над старою, ліквідувавши попереднє право. Такі можливості відкриваються лише в одному випадку: якщо суверен виступає від імені вищих цінностей, ідеалів, смислів, як персоніфікація значень трансцендентної сфери, по відношенню до котрої усі інші резони, аргументи й інтереси сприймаються як часткові і тому малозначимі».⁸

Прийняття у 2020 році поправок до Конституції РФ щодо необмежених термінів правління Путіна – яскраве тому свідчення. І це стосується не лише внутрішньої політики, але й активно проектується на політику зовнішню, що робить їх тісно взаємопов'язаними. Трактуючи поняття «політичний», Шмітт мав на увазі насамперед *jus belli* – право оголошення стану війни і готовність вдатися до насилля як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики. Путін користується цими прерогативами практично безконтрольно. Він одноосібно визначає «хто є ворог внутрішній, і хто є ворог зовнішній». Саме до цього закликав у свій час Карл Шмітт: «Держава як найвища політична єдність сконцентрувала у себе неймовірні повноваження: можливість вимагати від тих, хто належить до власного народу, готовності до смерті й готовності до вбивства, а також можливість убивати людей, що стоять по боці ворога».⁹

Коли названий ворог зовнішній і внутрішній, відбувається жорстка мобілізаційна консолідація суспільства, що супроводжується стерилізацією усіх приватних і групових інтересів. Ці інтереси назагал трактуються як сприяння ворогу, як пособництво йому. Це практикувалося й за радянських часів, а в сучасній Росії клеймо «іноземний агент», «націонал-зрадник» уповні логічно запанувало у сфері пропаганди. Таким чином, в контексті логіки Шмітта, сповідуваної Путіним, в нинішній Росії, маємо в наявності, з одного боку, неототалітарну державу, єдиний мобілізований народ, а з другого – злого ворога, що набуває в уяві путіністів уповні метафізичного важкозрозумілого характеру.

Назагал регуляція у сфері внутрішньої політики Росії здійснюється силами поліції – придушення будь-яких форм громадянського суспільства, публічності, конкуренції, дискусій, вияву групових інтересів. А у сфері зовнішньої політики насувається тотальне одностороннє по відношенню до названого владою зовнішнього ворога. Найголовніше те, що, з точки зору кремлівського суверена, ворогом може бути оголошено будь-кого. Так, Україну було оголошено як «анти-Росію», як осередок і втілення метафізичного зла. І саме це стало, на превеликий жаль, щонайважливішою частиною механізму нинішньої суспільної мобілізації Росії. Широкомасштабне вторгнення путінської орди в Україну стало відправною точкою у визначення того, що відбувається в сучасній Росії – в обстановці нагнітання антиінтелектуальної атмосфери в країні відбувається становлення фашизму як одного із різновидів нацистського неототалітаризму у специфічно російській формі «рашизму».

5.2. «Рашизм» як різновид фашизації

Слід визнати як факт – путінські репресії призвели до витіснення критичної наукової думки на периферію суспільно-політичного життя. Уже в 2014 році після незаконної анексії Криму й окупації частини Донбасу академічна громадськість Росії відчувала себе «жахливо самотньою в своїй країні». Саме на цьому моменті наголошував один із провідних соціологів «Левада-Центру» Олексій Левінсон. На той час в Росії лише 16% опитуваних не підтримували політику Путіна, а переважна більшість народу вбачала в ньому лідера нації. Назагал, зазначає Левінсон, ситуація склалася патова: «Інтелігенції слід генерувати нові ідеї. І мені найтяжче те, що закінчився час Болотної не в тому розумінні, що ніхто більше не стоїть під стінами Кремля й не махає кулаком, а в тому, що припинилася та дуже потужна хвиля інтелектуального опрацювання ситуації, котра супроводжувала протест. Зараз, як мені здається, залишилися одиниці людей, котрі думають, осмислюють. Решта просто сидить, взявшись за голову: «Боже...». Або взявшись за чомодан». Російська суспільна думка була назагал паралізованою.¹⁰

Повномасштабне вторгнення в Україну взагалі викликало кризу світового порядку, що супроводжувалася новими актами безпрецедентної жорстокості по відношенню до мирного населення, в тому числі й до представників гуманітарних наук. Рідко хто був готовий вдатися до стратегії інтелектуального спротиву. Та ось автори збірника «Перед лицем катастрофи» Марія Майофіс та Ілля Кукулін проводять «явні паралелі із злочинами нацистської армії і “силових структур” (СС, Гестапо) в окупованій Східній Європі. Очевидно й те, що радикальні російські пропагандисти готові застосовувати риторику, що виправдовувала геноцид по відношенню до українців як культурно-історичної спільноти, подібно до ідеологів нацизму, котрі виправдовували геноцид євреїв і слов'янських народів на

територіях, підконтрольних Німеччині. Є й інші причини... у російської агресії є очевидний ініціатор – Володимир Путін. Крім того, війна супроводжується масштабною пропагандистською (і дуже брехливою) кампанією з боку Росії...».¹¹

Не можна не віддати належне цим російським науковцям, які наважились сказати слово правди всупереч масовому низькопоклонству білякремлівської професури. Висловившись у соцмережах проти «спецоперації» в Україні вони були звільнені з роботи в Національному дослідницькому університеті «Вища школа економіки», 4 березня покинули Росію, а з вересня 2022 року стали працювати науковими співробітниками Центру дослідження російської культури Амхерст-коледжу (США). Своє нове призначення вони вбачають у тому, щоб продовжувати традицію європейських філософів (А.Камю, Ж.-П. Сартр, К.Ясперс), які, перебуваючи в підпіллі чи еміграції, опрацьовували програму нового гуманізму. Отже, науковці обрали свободу і їхній вчинок викликає повагу.

Чи означає це, що ми маємо однозначно прийняти результати їхнього концептуального аналізу? Зовсім ні, та й вони напевряд чи на це розраховували. Зокрема йдеться про «порівняння дій російської верхівки з агресією нацистської Німеччини». Питання це настільки важливе, що потребує при нашому аналізі досить широкого цитування російських колег: «Політичні журналісти і блогери – українські й опозиційні російські, та й інші – часто описують злочини російської армії на окупованій українській території, як нібито вони були обумовлені готовою, уже існуючою ідеологією, і використовують для її означення слово «рашизм». Цей неологізм уже став негативним клеймом, що маркірує все, пов'язане із сучасною Росією. В статтях журналістів чи текстах блогерів, емоціонально шокованих тим, що відбувається, він психологічно пояснимий, але як аналітичний термін «рашизм» має суттєві недоліки: він надто оцінковий, не визначає чітко, з якими феноменами масової свідомості і поведінки ми маємо справу, і припускає, що агре-

сивна політика російського режиму і терор окупантів властиві лише Росії й впливають із специфічних обставин, властивих історії Росії – але не інших країн».¹²

Зосередимось на останніх словах: термін «рашизм» нібито «припускає, що агресивна політика російського режиму і терор окупантів властиві лише Росії й впливають із специфічних обставин, властивих історії Росії – але не інших країн». Виникає запитання до авторів: яка б сторона істини нам відкрилася, якби ми «припустили», що агресивна політика російського режиму і терор окупантів наразі є зумовленими властивостями «інших країн»? Ми б отримали абсурд – яке взагалі відношення мають народи інших країн до злочинів російської армії на окупованій українській території? Інша справа, коли ми стверджуємо, що жорстокість режиму і терор окупантів «впливають із специфічних обставин, властивих історії Росії». І тут ми знайдемо масу історичних прикладів звіриної жорстокості – взяти хоча б криваву «інкорпорацію» Новгороду у склад Московської держави (1478), чи різанину старого й малого в Батурині (1708). З такою традицією розстріл 20 тисяч польських офіцерів у Катині весною 1940 року уже сприймається як російська традиція, а не прикра випадковість. Тоді зрозумілими стають і спонукальні мотиви жорстокості росіян в Україні.

Однак, коли діло доходить до того, щоб визнати термін «рашизм» різновидом фашизму, так само як радикальним різновидом фашизму є нацизм, Кукулін і Майофіс раптом спинаються перед невидимою «червоною лінією», яку не рішення переступити. Власне, не вони одні – це типова поведінка багатьох російських дослідників. І не лише російських. Застосування неологізму «рашизм», вважають автори, «засноване на уявному узагальненні: у ньому змішуються описання збройної агресії, імперіалістичних амбіцій й мобілізаційного потенціалу сучасного російського режиму – і вражаючої пасивності значної частини російського населення і його готовності, як

сьогодні здається, безкінечно пристосовуватися до того, що відбувається». ¹³

Описану вище характеристику Росії Марія Майофіс та Ілля Кукулін чомусь кваліфікують як «есенціалістську риторику» (вчення про глибинну приховану сутність) і закликають відмовитися від узагальнення цього поняття – «рашизм». Аргументи пропонуються такі: відправною точкою аналізу має стати те, «наскільки описані... особливості російського режиму є унікальними, а наскільки – крайнім виразом авторитарно-популістських тенденцій, що в цілому набрали великої сили в сучасному світі». Тобто, вважають російські науковці, Росію слід інтерпретувати «не як виключну країну, а як одного із «флагманів» у розвитку кризи відкритої публічної сфери і виборної демократії, що відбувається в цілому ряді держав одночасно». Іншими словами – нині багато країн пішли шляхом крайнього авторитаризму, тож, мовляв, нема чого вживати термін «рашизм» як щось специфічно російське. От уся логіка й звелася то того, що, нібито, коли усі винуваті, то й Росія не гірша від інших.

Якщо навіть допустити, що путінський режим не є унікальним (якому ще лідеру країни Міжнародний кримінальний суд в Гаазі видав ордер на арешт?), то як маємо поступити із характеристикою російського народу – його здатністю «до безкінечності пристосовуватися до того, що відбувається»? Пошлемось на свідчення безпосередньо з «лінії вогню». Ще в 2014 році журналістка «Нової газети» Олена Рачева зафіксувала: «В серпні, в розпал боїв на Донбасі, я їздила по російських хуторах поблизу кордону з Україною. Усі місцеві знали, що поруч ідуть бої, що в полях стоять міномети, чули, як ті обстрілюють Україну. Але при цьому половина місцевих говорили: так, російська армія бере участь у війні, але хай це залишиться між нами, ми ж усі патріоти. А половина – що жодних мінометів немає, що стріляють лише в Україні, а ми лише чуємо відлуння. Так говорили десятки людей. До цих пір не розумію: вони

брехали мені? Чи собі? І чи не брешуть також собі росіяни, коли заперечують, що наші військові воювали в Україні, і говорять, нібито ми не винуваті в цій війні?». ¹⁴

Мимоволі виникає запитання: до якої ще «глибинної прихованої сутності» есенціалізму слід апелювати, коли на очах тисяч свідків відбуваються обстріли української території, а люди при тому тупо дотримуються брехливої настанови Путіна – нібито Україна готувалася напасти на Росію, то, мовляв, у Кремля не залишалося вибору? Невже слід було чекати довгі роки, щоб врешті-решт вустами кримінального злочинця і ватажка найманців Євгена Пригожина було вголос заявлено: самі ж росіяни і винуваті у стражданнях жителів Донбасу! Пригожин заявив, що в період з 2014- 2022 років Донбас розкрадався. Мова йде про тимчасово окуповану частину Донбасу. За словами Пригожина, крали переважно люди із адміністрації президента країни-агресора, генерали ФСБ й олігархи. Ватажок найманців також признався, що це достоту росіяни вторглися у Донбас з 2014 року, що Збройні Сили України не збиралися нападати на Росію спільно з блоком НАТО, що Україна не бомбила вісім років Донбас, а лишень обмінювалася ударами у відповідь на провокації російських військових. Згідно його слів станом на 24 лютого 2022 року «війна була потрібна олігархічному клану, що керує Росією. Війна була потрібна щоб поставити президентом України Медведчука». ¹⁵

Наскільки ці визнання будуть сприйняті російським суспільством – говорити поки зарано. Наразі доводиться фіксувати феномен тривалого консенсусу між путінським режимом і переважним загалом населення. Саме тому Марія Майофіс та Ілля Кукулін акцентують увагу на тому, що дослідження зв'язку режиму і російських громадян слід продовжувати знову й знову. Порівнюючи стан справ нинішньої Росії із нацистською Німеччиною вони наголошують на факті принципово відмінного характеру цього зв'язку: «В Німеччині цей зв'язок був опосередкований насамперед завдяки добре опрацьованій іде-

ології націонал-соціалізму, представленої в книгах, статтях, радіопередачах, кінофільмах, виступах політиків тощо. У сучасного російського режиму немає закінченої ідеології, не дивлячись на те, що, на думку аналітиків, літом-восени 2022 року путінська адміністрація намагалась – й продовжує намагатися сьогодні – опрацювати власну ідеологію на основі апокаліптично-конспірологічних і радикально-ксенофобських побудов Олександра Дугіна, Олександра Проханова, Вардана Багдасаряна і Костянтина Малофєєва». ¹⁶

Чи буде така ідеологія опрацьована чи ні, а до того ж наскільки послідовною вона виявиться – судити зарано. Поки що «глибинний народ» здійснює злочини відповідно до традиційної усталеної моралі. Результати ми вже бачили на прикладі тієї ж Бучі. Хіба тут внесе поправки запроваджуваний у практику новий вузівський предмет під назвою «Основи російської державності»? Чому ми за лекало беремо практику нацистської Німеччини, коли ідеологи Росії наввипередки торочать про «особливий російський шлях»? Дійсно, на відміну від нацистської Німеччини, де потужна ідеологічна кампанія передувала воєнній агресії, в путінській Росії все діється навпаки – перш здійснюються криваві злочини, а вже потім ідеологи шукають якийсь виправдання. Чи ж від цього практика рашизму перестає бути нацистською по-суті?

Не є переконливою аргументація, що відсутність виробленої фашистської ідеології на зразок гітлерівської «Майн кампф» означає, що путінський режим, мовляв, ще не досягнув стану фашизації. По-перше, не можна двічі зайти в одну і ту ж річку. Не можна узагальнюючу практику німецького нацизму прикладати до різних суспільств і вимагати абсолютної тотожності. По-друге, час класичних ідеологій минув, в тому числі й нацистської. На зламі XX і XXI століть відбулося переосмислення конфігурації тієї чи іншої ідеології від її «класичної» форми у бік створення «ідеологій-гібридів», котрі мають оперативно реагувати на виклик часу. На практиці в ідеології Росії

існує «мале ядро», що містить найфундаментальніші принципи – нацизм, расизм, антисемітизм тощо. Елементи інших ідеологій, судячи з усього, складають певний набір принципів, що формують «велике ядро» – консерватизм, православний фундаменталізм, антиглобалізм. Ще якісь ідеології перебувають «на периферії» і їх принципи можуть бути затребувані за тих чи інших обставин – наприклад антиколоніалізм чи гомофобія. В такий спосіб формується державна ідеологічна доктрина як відкрита система, сприйнятлива до ідеологій-конкурентів, взаємодія з якими утворює залежно від обставин різноманітні ідейні конфігурації, у яких на перший план виходить то одна, то інша складова за неодмінного збереження засадничих принципів «великого ядра». Ось це «ядро» в комбінації з іншими елементами і складає ідеологію рашизму.

В зазначеному контексті слушно видається пропозиція Марії Майофіс та Іллі Кукуліна уважно поставитися до ідеї Петера Слотердайка «вважати цинічний світогляд наступною стадією розвитку «хибної свідомості» після ідеології... Ця концепція може виявитись корисною з двох причин: вона відкриває нову перспективу розгляду феномена сучасного цинізму і припускає, що крім ідеології, сьогодні можуть існувати й інші форми «хибної свідомості», тобто пізнання соціальної реальності, заснованого на послідовному і вкрай пристрасному її «перекодуванні».¹⁷

Ілюстрацією цинічного підходу кремлівських пропагандистів може послужити пояснення цілей повномасштабної агресії Росії проти України: спочатку такою ціллю була проголошена «денацифікація» України; після розгрому під Києвом було заявлено про «захист російського населення Донбасу»; потім дійшло до проголошення «десатанізації» України, оголошення «священної війни»; потім зійшлися на необхідності «перепрограмувати» українців. Не дивно, що після такої «розкрутки» ведучий російського телеканалу Russia Today Антон Красовський у жовтні 2022 року закликав у прямому ефірі «топити в

річці і спалювати у хатах українських дітей, якщо лиш вони заговорять про російську окупацію». Дивно, але на фоні загального рівня ненависті до України така заява раптом показала аж надто кровожерливою – очевидно між кремлівськими лакузами була домовленість декларувати «любов до дітей». Про людське око Красовського звільнили з RT, а сам він приніс нібито публічні вибачення у якійсь досить дивній формі: «Я ж не сказав, що їх слід убивати, хоча я одного разу сказав, що слід топити і палити...». Тобто, люджерське ставлення до українських дітей у нього власне не змінилося.¹⁸

Та й не могло змінитися, адже слідчий комітет Росії не побачив складу злочину у закликах Антона Красовського «топити й палити» українських дітей. Про це правоохоронні органи заявили у відповідь на запит адвоката Євгена Ступіна: «Матеріал спершу спустили в управління по Москві, потім перенаправили в МВС, оскільки Слідчий комітет РФ не вбачає підслідності. Тобто, не розпалював він ворожнечі своїми закликами. Очевидно, збуваються найгірші припущення, що пропагандиста вирішили “відмазати”».¹⁹

Після такого рішення в пересічного росіянина закономірно виникає відчуття внутрішньої порожнечі: протестуй чи не протестуй, а нічого не змінюється. Часом у соціальних мережах висловлюється думка, що непогано було б покаятися. Але для цього потрібен високоморальний сповідник. Путін на таку роль не годиться, а альтернативи поки не видно. Тож за ідею великодержавності доводиться платити високу ціну: люди убивають людей, знищується соціальна інфраструктура. Зберігається звичка терпіти самодержавство, особливо звичка жити в атмосфері страху. Наслідки ціни за подібну систему цінностей будуть відчуватися ще десятиліттями.

5.3. Рашизм: «потяг до смерті»

16 квітня 2022 року президент РФ Володимир Путін підписав закон, що встановлює адміністративну відповідальність за «публічне ототожнення» цілей і дій СРСР і нацистської Німеччини, а також «вирішальної ролі» й «гуманітарної місії» СРСР в Другій світовій війні. Не дивно, що відтоді порівняння путінської Росії з гітлерівською Німеччиною чи Італією часів Муссоліні в суспільно-політичній думці Росії вважають неприпустимим (принаймні не зовсім коректним). Тим більше слід віддати належне доктору історичних наук, професору Європейського університету в Санкт-Петербурзі Оксані Тімофєєвої за публікацію статті «Влечение к смерти: от империи к фашизму», поміщеній у тому ж таки збірнику «Перед лицом катастрофы», що був виданий у Берліні 2023 року. Тімофєєва вказує на структурну подібність гітлерівського й путінського режимів: «в кожному з них виявляється ностальгія по великому імперському минулому, що супроводжується почуттям етнічної, релігійної, культурної й будь-якої переваги нації, чий політичний етос зводиться до ідеї завойовницької війни, захоплення територій і домінування над іншими групами. Між імперіалізмом і фашизмом існує зв'язок, хоча й не прямий...».²⁰

Як професійний філософ Оксана Тімофєєва розглядає проблему в термінах гегелівської діалектики, в котрій імперія представлена не як політична одиниця, а як «стан свідомості». Це її право, так само як право читача сприймати текст її статті через призму своїх термінів і категорій. З мого боку викликає зокрема повагу спроба визначення професором тієї системи координат, де точкою відліку для неї стали «моторошні кадри з Бучі – невеличкого міста в Київській області, котрий впродовж місяця був окупований російською армією». Професора Тімофєєву вразили «тіла мирних жителів, в тому числі жінок і дітей, котрих знаходили обгорілими, із зв'язаними руками, із

слідками тортур, наруги й зґвалтувань». Вона констатує, що російські офіційні ЗМІ відразу ж заявили, що нібито українці самі інсценували ці вбивства. Тим часом не пройшло й місяця, як 64-та окрема мотострілкова бригада, що орудувала в Бучі, отримала від президента Путіна почесний статус гвардійської: «Так ми дізналися, що в ХХІ столітті не лише все ще можливий геноцид, тортури й масові вбивства, але й тих, хто здійснив ці злочини, можуть вшановувати як героїв».²¹

Оксана Тімофєєва зазначає, що з геополітичної точки зору – війна є війна, а на війні може бути все що завгодно. Однак з ліберальної точки зору, те, що відбулося в Бучі, «є чисте зло, що не піддається раціональному поясненню». А у підсумку констатується: в той час як геополітичний цинізм виправдовує воєнні злочини, то лібералізм викриває їх, професор Тімофєєва хоче умити руки і відшукати для себе якусь «інтелігентну» третю точку зору: *«Буча як реальність обрушується на нас по ту сторону добра і зла. Це не виключення, не скандал, але одне із імен для чогось, що час від часу повторюється в історії людства, незалежно від рівня прогресу і розвитку в тих чи інших географічних координатах. Чогось, що в театрі воєнних дій реалізується як один із можливих сценаріїв»*.²²

Ось так, мовляв, чого лиш не буває в світі. Тож коли з'являються *такі собі «міркування» про якесь таке «чогось»*, то вони викликають в читача не лише здивування, але й настороженість. Складається враження, що російська дослідниця одягає білі рукавички й береться за тонкий скальпель з тим, щоб розітнути єдине російське національне тіло й відділити «патологічну одержимість злочинців» від «російської культури». А інакше, мовляв, ми підемо по шляху спрощення: «Найпростіше рішення – дегуманізувати злочинців й шукати корені їхньої патологічної одержимості жорстокості в національному характері чи то в пресловутій російській культурі з її культом насильства».²³

Дослідниці не є цікавим те «найпростіше рішення», котре набуло своєї чіткої виразності у поезії Костянтина Симонова:

Если ты фашисту с ружьем
Не желаешь навек отдать
Дом, где жил ты жену и мать,
Все, что родиной мы зовем, –
Знай: никто ее не спасет,
Если ты ее не спасешь;
Знай, никто его не убьет,
Если ты его не убьешь.

Отже, неминучим висновком цієї системи цінностей є положення про те, що коли озброєний окупант прийшов на твою землю убивати й насилувати, то його слід знищити. Однак в нашому конкретному випадку Бучі перед професором Тімофєєвою виникає пресловута проблема «наших мальчиків». На їх «доблесні дії» у неї й рука не піднімається. Дослідниця навіть не береться покладати вину за військові злочини на російських генералів, бо ж, мовляв, «Буча як реальність обрушується на нас по ту сторону добра і зла». Хіба? А відтак і за злочин агресії теж, нібито, ніхто конкретно не відповідає: «Театр воєнних дій – це такий театр, у котрого немає актора у власному розумінні цього слова. Генерали, що створюють стратегії й тактики воєнної гри, не беруться до рахуби, позаяк їх ходи ситуативні й визначають лише схеми наступів чи відступів, в той час як сцени жорстокості й смерті розігруються незалежно від якого б то не було замислу».²⁴

Отже, нас підводять до думки, що за звірячу жорстокість російської сторони ніхто власне конкретно вини й не понесе. Мовляв, на війні як на війні. То невже ми маємо просто пройти мимо? Професор Тімофєєва нас заспокоює, мовляв, ті сцени, які викликають у нас жах і відразу, можна замінити чимось більш прийнятним і заспокійливим: «При погляді на зобра-

ження замучених і вбитих людей відбувається фантазматична зустріч того, хто дивиться, з тим, на що він дивиться. Подібні сцени викликають жах й відразу. Ми б хотіли їх переглянути й витіснити, замінивши чимось більш прийнятним».²⁵

І ось для самозаспокоєння нам пропонують «психологічний механізм заперечення» навіть «витіснення» якогось негативного і неприємного для нас змісту. Адже, як виявляється, в психоаналізі таке витіснення є вкрай важливим «для розуміння скритої істини суб'єкта, таїни його несвідомих бажань і потягів». Виявляється, і це ми маємо за порадою Тімофеевої засвоїти, що сцена Бучі, як й інших «сцен геноциду і найбільш жорстоких злочинів, перед котрими ми німіємо й замираємо в жаху», – все це є лиш наслідком того, що Фрейд кваліфікував як притаманний кожній людині «потяг до смерті». Більше того, нас повинно втішити те, що навіть такий психоаналітик як Сабіна Шпільрейн стверджувала, нібито все закладено в людській сексуальності, а тому ідея «потягу до смерті» підпорядкована репродуктивному потягу. Всього лиш? А ми то з вами казна-що думали! Навіть про відповідальність на спеціальному трибуналі по розслідуванню злочинів проти людяності.

А коли вже сам Фрейд пов'язує еротичні потяги з обома опозиціями – любов і ненависть – то тут «у війни завжди є прихильники, оскільки пристрасть до руйнування діє під личиною патріотизму, релігії й інших позитивних цінностей. Отже, якщо людей закликають до війни, то у них може бути ціла множина мотивів, щоб відповісти згодою, благородних і нищих, таких, про які говорять вголос, та інших, які назагал замовчують... Серед них, безумовно, задоволення від агресії й деструкції: незліченні прояви жорстокості в історії й у повсякденному житті підтверджують їх існування та їхню силу. Злиття цих деструктивних прагнень з іншими, еротичними й ідеальними, природньо, полегшує їх задоволення».

Механізм інверсії повертає цей потяг до смерті назовні, проти інших об'єктів, адже у писаннях Фрейда сказано:

«Жива істота зберігає, так би мовити, своє власне життя завдяки тому, що руйнує чуже». Отже, як вважає Оксана Тімофєєва, потяг до смерті в контексті все нових війн, «рано чи пізно змусить нас визнати правоту Фрейда».²⁶

Ось тут ми й стикаємось із тією «червоною лінією», яку російська професура ніяк не наслідиться перетнути. А саме – подолати переконання, що в жодному разі не слід шукати корені патологічної одержимості й агресивної жорстокості «в національному характері чи то в пресловутій російській культурі з її культом насильства». Інша справа – звести витoki проблеми до сексуального потягу. І вже тут можна дозволити собі висловитись без жодних обмежень: з тою лише поправкою, допоки в Російській Федерації закону проти лібідо Фрейда ще не прийняли. Або є ще один манівець – піднести витoki російської агресії до рівня загального планетарного закону «досягнення межі зростання» й наступного самознищення. Тобто стверджуючи, що війна закладена у самому механізмі еволюції життя на планеті, а тому її слід просто сприймати як даність. Іншими словами, – ніякі Нюрнберзькі процеси над злочиним агресії тут не доречні. Адже в основі всього, як виявляється, лише секс і надлишкова енергетика самоствердження.

Чи можливі ще якісь аргументи? Якщо кого не влаштовує Зигмунд Фрейд, то натомість Оксаною Тімофєєвою пропонуються писання Жоржа Батая – французького філософа, соціолога й письменника лівих переконань, котрий переймався осмисленням ірраціональних сторін суспільного життя. На відміну від Фрейда, котрий абсолютизував рушійну силу лібідо, Батай апелює до надлишкової планетарної (в кінцевому рахунку, сонячної) енергії: «Грубо кажучи, за кожним еротичним потягом живих особин, що прагнуть рости й розмножатися, приховується Танатос розкішної трати, котра виводить нас на рівень всесвіту». І ось, коли система більше не здатна розвиватися, і якщо надлишок енергії не може бути поглинутий в процесі росту, то від нього слід позбавитись, навіть без якоїсь ко-

ристі витратити її – так чи так, зі славою чи, навпаки, вдаючись до катастрофи.²⁷

Цікавою є постановка питання з боку професора Тімофєєвої щодо носія тієї самої лібідинальної чи надлишкової планетарної енергії: «яким є той суб'єкт потягу до смерті, котрий у Бучі виходить на сцену?». Тут за приклад героя драми Тімофєєвою береться відомий російський актор Іван Охлобистін, який сповістив товариша про свій намір поїхати в Україну й повоювати за Путіна (врешті-решт, нікуди він не поїхав). Для передання ідентичності такої популярної в Росії персони як Охлобистін наведу його судження на мові оригіналу: «Россия всегда будет выигрывать. Мы выиграем! <...> даже если случится невозможное, и мы проиграем, это значит, что с нами проиграет весь мир. Ничего не будет! Будет великий Ноль. И мы все готовимся к этому Апокалипсису! Весь народ согласен. И ты не представляешь, до какой степени! В едином порыве! <...> Мы убьем всех! Нам не нужен такой мир, в котором нет нашей победы, Путин не зря про это сказал... <...> Это клево! Но у нас сейчас у всех такой подъем! Такое счастье! С божьей помощью <...> Мы взорвем этот мир! Мы всех убьем!».

Що можна сказати з цього приводу? З одного боку, такі заклики підпадають під статтю про заклик до геноциду. І в даному разі йдеться про особисту відповідальності Охлобистіна за причетність до злочину. А з другого боку, як це пропонує професор Тімофєєва, можна цю проблему поставити й в іншу систему координат – по Зигмунду Фрейду, чи по Жоржу Батаю. І тоді жодної вини на пропагандисті російської агресії Охлобистіну немає: все, що він сказав є, мовляв, лише «розкішню смерті», де сексуальність спочатку виступає «запереченням самих себе, а згодом, перевертаючи усе навпаки, як глибинна правда процесу, котрий являє собою життя». Тобто, Охлобистін уже виступає перед нами в іпостасі мало не апостола: він стає речником «глибинної правди процесу, котрий являє собою життя». Чи гідний він такого рівня оцінки?

В чому слід віддати належне професору Тімофєєвій, так це у спробі критично глянути на ту розхожу категорію нібито «хороших росіян» в нинішній ситуації війни проти України. Тут її судження відверті й категоричні: «Мене інтересує потяг до смерті не в будь-якій війні, але в тій особливій історичній ситуації, коли імперіалізм раптово перетворюється у фашизм. Сьогодні це відбувається з моєю країною і моїм народом». Така постановка проблеми, попри зазначений вище потяг до фрейдизму, на сьогоднішній день уже викликає повагу до російської дослідниці. Назагал в Росії уникають порівняння путінського режиму з гітлерівською Німеччиною чи Італією часів Муссоліні – нікому не хочеться отримати десяток років ув'язнення. І ось тоді дослідник змушений вишукувати якісь «методологічні» аргументи про некоректність порівняння фашизації Росії з німецьким досвідом.

Однак Оксана Тімофєєва уникає таких лукавих пояснень, вказуючи на певну структурну схожість цих режимів. До того ж, зазначає професор Тімофєєва, попри ідеологію у Росії є своя імперська спадщина, один із вагомих елементів зв'язку між імперіалізмом і фашизмом: це фігура деспота, котрий вважає себе господарем світу й реалізує свою негативну й пустопожню сутність в чисто деструктивних діях. На перших порах дослідниця вважала, що коли на 20 році правління Путін вніс зміни до конституції, щоб забезпечити собі позитивне президентство й правити довічно, то в певній мірі визріватиме й нова революція в Росії. Втім сподівання не справдилися: «Однак я не врахувала, що у подібних режимів є перевірений засіб, щоб продовжити себе: замість революції прийшла війна. Влада, що здавалася спочатку всього лиш черговою автократією, взяла курс на фашизм».²⁸

Звідси випливає й заключення – фашизм виникає як спосіб нейтралізації наростаючого соціального антагонізму. Він об'єднує гнобителів та пригнічених навколо фігури «сильного лідера». Фашизм каналізує революційну енергію внутрішнього

протесту у воєнну агресію проти «зовнішнього ворога». Тим не менше, в основі будь-якого описання фашизму має бути покладено описання механізму притаманної йому суверенної влади. Посилаючись на Батая, професор Тімофєєва описує складну соціально-психологічну структуру фашизованого суспільства таким чином. По-перше, однорідна (креативна) частина суспільства представлена головним чином класом власників – буржуазією. По-друге, іногородцями в цьому суспільстві Батай вважає як суверена, з одного боку, так і «нижчі класи» – з другої. Механізм функціонування такого суспільства полягає в тому, що суверен стоїть одночасно і поза соціальною структурою, і над нею, але також і в її центрі, в той час як безправна біднота розташовується на периферії, звідки вона й загрожує потрясіннями та бунтами буржуазному порядку однорідної частини суспільства. Фашизм починається з мобілізації, при котрій імперативна фігура суверена стає центральною точкою афективного притягнення й нейтралізує небезпечні рухи з боку периферії, підштовхуючи їх шляхом владних приписів до однорідності. Що важливо – на відміну від радянського соціалізму з його відвічною «класовою боротьбою», фашизм являє собою феномен об'єднання класів. І в цьому полягає фундаментальна різниця між ними.²⁹

Більше того – якраз найбільш уразливі й невлаштовані соціальні групи населення, так званий декласований «прекаріат», стає чи не головним джерелом підтримки персональної влади «вождя». Саме ця частина суспільства, котрій нічого втрачати й життя котрої нічого не варте, стає основним джерелом мобілізації й саме вони складають собою людський потенціал російської армії. Як засвідчила агресія проти України, в першу чергу в топку війни кидаються насамперед жителі периферійних районів, колись у минулому колонізованих Російською імперією – Бурятії, Якутії, Тиви, Чувашії, Калмикії, Дагестану та інших. Як наслідок, фашизм, у котрий скочується імперія, намагаючись зберегти себе, розгортається між двома полюсами

– військовим начальником і солдатом. У складі армії людська сутність заперечується з якоюсь злобою і особливим садизмом: «Вождь і його солдати створюють динамічну єдність, котра виявляє себе в актах руйнівного насилля».³⁰

Прихована жахлива сутність абсолютної влади, яка є насправді проекцією масової нікчемності всієї соціальної периферії, несуть у собі заряд звіриної злоби й насильства. І Буча є тому переконливим прикладом. Заперечити це неможливо.

5.4. «Хороші» та «погані» росіяни

І тут, як і після розгрому нацистів у 1945 році, рано чи пізно постане сакраментальне питання про міру відповідальності кожного росіянина за злочини, скоєні путінським режимом. У ставленні до перспективи неминучого процесу на зразок Нюрнберзького російська громадськість поділилася на декілька категорій. Аналітик 24-го каналу Неллі Лейпіш вичленила три головні категорії: 1) «войовничих великоросів», фанатів Путіна, що самовпевнено націлені на «боротьбу за історичну справедливість» і «проти НАТО»; 2) «помірно хороших росіян», котрі стали говорити про «мир для усіх» і «лиш скоріше б усе це закінчилося»; 3) тих рішучих одиниць, які засудили неспровоковане вторгнення й висловили щирий жаль за дії своїх земляків – їм, як правило, довелося полишити Росію й мігрувати. Серед названих категорій найбільшу частину складають оті самі «помірно хороші росіяни» із своєрідною філософією життя: «Мені до цього немає діла, я ні в кого не стріляв. Я за мир у всьому світі. А українцям ліпше було б усім здатися, інакше їх усіх переб'ють».³¹

А тим часом все жорстокішими стають бої за визволення України, все інтенсивніше в Росію надходять пакети із «вантажем № 200» і дедалі очевиднішою стає перспектива Гаагського трибуналу над призвідниками агресії. Відповідно все настир-

ливіше в інформаційному полі Росії мусується тема «хороших росіян». І спрямовується вона проти одного із фундаментальних положень часів Нюрнберзького процесу про політичну відповідальність кожного із громадян за дії тієї влади, яку він обирав чи, принаймні, яку терпів. Така настанова не влаштовує «помірно хороших» – вони переводять дискурс в площину побутових розмірковувань: мовляв, є люди «хороші», а є люди «погані». А влада – то окреме питання, бо я на неї не впливаю. За війну відповідає Путін тощо.

Щодо останніх суджень на рівні масової свідомості, то віце-президент Асоціації політичних психологів України Світлана Чуніхіна застерігає: тема «хороших росіян» є в'язкою й такою, що набиває оскомину, тому «що при її обговоренні змішуються реєстри приватного й публічного, індивідуального й колективного». Так, на приватному рівні окремих доль, характерів, суджень, емоцій, люди, безумовно, можуть бути хорошими й поганими поза своєю належністю до національності. Ті чи інші особистості можуть бути здатними на вчинки, вони можуть відчувати сором за свою країну, або ж відчувати емпатію до чужої країни. Однак це все прояви приватного життя, хоча й інспіровані політично. А війна – це вже групове явище, на цьому рівні актуалізуються зовсім інші психологічні механізми й процеси: воюють держави, нації, інституції, а не окремі люди.³²

З огляду на ці зауваження, можна спілкуватися із окремими морально стійкими людьми що мешкають у фашизованому хворому суспільстві. Однак ці стосунки не впливають жодним чином на ті інституції, які уможливають війну проти України. При тому ця категорія людей не може бути кваліфікованою як «хороші росіяни». Хіба що «хорошими росіянами» стануть ті, чиї дії зможуть впливати на зміну путінського режиму, його інститути, і тим самим сприятимуть припиненню війни, унеможливлять її як сьогодні, так і на майбутнє. Це може бути хтось на зразок Фріца Бауера – генпрокурора землі Гессен

(ФРН), що викорінював нацизм у повоєнній Німеччині. Врешті-решт, це може стосуватися тих росіян, які поповнили лави якогось підрозділу Збройних Сил України.

Тим часом політизоване і широко вживане поняття «хороші росіяни» побутує на рівні масової свідомості. Еволюція цього феномену така. В травні 2022 року у Вільнюсі на конференції опозиційного Антивоєнного комітету Росії на порядку денному обговорювалася й ідея створити спеціальний «документ “хорошого росіянина”». Ідея виходила від члена Антивоєнного комітету Росії Михайла Ходорковського. Йшлося про створення спеціального посвідчення чи поручительства, де буде зазначено, що подавач цього документа, хоч він і є громадянином Росії, однак не підтримує путінський режим і його воєнну агресію в Україні. Передбачалося, що цей документ покликаний був полегшити життя політичним емігрантам, котрим через «токсичність» російського паспорта на Заході не дають віз або ж видів на проживання, не відкривають рахунок у банках, не беруть на роботу чи не винаймають квартиру.³³

Врешті-решт ідея «паспорта для хорошого росіянина» з тріском провалилася, але саме поняття «хорошого росіянина» так і не було знято із порядку денного. Як зазначають аналітики, воно прижилось не в останню чергу внаслідок запозичення терміну «хороші німці» часів денацифікації після розгрому нацистської Німеччини. На той час окупаційна адміністрація союзників здійснювала там процедуру визначення причетності того чи іншого німця до нацистських злочинів. Годі було сподіватися, що ця процедура водночас очистить німецьке суспільство від нацистської скверни, адже прихильниками нацистів а то й активними учасниками воєнних часів було практично все населення. Лише чисельність членів нацистської партії у 1945 році досягла рівня 8 мільйонів осіб.

Як би хто не оцінював здійснювану союзниками політику денацифікації – «успішною» чи «провальною» – вона все-таки принесла позитивні результати. Щоправда їх довелося чекати

довгі десятиліття, аж поки не виросло нове покоління, що не зазнало на собі результатів нацистської пропаганди. А в перші повоєнні роки переважна більшість німців, поставши перед «денацифікаторами», стверджували, що нічого не знали ні про Голокост, ні про звірства СС. Вони запевнювали, що ніколи не схвалювали війну, а якщо хто і вступив до НСДАП, то лише тому, що так було заведено. Зрозуміло, що німці лукавили – можна було не знати про Освенцім чи Бабин Яр, але не знати про «Кришталеву ніч» чи єврейські гетто було неможливо.

Однак і самим «денацифікаторам» доводилось лукавити – часто-густо робити вигляд, що вони вірять у щирість розкаяння. І для цього були підстави. Для налагодження в зруйнованій країні нормального життя слід було знайти й залучити до роботи сотні й тисячі управлінців та фахових спеціалістів. Їх можна було мобілізувати лише з колишніх службовців гітлерівського режиму. Наприклад, в лікарні Бонну із 112 лікарів 102 були колишніми членами НСДАП. Чи означало це, що лікувальний заклад слід закрити? В Баварії лише 5% суддів не мали у своїй біографії нацистського минулого. А тим часом для нормальної роботи судової системи потребувалось принаймні 12-15 суддів на 100 тисяч жителів. Велика частина співробітників дипломатичного корпусу Німеччини були колишніми членами СС, а багато управлінців взагалі служили в Гестапо. Що вже говорити про учителів шкіл – дітям слід було невідкладно організувати систему освіти. Віднайти людей без «темного минулого» було практично неможливо. І їх доводилося залучати із того людського контингенту, який був. Але їх доводилося перевиховувати й вишукувати серед них «хороших німців».³⁴

Сам процес «перевиховання» нагадував багато в чому імпровізований спектакль. Так, жителів Німеччини цілеспрямовано возили на екскурсії в табори смерті й змушували відвідувати покази документальних хронік із концтаборів Центральної і Східної Європи. Згідно свідчень сучасників подій більшість

глядачів потай уникали дивитися на екран – вони або відвертали голову, або дивилися собі під ноги. Однак були змушені не покидати залу кінотеатру, бо ніхто не хотів бути скомпрометованим перед окупаційною владою, а ще після перегляду хроніки кожен міг отримати карточку на невеликий харчовий пайок. У підсумку результатів перевиховання довелося чекати довгі десятиліття. Опитування показали, що нацизм німці назагал не сприймали як абсолютне зло, зауважуючи, що «не все так однозначно». У 1951 році лише третина громадян ФРН вважала, що Німеччина одна винувата у Другій світовій війні. Щоправда у 1967 році, після судових процесів у Франкфурті над колишньою адміністрацією Освенціма таких уже було дві третини.³⁵

Австрія в 1945 році, відразу після формальної відміни аншлюсу (приєднання до Німеччини у 1938 році), проголосила себе «першою жертвою нацизму». Згодом на цій ідеї вповні офіційно будувалася вся повоєнна політика країни. Австрія хоч і була повноцінною частиною Третього рейху, не визнавала своєї відповідальності за злочини нацистського режиму, не платила репарацій і не переслідувала колишніх членів НСДАП та інших нацистських організацій. Так само в Італії й до цього часу побутує широко розповсюджений мем про добрих і чуйних італійців, для яких чорне двадцятиліття (1922-1943) виявилось не більше ніж прикритим випадком – просто Муссоліні заморочив голову «хорошим італійцям».

І от на авансцені сьогоденного інформаційного поля з'являється ідея про «хороших росіян», які, мовляв, побудують таку ж «хорошу Росію», визнають пріоритет міжнародного законодавства й укладуть врешті-решт нормальні відносини з сусідами і країнами консолідованого Заходу. Як то мовиться: блажен хто вірує. Так, відстоюючи ідею «паспорта хорошого росіянина» на тій же травневій конференції у Вільнюсі, Євген Чичваркін і словом не промовився про боротьбу з путінським режимом. Зате перейнявся ідеєю як би полегшити життя в Європі

заможним емігрантам із Росії, посприяти їх адаптації в країнах перебування. Судячи з різних джерел, кількість людей, що від'їхали з Росії в 2022 році вимірюється приблизно сотнями тисяч, можливо понад мільйон. Відповідно їх називають «найбільш масовою і найбільш радикальною опозиційною демонстрацією в новітній російській історії».

Та чи є серйозні підстави вважати цей контингент мігрантів радикальною опозицією? Ксенія Собчак, судячи з усього, досить близько знає цю публіку: «В Росії немало опозиційно налаштованих людей. Але якщо їх замкнути з Путіним, вони не вийдуть проти нього. Не підуть на площі. З тих же міркувань, з яких не підтримують те, що відбувається в Україні: вони за сите комфортне життя, а не за геополітичні подвиги, для них власна справа і сім'я – важливіші за державу. Ці конформісти, і європейські і російські – основа будь-якого суспільства. Той самий середній клас, котрого у нас, на жаль, так мало».³⁶

Одним словом, це не та публіка, котра збирається наблизити час побудови «прекрасної Росії майбутнього». Найголовніше для них – уникнути санкцій з боку виконавчої влади країн Заходу. Так само важко собі уявити, чи допоможе цій категорії людей організація екскурсій в Бучу й Ірпінь, Маріуполь чи Бахмут після закінчення війни. Отже їх слід сприймати адекватно. На сьогоднішній день є різні групи росіян: проживаючі у пострадянських державах; радянські емігранти; пострадянські емігранти; емігранти 2022 року. Але це зовсім різні групи, котрі ні в жодну єдину діаспору, подібну до єврейської чи вірменської, поки що не склались. І далеко не факт, що ініціатива із «паспортом хорошого росіянина» призведе до формування повноцінної російської діаспори. А тим більше до їхньої опозиційної настанови.

Поки що про щось позитивне з їхнього боку важко почути. Хіба що, пише Юрій Романенко, частіше трапляється навпаки: «Заява російського публіциста Віктора Шендеровича про те, що він з Україною до першого повороту зірвало український

інет. Помилка Шендеровича в тому, що він заїкнувся про український нацизм і «наших мальчиках», котрі сьогодні виявилися в Україні. Його кейс в черговий раз нагадав, що на російських лібералів й інших «хороших росіян» слід дивитися дуже інструментально. Тому що ми з ними дійсно до першого повороту. А після повороту вони можуть виявитися ворогами... Шендерович може віднайти виправдання кривавим слідам «русских мальчиков» в Україні, а ми жодних виправдань не приймемо, тому що ціна омани цих «мальчиков» – руйнування нашої країни і знищення десятків тисяч, а вже можливо й більше, українців».³⁷

Щоправда, висловлюються думки, що «нова російська діаспора» (та, що намагалася самоорганізуватись в 2022 році) на відміну від «старої», якщо не сьогодні, то в майбутньому має певний шанс зіграти ключову роль в реформуванні Росії після закінчення правління Володимира Путіна. Але чи здатна вона відмовитися від великодержавних амбіцій? Поки що якихось помітних зрушень не спостерігається. Так що «паспорт хороших росіян» покликаний поки що поліпшити життя одній категорії людей, в той час як проблемами зміни путінського режиму будуть перейматися зовсім інші люди, у котрих такого паспорта не буде. От така іронія історії.³⁸

Тобто, не варто спокушати себе сподіваннями, що еміграційна хвиля росіян є свідченням їхнього протесту проти дій путінського режиму. По-перше, не зрозуміло, яку частку складають у їх числі політично активні громадяни, тобто чи не стосується значна частка мігрантів простої економічної релокації працівників хоч би тієї ж ІТ-галузі. По-друге, не відомо яку частку серед тих, що уникають мобілізації, складають люди, що не підтримують війну з Україною. Так, в інформаційному полі досить часто можна зустріти матеріали про добровільну участь росіян у «пропутінських» мітингах за рубежом. В той же час антивоєнна активність серед них залишається досить невиразною: із 15 тисяч російських студентів у ФРН петицію

проти війни підписало за 11 місяців всього 208 чоловік – десь на рівні 0,01%. Оце і є показник «хороших росіян».³⁹

Коли йдеться про саму Росію, то скидається на те, що анти-воєнний протестний потенціал багато в чому перебільшений. Із своєї в'язничної камери Володимир Кара-Мурза написав, що понад 17 000 затриманих антивоєнних демонстрантів набагато перевершують по чисельності сімох людей, арештованих на Червоній площі в Москві у 1968 році, що протестували проти вторгнення в Чехословаччину. Все це правда. Але так само правдою є те, що відсоток нині протестуючих складає десь понад 0,001% від загальної чисельності населення Російської Федерації. З огляду на цю статистику важко говорити, що у розв'язуванні війни проти України винуватий лише Путін, а російський народ змушений «жити на правах заручників». Наразі соціологічні дані засвідчують, що рейтинги Путіна залишаються досить високими – згідно даних Льва Гудкова («Левада-Центр») рівень схвалення війни в російському суспільстві впродовж всього 2022 року завжди перевищував 70%.⁴⁰

Отже, замість того, щоб всіляко лобіювати тему «хороших росіян», представники російської опозиції мали б дистанціюватися від самої ідеї «руськості» в її інтерпретації Олександром Дугіним, а натомість голосно й однозначно заявити, що Крим складає собою невід'ємну частину території України, що вони підтримують ідею відмови Росії від ядерної зброї, що виступають за поразку Росії у розв'язаній нею ж війні проти України і за торжество принципу непорушності кордонів. А в цілому, що російському народу доведеться пройти через чистилище каяття і покути своєї вини за вчинені звірства не лише в Бучі, але й в усіх спустошених містах України. Поки що «хороші росіяни» до цього не готові. Як пише Василь Рибников, «дуже хороші росіяни продовжують наполегливо скандалити в соціальних мережах – часто самі з собою, – на одвічну російську тему «А чому це я повинен почувати себе винуватим?!». Ну звичайно ж не повинен. Коли ти дуже хороший ро-

сіянин, ти взагалі нічого не повинен – навпаки, всі винні тобі, і дуже багато».⁴¹

Одначе, судячи із рівня масового сприйняття проблеми, без курсу лікнепу на тему винуватості тут не обійтися.

5.5. Чи станеться демонтаж імперії?

Однак виникає запитання: хіба ж радянське суспільство не пройшло своєрідний курс лікнепу за часів горбачовської перебудови? На превеликий жаль сталось так, що політика гласності в Росії була побудована на простій ідеї: мислилось так, що як лише люди побачать, яку гігантську помилку під проводом КПРС було допущено, всі вони будуть готові покаятися, виправити скоєне й вчинити зовсім по-другому. Але згодом з'ясувалося, що правда була сказана – а мури не рухнули. Ба більше – розуміння того, що Сталін був катом, зовсім не заважає росіянам сприйняти цього деспота як успішного менеджера й переможця у Другій світовій війні. І ось це «двоємисліє» стало в країні домінуючим, а перспектива відмовитись від нього залишається й на сьогоднішній день досить сумнівною. Хіба що дехто сподівається на хвалений російський «авось» – що «якось воно та буде». Або раптом трапиться щось надзвичайне й приголомшливе.

А тим часом ось це жахливе й приголомшливе уже відбулося – Кремль пішов на злочин широкомасштабного вторгнення в Україну. Однак російське суспільство вже в котрий раз прийняло путінську ідеологію крайнього ізоляціонізму Росії, яка протистоїть усьому світу. Наразі путінський режим відверто націлений на радикальний розрив із Заходом як з антиподом російської євразійської цивілізації. Йдеться про ізоляціонізм не лише як настанову свідомості при тотальній фіксації власної зверхності. Реалізується соціальна практика ігнорування, виключення, а то й знищенні Іншого – України, як нібито «ан-

ти-Росії». Відтак ізоляціоністський комплекс став являти собою помісь ідеології й практики утвердження російської самобутності, замішаний на фантомній образі на Захід. У комплексі ці фактори сформували й продовжують жити той всепроникаючий ресентимент-образу, котрий і став визначальним мотивом виправдання російської воєнної агресії.

З точки зору філософії увесь набір путінської міфології не заслуговує жодної уваги. Однак для росіян він являє собою взірць «керівництва до дії»: нинішній кремлівський режим дає зрозуміти усьому світу, що заради утвердження своєї волі він готовий не лише знищити своїх противників, але й пожертвувати своїм життям і життям всього людства в ядерній катастрофі. Приклад тому – воєнне відомство Російської Федерації взяло до неухильного вивчення військовими опусу Володимира Путіна «Про історичну єдність росіян і українців», де йдеться про «остаточне вирішення українського питання» на зразок того, як Гітлер вирішував єврейське питання.

І як на цей крок відреагувала суспільно-політична думка Росії? Ситуація вимагає знову повернутися до збірника статей «Перед лицем катастрофи» – позаяк з боку ліберальної громадськості Росії ця книга була представлена першою і поки що єдиною «спробою інтелектуального аналізу агресії путінського режиму проти України». На інші книги, судячи з усього, розраховувати поки що не доводиться. А на війні – як на війні: цілком зрозуміло, що нинішня агресія Росії проти України закономірно викликає аналогії насамперед із Другою світовою війною. Згадувані вище автори М. Майофіс та І. Кукулін викривають радикальних російських пропагандистів кремлівської упряжки, котрі широко вдаються до риторики, що виправдовує «геноцид по відношенню до українців як культурно-історичної спільноти, подібно до ідеологів нацизму, котрі виправдовували геноцид євреїв і слов'янських народів на територіях, підконтрольних Німеччині». Так само як і в Третьому Рейху у російській агресії є «очевидний ініціатор

– Володимир Путін». Крім того, війна супроводжується масштабною пропагандистською (і дуже брехливою) кампанією з боку Росії, де сучасну Росію ототожнюють із Радянським Союзом, а Україну – із Третім Рейхом.⁴²

Закономірно, що агресія проти України знайшла своє продовження у насиллі проти самого російського суспільства. Проголошення односторонніх Олексія Навального іноземними агентами й екстремістськими угрупованнями – яскравий приклад встановлення в Росії антидемократичного режиму. Центристська незалежна датська газета Svenska Dagbladet коментувала цей крок Кремля таким чином: «Віднині арештовувати й побивати можна не лише демонстрантів. Каратися будуть навіть пОсти в «Твіттері» чи висловлювання незадоволених в інших соціальних мережах – наприклад «лайки» під критикою правлячої партії або особисто Путіна. Покаранням за останнє буде «м'який» штраф «всього» у 27 доларів або позбавлення волі терміном до 15 діб. Але все ж це показує, що росіянам більше ніде навіть висловити своє незадоволення. А з новим штампом «екстремістської організації» активістам демонстрації загрожує тюремне ув'язнення терміном до десяти років, а учасникам – до шести. Відтак у майбутньому політичному житті є лише два вибори: або ти приймаєш правлячу політичну систему, хоч активно чи пасивно, або ж стаєш злочинцем».⁴³

Ще один злочин путінського правління полягає в тому, що Кремлю вдалося виростити у значній мірі «безмовне покоління», що сповідує культ вождя й сприймає як належне утиски опозиції. Це покоління, що виросло за часів правління Путіна, назагал визнає існування «неписаного контракту», що передбачає «соціальну стабільність й економічний добробут в обмін на тусклу й обмежену демократію». Вони сприйняли як догму, що нібито будь-яка зміна влади веде до голоду й страждань. Згідно оцінки професора кафедри соціології у Вищій школі економіки Едуарда Панаріна, «нинішнє покоління молодих росіян – найщасливіше з 1991 року. Щасливі, аполітичні й націо-

налістично налаштовані, якщо узагальнювати... І тому політикам ні про що турбуватися: щоб їх політизувати, має відбутися щось драматичне чи дуже і дуже погане».⁴⁴

Рік широкомасштабного вторгнення в Україну й чисельні надходження в Росію вантажів №200 та №300 мали б змінити громадську думку росіян у їхньому ставленні до агресії. Однак доводиться враховувати й специфіку кремлівського репресивного режиму. Згідно російського законодавства окреслювати агресію можна лише словами «спеціальна військова операція» (за слово «війна» передбачені штрафи, а за висловлювання щодо російських військових злочинів, убивств мирних жителів та втрати – кримінальні провадження). Із врахуванням цих застережень незалежною соціологічною кампанією Russian Field було встановлено, що 60% опитуваних підтримувало військову операцію російських військ на території України, а 22% заявили, що не підтримують. Показово, що у переважаючій більшості (78%) ставлення до війни за рік не змінилося, а певні зміни сталися лише у 17% респондентів.⁴⁵

Серед молоді в категорії 20-30 років противниками війни дехто називає 40% опитуваних. Не виключено тому, що мобілізація зачіпатиме в першу чергу їх. Однак і ці соціологічні дані потребують уточнення. А назагал дві третини респондентів (67%) відповіли, що Росія станом на початок 2023 року «рухається у вірному напрямі». З такою точкою зору не згодні 22% опитаних, а 12% вагалися з відповіддю. Схвалення цього вектору руху – на підтримку війни проти України – наростає у міру збільшення віку респондентів (від молоді до більш старшого покоління – у півтора рази). Залежність точки зору від матеріального становища зовсім інша. Опитувані з низьким і дуже низьким рівнем доходів у меншій мірі висловлюють своє схвалення. Зате більша частина забезпечених респондентів уповні позитивно ставляться до нинішнього курсу Росії. Більше того – люди з високим достатком частіше відповідали, що військові дії проти України відбуваються успішно.

Часто постає питання – а наскільки адекватними є соціологічні дослідження за умов війни, коли люди перейняті страхом висловити точку зору, відмінну від офіційної? Тут є частка правди, хоча дійсність насправді є ще складнішою. Крім пресингу маніпуляцій з боку влади, над обивателем тяжіє боязнь сказати щось таке, що відрізняється від загалу. Та й взагалі люди переконані, що вони ні на що не впливають, а тому від їхньої думки нічого не залежить.

То ж чи є сенс намагатися вловити невловиме – якусь загадкову таїну «русского мира», російського національного характеру? На думку професора Доброхотова, те зло, яке несе з собою в світ кремлівський режим, по суті є нудною банальністю від середньовіччя й до сьогоднішнього дня – не здатною до будь-якого розвитку. Хіба що змінюється саме живильне середовище, яке й створює ілюзію «історичності» зла, його «тягlostи». Що ж стосується нинішньої Росії, «то ми маємо справу з тривіальною хунтою, яка намагається приміряти на себе той чи інший історичний декор, але приховати своєї бандитської натури не може. Тому не варто їй допомагати й шукати в ній щось глибоке й нове». Спрацьовує «банальність зла» (Ганна Арендт). Тиранія починається із заміною принципу верховенства права на принцип групової солідарності. Громадський договір і закони перетворюються в декорацію – на відміну від волі бандитської групи вони не мають жодного значення. Як правило, режим встановлюється групою, а тиран залишається її ставлеником. Назагал, висловлювався у свій час святий Августин, держава без закону – лише зграя розбійників.⁴⁶

Безумовно, слід враховувати й на значимий елемент юродства у російській традиції. Багато хто розраховує, що коли надійде «Судний день», ось тоді він посипле голову попелом, рухне перед громадою на площі на коліна й заволає – «пробачте мене, знову лихий попутав!». І тим самим, мовляв, проблема буде знята. Однак, як засвідчує історія, у повоєнній Німеччині ситуація вирішувалася в інший спосіб – відбувалися реальні

суди. Без цього очевидно не обійтися. Однак неминуче поставитимуть питання, на які сьогодні ще не дано відповіді: хто і на яких підставах отримає право бути суддею? Чи досить буде сльозливого покаяння? Чи може справа таки дійде до реально-го демонтажу імперії?

На ці запитання відповідь може дати лише час.

¹ Кремль створив «методичку» для виборів Путіна – ЗМІ. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/4572426-kreml-stvoryv-metodychku-dlia-vyboriv-putina-zmi>

² Рассел Б. Мудрость Запада. Историческое исследование западной философии в связи с общественными и политическими обстоятельствами. М.: «Республика», 1998, С. 64

³ Рыбаков В.М. Образ желанного мира и бюрократия // Россия в глобальной политике. URL: <https://globalaffairs.ru/articals/obraz-zhelannogo-mira/>

⁴ Всемирный доклад 2022. Готова ли демократия проявить себя, когда авторитаризм стоит в оборонительной позиции? URL: <https://hrw.org/ru/world-report/2022/futocrats-on-defensive-can-democrats-rise-to-occasion>

⁵ Макаренко В.П. Бюрократия и сталинизм. Ростов-на-Дону.1989. С.15

⁶ Левада-Центр» «Человек политический». Перечитывая Липсета» Print/ URL: <https://www.levada.ru/2016/05/30/chelovek-politicheskij-perechityvaya-lipseta/print/>

⁷ Шмитт, Карл. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Шмитт,_Карл

⁸ Левада-Центр» «Человек политический». Перечитывая Липсета» Print/ URL: <https://www.levada.ru/2016/05/30/chelovek-politicheskij-perechityvaya-lipseta/print/>

⁹ Шмитт, Карл. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Шмитт,_Карл

¹⁰ Алексей Левинсон. Нельзя кричать: «Россия сдурела». URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2014/11/05/61833-aleksey-levinson-nelzya-krichat-171-rossiya-sdurela-187>

¹¹ Майофис М., Кукулин И. Эмпрессия вместо идеологии // Перед лицом катастрофы. Берлин. 2023. С.35

¹² Там само. С.37

¹³ Там само. С.38.

¹⁴ Алексей Левинсон. Нельзя кричать: «Россия сдурела». URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2014/11/05/61833-aleksey-levinson-nelzya-krichat-171-rossiya-sdurela-187>

¹⁵ «Україна не бомбила Донецьк 8 років»: Пригожин висловився про війну і назвав Путіна психом. URL: <https://fpostrophe.ua/ua/news/world/ex-ussr/2023-06-23/ukraina-ne-bombila-donetsk-8-let-prigojin-vyiskazalsya-pro-poynu-i-nazval-putina-psihom>

¹⁶ Майофис М., Кукулин И. Эмпрессия вместо идеологии // Перед лицом катастрофы. Берлин. 2023. С.37.

¹⁷ Там само. С.40.

¹⁸ Призывавший топить украинских детей пропагандист сделал циничное признание (видео). URL: <https://www.unian.net/russianworld/prizyvavshiy-topit-ukrainskh-detey-propagandist-sdelal-cinichnoe-priznanie-video-122657797.html>

¹⁹ «Топить и сжигать» детей из Украины: Следком РФ не увидел преступлений в 65797.нвысказываниях Антона Красовского. URL: <https://focus.ua/world/541381-topit-i-szhigat-detey-iz-ukrainy-sledkom-rf-ne-uvidel-prestupleniy-v-vyskazyvaniyah-antona-krasovskogo>

²⁰ Тимофеева О. Влечение к смерти: от империи к фашизму // Перед лицом катастрофы. Берлин, 2023. С.107.

²¹ Там само. С.103.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само. С.103-104

²⁵ Там само. С.104

²⁶ Там само. С.105-106

²⁷ Там само. С.115.

²⁸ Там само.С.112

²⁹ Там само. С.113

³⁰ Там само. С.114

³¹ Нелли Лейпиш. Эволюция «хороших русских». URL: https://24tv.ua/ru/horoshie-rossijane-kogda-pri-kakih-uslovijah-oni-mogut-pojavitsja_n2280338

³² Хорошие и плохие русские. Кто такие и откуда они берутся. URL: <https://focus.ua/opinions/517818-horoshie-i-nehoroshie-russkie-kto-takie-i-otkuda-berutsya>

³³ Хорошие русские. Что в них плохого? URL: https://ukrrudprom.com/digest/Horoshie_russkie_СНто_v_nih_plohogo.html?print

³⁴ Нелли Лейпиш. Эволюция «хороших русских». URL: https://24tv.ua/ru/horoshie-rossijane-kogda-pri-kakih-uslovijah-oni-mogut-pojavitsja_n2280338

³⁵ Хорошие русские. Что в них плохого? URL: https://ukrrudprom.com/digest/Horoshie_russkie_CHto_v_nih_plohogo.html?print

³⁶ «Хорошие русские» быстро превращаются в плохих, как только коснется их интересов. URL: <https://www.obozrevatel.com/politics-news/horoshie-russkie-bistro-prenraschayutsya-v-plohih-kak-tolko-kosnetsya-ih-interesov.htm>

³⁷ Суть претензий украинцев к Виктору Шендеровичу: «О партнерстве до первого поворота». URL: <https://hvylya.net/analytics/271740-sut-pretenziy-ukraincev-k-viktoru-shenderovichu-o-partnerstve-do-pervogo-povorota>

³⁸ Хорошие русские. Что в них плохого? URL: https://ukrrudprom.com/digest/Horoshie_russkie_CHto_v_nih_plohogo.html?print

³⁹ Виноваты ли «хорошие русские» в деяниях Путина? URL: <https://uifuture.org/publications/vynovaty-ly-horoshye-russkiye-v-deyanyyah-putina/>

⁴⁰ Виноваты ли «хорошие русские» в деяниях Путина? URL: <https://uifuture.org/publications/vynovaty-ly-horoshye-russkiye-v-deyanyyah-putina/>

⁴¹ Почему очень хорошие русские ни в коем случае не должны чувствовать себя виноватыми в нападении РФ на Украину. URL: <https://www.unian.net/society/pochemu-ochen-horoshie-russkie-ni-v-koem-sluchae-ne-dolzhen-chuvstvovat-sebya-vinovatymi-v-napadenii-rf-na-ukrainu>

⁴² Майофис М., Кукулин И. Эмпрессия вместо идеологии // Перед лицом катастрофы. Берлин. 2023. С.35

⁴³ SvD: Путин круто изменился. URL: inosmi.info/svd-putin-kruto-izmenilsya.html

⁴⁴ Поколение Путина: Financial Times рассказала о взглядах россиян, выросших при действующем президенте. URL: <https://www.forbes.ru/obshchestvo/390839-pokolenie-putina-financial-times-rasskasala-o-vzglyadah-rossian-vyrosshih-pri>

⁴⁵ Соцопрос в России после года войны: 69% отвечают, что поддерживают «СВО». Но все больше живущих бедно россиян не доверяют власти. URL: <https://www.currenttime.tv/a/sotsopros-n-rossii-69-otvechaut-cto-podderzhivaut-no-vse-bolshe-ne-donerayut-nlasti/32286288.html>

⁴⁶ Доброхотов А. Разговор о войне, тирании и конце истории // Перед лицом катастрофы. Сборник статей под редакцией и с предисловием Николая Плотникова. Берлин. 2023. С.155-156

Глава VI.

НІКОЛИ БІЛЬШЕ: “NEVER AGAIN” ЧИ “NEVERMORE”?

Спеціалісти із товариства для вивчаючих іноземні мови у формі запитань та відповідей, на запитання, що винесене в заголовок, дають просту й дохідливу відповідь: «“Never again” is less formal than “never more”. It’s more common to say “never again”» (“Never again” є менш формальним, ніж “never more”. Тому зазвичай говорять “never again”) (тут і далі курсив мій. – Авт.). {1}

Отже, на перший погляд, все нібито просто й дохідливо. Принаймні з точки зору лінгвістики, адже в даному випадку спеціалісти апелюють до, так би мовити, щоденного словесного багажу носіїв мови – *“never again”*. Втім у більш офіційному виразі *“never more”* теж є своя «заковика»: Оксфордський та Кембриджський словники дають злите написання у формі *“nevermore”*, а не роздільне *“never more”*. Тобто, і в цьому випадку академічний словник і сучасне мовлення носіїв не співпадають. Втім, залишимо цю проблему на розсуд спеціалістів з лінгвістики. {2}

Коли ж йдеться не про премудрості науки про мовлення, а про соціально-політичне наповнення цієї крилатої максими – *ніколи більше* – то уже з перших повоєнних років обставини склалися теж далеко не однозначно. Так, Діана Попеску (Університет Саутгемптона) і Таня Шульц (Університет Гумбольдта в Берліні) звертають увагу на те, що «в період одразу після звільнення «ніколи знову» [“never again”] колишніх борців

опору та «ніколи знову» [“never again”] вцілілих євреїв не обов’язково означало те саме». Щоправда у наступні десятиліття «Голокост вийшов за рамки антифашистської партизанської та єврейської пам’яті та був універсалізований».

Скільки часу зайняв цей процес універсалізації? Після звільнення американськими військами, уцілілі жертви Бухенвальда демонстрували таблички з написом «ніколи знову» [“never again”] різними мовами, якими вони розмовляли. 19 квітня 1945 року вони зібралися на площі Аппельплац у Бухенвальді, щоб вшанувати пам’ять загиблих. Зокрема вони проголосили, що не припинять боротьбу до тих пір, доки останній злочинець не постане перед суддями народу: «Наше гасло – знищення нацизму з його коренів. Побудова нового світу миру та свободи є нашою метою. Це наша відповідальність перед нашими вбитими товаришами та їхніми родичами».

Озвучена уцілілими жертвами нацизму присяга перетворила сам статус колишніх в’язнів із жертв на агентів історичної пам’яті, наділених чітким баченням кращого майбутнього. До того ж невдовзі були створені відповідні міжнародні органи та правові рамки для їхнього активного втручання в суспільне життя. Йдеться, зокрема, про Загальну декларацію прав людини ООН у 1948 році та Міжнародний кримінальний суд у 2002 році. Дослідниці Діана Попеску Таня Шульц вважають, що знадобилося більше п’яти десятиліть після закінчення Другої світової війни, щоб інституціоналізувати цю обіцянку. Національні та міжнародні організації, «які займаються освітою та пам’яттю Голокосту, поділяють спільну місію – відкидати всі форми расового насильства та дискримінації, а також зміцнювати демократію, права людини та мирне співіснування громадян у плюралістичних суспільствах». {3}

З плином часу, зазначають ці дослідники, на початку двадцять першого століття моральні імперативи «ніколи не забути» і «ніколи більше» уже належали до стандартного репертуару вшанування пам’яті Голокосту. І все ж, дослідниці приходять

до висновку: «У міру того, як Голокост відходить все далі в аннали історії, **ці імперативи вимагають нового критичного осмислення**.

Що ми робимо з цими заповідями, а що вони роблять з нами? Якщо сприймати їх серйозно, то як їх можна зробити значущими в двадцять першому столітті?». Йдеться не просто про принагідні міркування, а про те, що у світлі невщухаючих «війн, етнічних чисток і геноциду, що сталися з 1945 року, імперативи Голокосту ризикують стати порожніми, а відповіді, позбавленими виконавської сили. Для все зростаючої кількості критиків гасло «ніколи знову» [“never again”] є порожньою обіцянкою, надмірно використовуваною мантрою, яка не має трансформаційного та політичного авторитету». {4}

З такою постановкою питання не можна не погодитись. Особливо в наші дні – агресії Росії проти України та нападу ХАМАСу на Ізраїль. Отже, злобою дня є повернути високий рівень і смислове навантаження принципу «ніколи знову». Ще раз і знову маємо переосмислити: чи насправді оптимальна результуюча історичної пам'яті має полягати в тому, щоб «спонукати сучасних агентів освіти та меморалізації Голокосту відновити сенс у «ніколи знову» та втілити його у мистецькі чи освітні ініціативи, що закликатимуть до дії». Чи не із занадто вузькою постановкою питання – про перформативне вшанування пам'яті Голокосту в 21 столітті – маємо ми справу у ці трагічні дні? {5}

6.1. Скрижалі пам'яті

Загальновідомо, що фраза “never again” походить із вірша Іцхака Ламдана 1927 року, у якому звучали такі слова: “Never again shall Masada fall!” («Ніколи більше не впаде Масада!»). Цей вираз виявився настільки значимим і ємким, що став використовуватися в'язнями концтабору Бухенвальд в ролі гас-

ла для означення їхнього антифашистського спротиву. Відтоді це гасло-максима широко використовується на безлічі меморіалів Голокосту.

І до цього слід ставитися з повагою й розумінням сутності проблеми. Епічна поема Іцхака Ламдана веде оповідь про осаду Масади – древньої фортеці поблизу південно-західного узбережжя Мертвого моря – в котрій група сікаріїв (бойова єврейська група «кинжальників») виступила проти римської армії. Згідно легенді, ця група вважала за краще покінчити життя самогубством, аніж потрапити в полон. Тож не дивно, що в ідеології сіонізму історія Масади стала справжнім прикладом єврейського героїзму, набула велетенської популярності як на землі Ізраїлю, так і серед єврейської діаспори в цілому. Сама поема «Масада» стала складовою частиною офіційної програми навчання івриту, а гасло “never again” із цієї поеми набуло значимості неофіційного єврейського національного девізу. Сам акт утвердження держави Ізраїль покійся на засаді про необхідність пам’ятати історію усіх антиєврейських діянь – руйнувань двох храмів, політики вигнання й практики погромів, а насамперед вчинення Голокосту – й гарантувати, що такі події ніколи не повторяться. Більше того, Загальна декларація прав людини була ухвалена у 1948 році не в останню чергу тому, що міжнародна спільнота констатувала: «нехтування і зневага до прав людини призвели до варварських актів, котрі обурюють совість людства». {6}

З точки зору лідерів сіонізму, після Голокосту ставлення єврейської громади до запобігання геноциду було узагальнено в моральній філософії “never again”, котрою людина має керуватися у своїх вчинках. Це означало, що євреї більш ніколи не дозволять собі стати жертвами геноциду. Гасло широко використовувалось при проведенні багатьох офіційних пам’ятних днів і дедалі частіше вживається в експозиціях багатьох меморіалів та музеїв. У 2012 році письменник та журналіст, лауреат Нобелівської премії миру 1986 року Елі Візель писав: **«Ніколи**

більше стає більше, ніж гаслом: це молитва, обіцянка, клятва... **ніколи більше** не буде прославлятися підле, потворне, темне насилля». Меморіальний музей Голокосту у Сполучених Штатах Америки зробив цю фразу у її універсальному смислі темою своїх Днів пам'яті 2013 року, закликаючи людей відслідковувати «попереджувальні знаки» геноциду. {7}

Тим часом максимум “never again”, що несла в собі величезний гуманістичний потенціал у ставленні до трагедії Голокосту, стали широко використовувати деякі політики інших країн для вирішення своїх проблем, розмиваючи тим самим первісне етнічне та соціальне наповнення цього гасла. Так, наприклад, в Аргентині фраза «Nunca mas» (ніколи більше) стала фігурувати у щорічному Національному дні пам'яті правди і закону, приуроченому аргентинському військовому перевороту 1976 року. Цей захід використовується для того, щоб підкреслити необхідність постійного спротиву будь-яким військовим переворотам, диктатурі й політичному насиллю. Апеляція до виразу “never again” помітна і у Сполучених Штатах Америки, коли йдеться про засудження Надзвичайного указу №9066 від 17 березня 1942 року про виселення понад 120 тисяч американських громадян японського походження у концтабори під час Другої світової війни. Гасло “never again” також активно вживається при засудженні Акту про виключення китайців від 6 травня 1882 року, де йшлося про заборону імміграції етнічних китайців до США. Джордж Буш старший у промові після закінчення війни у Перській затоці закликав слухачів: «**ніколи більше** не бути заручником темної сторони людської натури». А його син Джордж Буш молодший у контексті боротьби із тероризмом заявив: «Іноземним терористам й агентам **більше ніколи** не можна дозволяти використовувати наші свободи проти нас».

Відтак широко розповсюджена експлуатація гасла “never again” стала, на думку деяких оглядачів, використовуватись у вирішення зовсім інших цілей, ніж то було передбачено для

сутності цього гасла теоретиками сіонізму. Так, до цього часу залишається предметом суперечок чи то “never again” стосується насамперед євреїв (*ніколи більше ми не допустимо, щоб євреї стали жертвами ще одного Голокосту*), чи то “never again” набуває глобального універсального значення стосовно будь-якого народу (*ніколи більше в світі геноцид не повинен статися будь де проти жодної групи*).

З одного боку, для вкрай правого рабина Меїра Кахане і його Ліги захисту євреїв гасло “never again” стосувалося достоту лише євреїв, а його імператив боротьби із антисемітизмом був прямим заклик до зброї, включаючи й застосування методів тероризму проти ворогів. Після смерті Кахане в 1990 році президент Американського єврейського комітету Шолом Комай сказав: «незважаючи на наші значні розбіжності, Меїра Кахане слід завжди пам'ятати через гасло «Ніколи більше», яке для багатьох стало бойовим кличем єврейства після Голокосту». {8}

А втім будь-яке політичне гасло з часом трансформується відповідно до назрілої злоби дня. Так само й дискурс навколо сутності “never again” як морального критерію оцінки Голокосту в історії XX століття зазнав певної еволюції і в середовищі світової єврейської громади. Як зазначає автор книг «Трагедія сіонізму» і «Єврейська республіка», лауреат стипендії Гугенхайма за 1987 рік Берnard Авішай, тема Голокосту надто делікатна щоб підходити до неї огульно. У своїх міркуваннях він посилається на думку єврейської письменниці Ілони Кармель, яка пройшла через табір смерті Плашове неподалік від Кракова. За словами письменниці, саме в таборі смерті вона раптом відчула неповторний момент істини: «Це було єдиний раз у моєму житті, коли я точно знала різницю між добром і злом». Розтлумачуючи позицію письменниці, Берnard Авішай зазначає: «для неї говорити про пам'ять і виставляти напоказ свої шрами, – якщо ти народився після війни і не застав її звірств, – не лише анахронізм, але й моральне самолюбівання.

Для ліберальних письменників і політиків «пам'ятати» – значить нагадувати про неймовірні жорстокості Голокосту й присягати на вірність інститутам, що відстоюють терпимість. Але для націоналістичних письменників і політиків вимовляння слова «пам'ятати» – ще й можливість присвоїти собі моральний престиж, зажити собі поваги й захистити своє діло від прискіпливої уваги». {9}

Мимо поглибленого осмислення проблеми Голокосту не могла пройти й всесвітньо відома дослідниця Ганна Арендт. З її точки зору неприйнятним з точки зору людської моралі є судження, нібито давати оцінку трагедії Голокосту дано не кожному: мовляв, «не має права розмірковувати той, хто там не був». Людина, що сповідує це положення, намагається дистанціюватися від трагічних сторінок історії свого народу й зажити комфортно днем сьогоднішнім. Її перша заповідь звучить таким чином: **«Хто я така щоб судити?»**

І друге: до якої міри ми можемо (і чи можемо взагалі) судити про минуле, про події, при котрих ми не були присутніми?». Якщо дотримуватися цих положень, застерігає Ганна Арендт, то «жодне історичне дослідження, жодне рішення суду не буде більше мати силу».

Одним словом, у хід іде старе як світ виправдання: «Ніхто нічого не знає, все від Бога». А раз так, то й винуватих немає. А за усім цим, зазначає Ганна Арендт, приховується процес морального розкладу суспільства: «Таким чином, при першому наближенні уся ця дискусія має вигляд хитромудрої нісенітниці, але коли нісенітницю починає поширювати безліч розважливих людей, котрими ніхто не маніпулює, за усім цим стоїть дещо більше, аніж просто божевілля. У нашому суспільстві широко розповсюджена боязнь судження...». А ця боязнь щодо осмислення й переосмислення минулого неминуче призводитиме до нових трагічних сторінок в житті народу: «Бо ж за неготовністю судити приховується підозріння, що ніхто не діє вільно і що, відповідно, ніхто не несе відповідальності за свої поступки». На

практиці це призводить до того, що замість винести вирок Гітлеру, деякі «високоморальні» інтелектуали схильні покласти провину «на всю Німеччину і всю німецьку історію від Лютера до Гітлера». Однак в такому випадку – там де винуваті усі, там конкретно не винуватий ніхто. {10}

Тож обговорення гасла “never again” триває нині в руслі: чи то використовувати точне значення цього гасла в якості застереження проти другого Голокосту євреїв, а чи апелювати до нього як до універсальної заборони усіх форм геноциду, де б вони не відбувалися у світі. Логіка боротьби за мир тяжіє до того, щоб використовувати це гасло в його універсальній інтерпретації – як вселенське. Однак деякі теоретики стверджують, що від надто частого використання ця фраза стає пустопорожньою й не відображає реальності та специфіки усіх багаточисельних геноцидів, які мали місце до і після Голокосту. Так, видатний американський професор, спеціаліст з питань геноциду Семюел Тоттен зазначав, що могутній заклик “never again” поволі став набувати рис розхожого кліше, яке регулярно проголошується, а між тим геноцид триває, і його осуд, як правило, відбувається лише після того, як жахіття масового знищення людей уже набуло свого завершення.

Так, наприклад, попри гучні заяви американських президентів із осуду геноциду, це злочинне явище відбувалося: в Камбоджі за часів Джиммі Картера; відповідно до програми під кодовою назвою «Анфаль» [Трофеї – з араб. мови] щодо курдського населення Північного Іраку за часів Рональда Рейгана; геноцид в Боснії й Герцеговині за часів Джорджа Буша; геноцид в Руанді проти тутсі за часів Білла Клінтона; а також геноцид з боку джихадистів проти езидів у Іраку за часів президента Барака Обами. Все це є свідченням того, що за проголошенням гасел неодмінно мають бути вжиті радикальні заходи, спрямовані проти заводіїв геноциду. Але, на превеликий жаль, часто-густо до цього не доходило.

І навряд чи в подібних випадках, де мова має йти не лише про осуд, але й достеменний суд над злочинцями, нам мало в чому можуть допомогти засоби перформансу.

6.2. Відчуттям трагізму ХХ століття (Ворон)

Ніхто не стане заперечувати важливість перформансу та інших форм меморалізації Голокосту в системі освіти та в експозиціях музеїв. Однак виникає ряд зауважень: віддаючи надмірну перевагу перформансу як жанру театральнo-художнього дійства, чи не позбавляємо ми тим самим трагедію Голокосту головного її призначення – бути одним із наріжних каменів глибинної історичної політики? А з другого боку – хіба можна одним трагізмом Голокосту передати широку панораму усіх жахів Другої світової війни? А це трагедія, що спіткала 57 країн світу, ввергла у війну населення у 1,7 млрд. осіб, та призвела до 50 – 80 мільйонів загиблих з урахуванням як військових, так і цивільного населення.

Є ще й третій аспект цього питання: а чи не звужуємо ми горизонт нашого сприйняття злочину агресії, зосереджуючи увагу лише на реваншистську політику Адольфа Гітлера, а при цьому делікатно обходячи відповідальність країн ліберального Заходу за потурання у розв'язуванні війни та забуваючи про злочинні дії тоталітарного режиму Сталіна як щодо народів СРСР, так і народів «звільнених» країн Східної Європи?

Взяти хоча б роль Сталіна у здійсненні політики антисемітизму. Звернемося до свідчень видатного американського історика Тімоті Снайдера: «Станом на кінець 1938 року Радянський Союз убив з етнічних причин понад тисячу разів більше людей, ніж нацистська Німеччина. Якщо на те пішло, радянська влада вбила набагато більше євреїв, ніж встигли на той час нацисти». І в цьому ряду невинних жертв жодним виправданням для сталінського режиму не може бути те, що «євреї не

були мішенями якоїсь конкретної національної кампанії, але гинули під час Великого терору тисячами, так само, як і під час голоду в Україні. Вони помирали не тому, що були євреями, а просто тому, що були громадянами найкривавішого тогочасного режиму». {11}

Осмислення трагізму ситуації тяжіло до якогось уособлення, набуття зримого образу, апеляції до національного міфу – давнього й осучасненого. Так, в давній міфології символом трагічного й безкінечного відчаю людини правив образ чорного ворона як посланника поганих вістей, вічного супутника смерті. Одночасно іронія долі виявляла себе в тому, що ця «віща птиця» була уособленням набутої в людському горі історичної мудрості: імена двох воронів – Хугина й Мунніна – перекладаються із давньоісландської мови як «думка» й «пам'ять».

Жорстока доба сталінізму внесла у цей древній образ ворона його новітню версію – «чорного воронка». Наталія, дочка генерального конструктора Сергія Корольова, згадувала: «Атмосфера в Москві тоді була дійсно моторошною. Арештовували чоловіків, їх жінок і навіть дорослих дітей. В будинку, де було вісім корпусів, не знайшлося жодного під'їзду, біля котрого хоча б раз не стояв "чорний ворон"». Відблисків світла фар цих машин із жахом чекали кожної ночі й із полегшенням зітхали, коли вона проїздила мимо, і зовсім втрачали надію, коли вона зупинялася поблизу їхнього під'їзду.

Не дивно, що саме цей виклик часу створив попит на переклад вірша Едгара Аллана По під назвою «Ворон». Його публікація у 1845 році принесла автору заслужену літературну славу як твір високомистецький, але в жодній мірі не як соціально-політичне явище. Не в останню чергу тому, що друга половина XIX століття не запам'яталася якимись надзвичайними потрясіннями – історичний час для автора «Ворона» не відігравав тоді жодної ролі. Однак уже століття по тому – в 1930-1940-і роки епоха стала принципово новою, а сам образ ворона – зловісною фігурою, зокрема й символом «Великого терору» 1937-1938 рр. {12}

Ключовим елементом до розшифрування проблематики «Ворона» стає його рефрен – слово «nevermore», яке стало вдаюю знахідкою для позначення «потужної незворотності» плину часу. Завдяки віршу, це слово стало відтоді справжнім культурним символом. Сам автор висловлювався щодо свого твору таким чином: «я прийшов до уявлення про Ворона, птаха, що віщує зло, й монотонно повторює єдине слово «nevermore» наприкінці кожної строфи вірша, написаного у сумній інтонації, обсягом приблизно у сто рядків. І тут, ні на мить не випускаючи з уваги цілі – бездоганності чи досконалості у всіх відношеннях, – я запитав себе: «Із усіх печальних предметів котрий, в поняттях всього людства, є найбільш сумним?». «Смерть» – була очевидною відповідь». {13}

Один із поетів і перекладачів російського «срібного віку» Михайло Зенкевич, який взявся за переклад «Ворона» Едгара По у 1946 році, не міг не відчувати трагізму сталінської доби. Близька йому група акмеїстів до того часу була практично знищена. Микола Гумільов був розстріляний ще в 1921 році. Український акмеїст Володимир Нарбут і його колега – асимільований єврей і російський поет Осип Мандельштам – розстріляні у 1938 році. Аанну Ахматову (дівоче прізвище – Горенко) тримали на короткому повідцю, відправивши в ГУЛАГ її єдиного сина. Відповідно і її настій: «А в комнате опального поэта Дежурят страх и муза в свой черед. И ночь идет, Которая не ведает рассвета». В цю ж трагічну добу інша російська поетеса німецько-польського походження Марина Цветаєва писала: «В сем христианнейшем из миров поэты – жидаы». Таким був один із сегментів інтелектуального спротиву сталінізму.

Як і у «Вороні» Едгара По, у творчості Анни Ахматової безнастанно домінує тема смерті: «Ты все равно придёшь – зачем же не теперь? Я жду тебя – мне очень трудно. Я потушила свет и отворила дверь Тебе, такой простой и чудной». А смерть тим часом правила бал – вона була повсюди, вона на-

гадувала про себе кожним шерхотом і опівнічним стуком. Саме про це писав Олександр Солженіцин: «Це – різкий нічний дзвінок чи брутальний стукіт у двері». Ось у цьому регістрі й починається оповідь у перекладі Михайлом Зенкевичем вірша Едгара По російською мовою: «Как-то в полночь, в час угрюмый, утомившись от раздумий, задремал я над страницей фолианта одного. И очнулся вдруг от звука, будто кто-то вдруг застукал. Будто глухо так застукал в двери дома моего. «Гость, – сказал я, – там стучится в двери дома моего. Гость – и больше ничего». А після стукоту – смертний вирок Ворона від хазяїна, від якого уже немає ради – «Nevermore»: «Перенял он это слово от хозяина такого, Кто под гнетом рока злого слышал, словно приговор. Похоронный звон надежды и свой смертный приговор Слышал в этом «Nevermore». {14}

Немає потреби уточнювати, хто на той час був «хазяїн» і який від нього поступав «вирок». Трагізм ситуації посилює шестикратне повторення слова «Nevermore» - воно покликане позначити незворотність часу, скептичне ставлення до «потойбічного світу», навіть до ідеї безсмертя душі. До утвердження принципу «жити тут і тепер».

З огляду на зазначене, постає проблема: чи не варто, не відкидаючи значимість широко вживаного *“newer again”*, поставити, разом з тим, питання про доцільність більш широкого використання цього ж гасла ще й в іншому написанні – *“nevermore”*? Принаймні при оцінці уроків Першої та Другої світової війни, а також нинішніх подій, пов’язаних із агресією Росії проти України в широкому міжнародному контексті.

Принциповою точкою відліку нинішньої злоби дня, безумовно, має стати звернення президента США Джо Байдена до американців, в котрому він дорівнював один одному терористів ХАМАС й тирана Володимира Путіна. Так само про необхідність об’єднання усіх прогресивних демократичних сил у боротьбі проти сил зла закликала президент Єврокомісії Урсула

фон дер Ляйен: «Росія і ХАМАС подібні» - Путін хоче стерти Україну з лиця землі, а ХАМАС за підтримкою Ірану хоче стерти з лиця землі Ізраїль. Що стосується України, то Євросоюз і США мають «прискорити перемогу України у війні з РФ шляхом надання їй допомоги». Ізраїль же, вважає Урсула фон дер Ляйен, має право захищати себе згідно з міжнародним правом: «Ми стоїмо на боці Ізраїлю». Так само канцлер ФРН Олаф Шольц зазначив, що відчуває глибокий сором, спостерігаючи за тим, як у країні розгортаються антисемітські настрої і ксенофобія: «У Німеччині має бути нульова терпимість до антисемітизму». {15}

З боку України законно поставити проблему про подолання ідеології й практики «українофобії», здавна культивованої імперською, комуністичною, а нині – й путінською Росією. Ми маємо поставити їй надійний заслон: «nevermore».

6.3. Голодомор 1932/33 рр. як геноцид

З огляду на зазначене, постає законне у своїй простоті запитання: як бути, наприклад, з Україною, Голодомор якої й до останнього часу масово не визнано геноцидом у глобальному масштабі, зокрема у тому ж Ізраїлі конкретно? Попри величезний масив документованої аргументації з боку України, офіційно Голодомор станом на червень 2023 року визнано геноцидом українського народу лише 32-ма країнам світу. Щоправда, тішить душу той факт, що після російського повномасштабного вторгнення в Україну визнання Голодомору геноцидом поступило від ряду європейських країн: Чехії (06.04.2022), Румунії (23.11.2022), Ірландії (24.11.2022), Молдови (24.11.2022), ФРН (30.11.2022), Болгарії (01.02.2023), Бельгії (10.03.2023), Ісландії (23.03.2023) та Франції (28.04.2023). Крім того, визнання Голодомору геноцидом надійшло від Сенату Бразилії (26.04.2022). Тобто, після певного періоду витіснення України

на узбіччя інформаційного поля з його брендом “never again”, останнім часом сталися помітні зрушення у бік поліпшення ситуації. Однак ми повинні й надалі докласти сил для поширення на Україну критерію “never again”. Хіба що свій історичний наратив нам більш доцільно вживати під брендом «nevermore».

Для цього є всі історичні підстави. Так, у нещодавно опублікованій «Хрестоматії досліджень геноциду», згадуваний вище американський юрист Самюел Тоттен та австралійський історик Пол Бартроп зазначають, що в Україні впродовж 1932–1933 років було заморено голодом від 5 до 7 млн. селян, більшість із яких були етнічними українцями. Штучний радянський голод виник унаслідок того, що уряд Сталіна вилучив увесь урожай і навіть засоби виробництва харчових продуктів. Професори доходять висновку, що масове вбивство людей радянським режимом уписується навіть у найстрогіше визначення геноциду й зараховують Голодомор 1932–1933 років в Україні до трьох основних таких діянь проти людяності у першій половині XX століття (поряд із геноцидом вірмен та Голокостом). Серед пунктів, зазначених у Конвенції ООН про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього (1948) та в Римському статуті Міжнародного кримінального суду актів геноциду (1998), щодо Голодомору найчастіше застосовують третій – «навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на її цілковите або часткове фізичне винищення». {16}

Один із елементів геноциду – намір злочинця знищити, цілком або частково, *національну, етнічну, расову чи релігійну групу* як таку – поза всяким сумнівом чітко простежується в Голодоморі. І тут безглуздим є традиційне заперечення Голодомору як геноциду білякремлівськими істориками: вони наголошують на тому, що, мовляв, немає жодного радянського документу, де б ставилося завдання заморити голодом українців як етнос. І тут ніхто не збирається доводити супротивне: така антигуманна влада, як радянська, в жодному документі

про це не наголошувала, але систематично діяла в цьому ключі. Тож, як зазначає Міжнародний кримінальний суд, висновок про існування наміру й усвідомлення цього дійства можна робити з фактів та обставин. Тобто зловмисництво не конче має бути чітко зафіксоване в документах чи висловлене в публічних усних промовах. Але саме факти та обставини й засвідчують про наявність таких елементів злочину Голодомору, як намір та усвідомлення цього злочину.

Сам злочин Голодомору відбувався у контексті цілої серії аналогічних антилюдських діянь, спрямованих на загибель, цілковиту чи часткову, української нації. Так, у своїй статті «Радянський геноцид в Україні» автор терміну «геноцид» **Рафаел Лемкін представив дії більшовиків в УРСР як знищення української нації в чотири стадії: 1) передусім національної еліти; 2) національної церкви; 3) значної частини українських селян; 4) змішування українців з іншими національностями у спосіб переселень.**

Антинаціональний характер цієї операції в усіх чотирьох фазах знищення, як писав Лемкін, був визначальним, бо ж навіть основні жертви геноциду – зморені голодом українські селяни – представлені як носії українського духу і тих рис, які роблять їх «культурою і нацією». {17}

Не варто дивуватися тому, що 20 листопада 2015 року стаття Лемкіна «Радянський геноцид в Україні» була внесена владними структурами Росії у Федеральний список екстремістських матеріалів. Що ж стосується самого Рафаела Лемкіна, то він народився в родині польських євреїв-хліборобів (нині містечка Вовкависьк Гродненської області, Білорусь) 24 червня 1900 р. Здобув ступінь доктора права і від 1929 р. працював у Варшаві помічником прокурора. З початком Другої світової війни виїхав до Швеції, а згодом до Сполучених Штатів, де й працював юридичним радником уряду США. У 1944 р. вперше створив термін «геноцид» й виклав його концепцію. Був радником на Нюрнберзькому

процесі 1945-1946 рр. Там його зусилля звинуватити підсудних нацистів у вчиненні злочину геноциду виявились не успішними, однак завдяки його зусиллям 9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла «Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього».

У повоєнні роки Рафаел Лемкін вбачав головного ворога людства в сталінському режимі, звинувачував його у вчиненні геноцидних дій на завойованих ним територіях. У своїй концепції Голодомору він визначив поняття геноцид набагато ширше, ніж то робить дефініція, яка увійшла до відповідної конвенції ООН. До можливих жертв геноциду він зараховував не тільки національні, етнічні, релігійні та расові групи, покарання за злочин проти яких передбачає конвенція ООН, але також і політичні, соціальні та інші людські колективи. Тим не менше, наявність геноциду проти українського народу Лемкін аргументував, виходячи саме із дефініції ООН. Високий авторитет і міжнародне визнання Рафаела Лемкіна засвідчує те, що у 1950 та 1952 роках його кандидатура висувалася на присудження Нобелівської премії миру, зокрема її підтримував Вінстон Черчилль. {18}

25 листопада 2015 р. Світовий конгрес українців у заяві з нагоди 85-ї річниці Голодомору закликав уряди всіх держав та ООН визнати Голодомор актом геноциду. В серпні 2019 р. на спільному брифінгу із прем'єром Ізраїлю Біньяміном Нетаньяху президент України Володимир Зеленський закликав владу Ізраїлю визнати Голодомор в Україні 1932-1933 років геноцидом. Аргументація з української сторони звучала досить переконливо: «Наші народи спільно пережили усі трагедії новітньої історії: Голодомор і Голокост, Другу світову війну і тоталітарний радянський режим». {19}

Як на мене, у цій короткій фразі було відбито найголовніше – пов'язані воєдино три трагічні фактори історії ХХ століття: *Голодомор та Голокост, Другу світову війну і тоталітарний радянський режим*. Їх взаємодія і створила той

кумулятивний ефект, що відкинув довгу чорну тінь на трагічне ХХ століття.

Покличемось на думку, викладену ще в 2008 р., таким визнаним міжнародним експертом як академік Французької академії наук (Інститут Франції) Ален Безансон: «Українці сьогодні набувають своєї ідентичності. Особливо посилився цей процес після помаранчевої революції. Гадаю, що ключовим для українців є питання Голодомору. Світова історія ХХ століття знає три страшні геноциди (перераховую їх у хронологічному порядку): вірменський, український і єврейський. Але якщо вірменський і єврейський геноциди добре задокументовані, вони відомі у світі, то з українським ситуація абсолютно інша... Слід визнати – комуністи старанніше, ніж нацисти, знищили докази своїх злочинів. Та й часу у них було набагато більше. Слід послідовно й настійно інформувати про український геноцид, як це вже зробили вірмени та євреї, і самих українців, і світ. Для євреїв і вірмен пам'ять про геноцид, про страшні страждання стала стержнем їхньої національної самосвідомості, духовної єдності. Сподіваюсь, що пам'ять про Голодомор стане чимось аналогічним для українців». {20}

Брак належної поінформованості світової громадськості поступово був подоланий українською стороною завдяки ґрунтовним роботам таких відомих науковців як Станіслав Кульчицький, Василь Марочко, Володимир Василенко та інших експертів з цього питання. Насамперед слід було спростувати поширену російськими пропагандистами тезу про те, що в Україні Голодомор трактується як дійство, що було спрямоване виключно на етнічних українців. А позаяк жертвами Голодомору, мовляв, стали й представники інших етносів, то це автоматично ставить питання в принципово іншу площину: Голодомор, мовляв, був трагедією українського народу, але це був не геноцид.

6.4. «Не лжесвідчи!»

Для спростування фальсифікацій з російської сторони достатньо без упередження проаналізувати текст Закону України «Про голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 лютого 2006 р. В цьому документі український народ ніде не трактується як виключно етнічні українці. Навпаки, йдеться про долю «мільйонів співвітчизників», про повагу до пам’яті «всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії українського народу», про співчуття «до інших народів колишнього СРСР». Про «етнічну самотність» йдеться лише в контексті «руйнування соціальних основ українського народу, його вікових традицій, духовної культури». Тобто – оскільки український народ є багатоетнічним, то Голодомор підриває етнічну самотність представників усіх національностей цього народу. В законі відсутні жодні звинувачення на адресу будь-якого народу, а лише вказується на «злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору». І в загальному підсумку, відзначаючи цю трагедію в Україні «як цілеспрямований акт масового знищення людей», стаття 1 Закону проголошує, що «Голодомор 1932 – 1933 років в Україні є геноцидом українського народу».

Таке трактування Голодомору повністю відповідає Конвенції про недопущення злочину геноциду й покарання за нього, що була прийнята резолюцією 260 (III) Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1948 року. Так, стаття II цієї Конвенції проголошує: «під геноцидом розуміються такі дії, здійснювані із наміром знищити, повністю чи частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку». Отже, акцентування уваги з боку Росії, що нібито українці розглядаються виключно як етнічна група, не має під собою підстав. Український народ розглядається в плані громадянському – як національна група, що складається із представ-

ників різних етносів. І тим самим повністю відповідає базовому документу ООН. {21}

У своїй антиукраїнській настанові білякремлівські науковці всіляко акцентують увагу на тому, що від масового голоду постраждало також і населення Росії та Казахстану. А тому, мовляв, не можна розглядати цю трагедію виключно в контексті України. Однак тут слід зважити на те, що Верховна Рада України могла ставити питання про Голодомор лише на території України, оскільки оцінка цієї трагедії на території Росії перебуває в компетенції російської влади, а на території Казахстану – відповідно казахської. Україна у своєму законі могла хіба що висловити співчуття іншим народам колишнього Радянського Союзу, що й було зроблено.

Закон України про Голодомор не ставив перед собою завдання оголосити той чи той народ винуватцем української трагедії. За великим рахунком Голодомор 1932–1933 років був спрямований, з одного боку, на недопущення формування української громадянської нації, а з другого – на зведення українців до рівня демографічного донора в процесі створення « нової історичної спільноти » – радянського народу на основі російського етносу. Отже, і український народ, і російський були в цьому процесі однаково упосліджені як об'єкти маніпулювання з боку комуністично-бюрократичної касты тоталітарного радянського суспільства.

Тож український закон про Голодомор був ухвалений якраз заради « утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства ». І це зрозуміло, адже не годиться все списати на « сталінський режим » й тим самим « умити руки » та заколисати власне сумління. Слід самокритично визнати, що « сталінський режим » не був чимось абстрактним і відокремленим від усього радянського соціуму. Режим утримувався десятки років саме тому, що суспільство його терпіло і навіть обслуговувало. А значить, й нині у подоланні тоталітарної спадщини нам може зарадити лише високий ступінь політичної змобілі-

зованості нашої громадянської самосвідомості, нарощування потенціалу оновленої національної ідентичності, що відповідатиме виклику часу, зокрема агресії Російської Федерації проти України. Тут кожен має перейнятися почуттям власної відповідальності як за діяння минулих поколінь, так і за нинішні вчинки перед майбутніми поколіннями.

Визначальною рисою у здатності подолати тоталітарне минуле може бути лише наша спільна готовність виступати від імені «МИ», ступінь виявлення того, наскільки все «наше» (і набутки, й утрати) уже стали індивідуальними переживаннями кожного із нас. Якщо ж трагедія Голодомору підноситиметься в ранг якоїсь чужої для нас «демонічної сили», персоніфікованої в «сталінізмі», то тим самим суспільство буде введено у нову оману «чудотворного» зняття відповідальності самих українців і за «тоталітаризм», і за «Голодомор». Але саме цього покликаний не допустити закон про Голодомор, і тому його стаття 2 проголошує «Публічне заперечення Голодомору 1932-1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності українського народу і є протиправним».

Годилося б нагадати й про сформульоване Карлом Ясперсом визначення вини за функціонування тоталітарних режимів, яка може бути чотирьох видів: 1) «кримінальна – за скоєння конкретних злочинів проти людяності; 2) політична – як відповідальність кожної людини за злочини політичного режиму, в часи якого ця людина жила; 3) моральна – за підтримку такого режиму; 4) метафізична – за бездіяльність людини, коли поруч творяться злочини. {22}

Дотримання цих принципів подає надію на краще. Власне, як казав біблійський мудрець, «все минає». Минуть і непорозуміння із визнання Голодомору геноцидом, а людська гідність утвердиться в світі. На підтвердження хотілося б навести інформацію від 21 листопада 2021 р. про те, що Президія Кнессета включила у порядок денний питання про визнання Голодо-

мору геноцидом українського народу. Пропозицію внесла жінка-депутат віце-спікер Кнесету Нава Бокер (партія Лікуд). Відвідавши в Києві музей «Меморіал жертв Голодомору» вона сказала: «Огортає почуття жалю, почуття смутку про те, що і сьогодні ми бачимо у різних місцях світу таке непорозуміння. Усі ми маємо зробити все можливе, щоб такого більше не повторилося і у нашій країні, і у вашій країні, і в інших країнах світу». (23)

Залишається сподіватися, що прийняття Кнесетом резолюції про визнання Голодомору геноцидом ще дужче зближить наші народи, коли вони обидва зі зброєю в руках відстоять свою незалежність.

6.5. Так переможемо!

Хід історичних подій поставив євреїв і українців по одну сторону барикади у нинішньому світовому цивілізаційному протистоянні. Саме на цьому факті наголошував президент США Джо Байден у своєму зверненні до американського народу від 19 жовтня 2023 року, назвавши цей момент історії переломним – «битвою між світовими демократіями й автократіями». Показово, що президент порівняв події жовтня місяця в Ізраїлі з майже 20-ма місяцями війн в Україні. Джо Байден звинуватив терористів ХАМАСу і главу Росії Володимира Путіна у прагненні повністю знищити сусідню демократію, хоча й зазначив, що вони «являють собою різні загрози»: «ХАМАС і Путін – це різні загрози. Але є дещо спільне. Вони повністю хочуть знищити демократію. ХАМАС поставив собі ціллю знищити державу Ізраїль і знищити єврейський народ... В той же час Путін вважає, що Україна ніколи не мала права на існування як суверенна держава і не має цього права зараз. Буквально два тижні тому він заявив, що якщо Сполучені Штати і їхні союзники припинять допомогу Україні, то Україні залишиться один тиждень на існування». {24}

Джо Байден віддав належне героїчній боротьбі українського народу проти російської агресії. Так само він високо оцінив боротьбу ізраїльського народу проти терористичної групи ХАМАС, що є «справжнім злом у його найчистішому вигляді». Особливо важливим є визначення остаточної цілі цієї боротьби: «Ми хочемо, щоб Ізраїль і Україна отримали перемогу в цій боротьбі. Терористи мають сплатити високу ціну. Якщо диктатори не платять за свої злочини, то це приводить до ще більших руйнувань». Уточнюючи цю позицію, президент США зазначив, що «ми не хочемо, щоб американські війська воювали в Росії або проти Росії». Однак, продовжив американський лідер, якщо Захід і, зокрема, США, перестануть наразі допомагати Україні, то «всі агресори відчують, що у них розв’язані руки», і конфлікти можуть поширитися по всьому світі, наприклад, в Тихоокеанському регіоні й особливо – на Близькому Сході. Отже, Сполучені Штати мають виходити з того, що їхнє лідерство підтримує безпеку у всьому світі, що цінності демократії є важливими не лише для американців – бо світ нині є неділимим: «ми не можемо залишити Україну, ми не можемо повернутися спиною до Ізраїлю». {25}

Усі сказані високі слова були лише передмовою до конкретної програми дій уряду США: направити в Конгрес терміновий бюджетний запит. Америка націлена виділити належні фінансові кошти для найважливіших зовнішньополітичних партнерів, включаючи Ізраїль і Україну. Президент розглядає ці капіталовкладення як щонайважливіші інвестиції, котрі мають принести вигоди самим американцям, включаючи появу нових робочих місць. На цьому шляху має відбутися розбудова нового світу – більш стабільного й більш квітучого.

Джо Байден нагадав про воєнні злочини, здійснювані терористами в Ізраїлі й російськими окупантами в Україні. Зокрема було наголошено на вбивствах мирних жителів, гвалтуваннях й на депортованих із України в Росію дітях. Відповідно

Конгрес має направляти достатньо озброєнь для України, щоб дати відсіч російській агресії: «Українці добиваються успіхів. Коли Путін вторгся в Україну, він думав, що візьме Київ і всю Україну за лічені дні. Минуло більше року - Путіну нічого не вдалося». {26}

Зазначене звернення президента США до нації важко переоцінити. Слід особливо зазначити, що це лише друге його звернення із Овального кабінету Білого дому (перше прозвучало і червні 2023 року у зв'язку з необхідністю уникнути дефолту). Чи не вперше за усі роки адміністрації Байдена було чітко сформульовано основні аргументи, чому американці і увесь світ мають об'єднатися навколо основних чотирьох цілей: 1) забезпечити допомогу Україні з тим, щоб Путін не зміг «перечекати» Захід і завоювати цю країну; 2) знищити ХАМАС; 3) упередити розширення обох війн; 4) досягти всього цього, не приносячи ще більше смертей і страждань цивільним людям. Що, найважливіше – була проведена пряма паралель між ХАМАСом і Путіним.

Даючи оцінку зверненню президента, впливова газета The New York Times називає «недивною» ту пристрасть, із якою президент виклав свою рішучість долучити США до двох війн – «захищаючи Україну, в той час як вона намагається дати відсіч ядерному загарбнику, а нині обіцяючи допомогу Ізраїлю у знищенні керівництва ХАМАСу». І для цього у Джо Байдена були усі підстави: він має шанс увійти у американську історію як останній президент, що народився ще в роки Другої світової війни; чиї погляди були сформовані під впливом могутності США часів холодної війни; хто 50 років тому сидів разом із Голдою Меїр у офісі прем'єр-міністра Ізраїлю; врешті-решт, хто обговорював разом із Михайлом Горбачовим проблему демонтажу радянської ядерної зброї. Таким чином, у президента були всі підстави нагадувати, посилаючись на досвід попередніх баталій, що коли раптом Америка не встоїть у протистоянні

обом нині існуючим агресорам, то результатом буде все більше хаосу, смертей і руйнувань.

Що є найважливішим для нас в контексті поставленої в заголовку проблеми: “never more”, чи “neveragain”? Насамперед те, що президент США – глава чи не єдиної на даний момент нації, котра здатна формувати події у світі непрогнозованого хаосу – об’єднав свою публічну підтримку обох союзників – України й Ізраїлю – із загальнодемократичними інтересами усього «консолідованого Заходу». Тож що стосується зазначених вище брендів, коли в Ізраїлі уже усталилося ставлення до політичної максими “never again”, яка передає національну ідентичність цієї країни (пов’язану із Моссада), то Україна в тому ж інформаційному полі і в цьому ж демократичному контексті може у повній мірі виступати під аналогічним національним брендом – “nevermore”.

Що ж стосується США, то в цій ситуації президент Байден провів прямий зв’язок між вторгненням Росії в Україну й нападом ХАМАС, що стало «тяжким дипломатичним випробуванням» для Америки. У цю непросту годину звернення Джо Байдена прозвучало як гарячий заклик до американського народу підтримати дві дружні демократії, котрі зіткнулися із загрозами їх подальшого існування. Із свого боку президент України Володимир Зеленський подякував Джо Байдена за потужну промову: «Разом ми не дозволимо ненависті знищити свободу, а терористам – демократію. Наша спільна мета – захистити вільний спосіб життя для усіх наших народів. Світ, особливо країни, що протистоять агресії й тероризму, очікують від Америки лідерства у збереження нашої спільної свободи». {27}

Отже, світ дійсно перебуває на переломному етапі своєї історії. І гасло руху опору Другої світової війни «ніколи більше» – у якій би англійській транскрипції воно не писалось – залишається актуальним як ніколи. І з ним – переможемо!

Література:

1. В чем разница между “never again” “never more”? HiNative. URL: <https://hinative.com/ru/questions/2866571>
2. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/newermore?q=newermore> ; <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-ukrainian/newermore> ; <https://www.merriam-webster.com/dictionary/newermore>
3. Popescu D. I. & Schult T. Performative Holocaust commemoration in the 21st century. URL: <https://doi.org/10.1080/17504902.2019.1578452>
4. Там само.
5. Там само.
6. Всеобщая декларация прав человека. URL: <https://www.ohchr/RU/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=RUS>
7. Никогда больше – Википедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Никогда_больше.
8. Там само.
9. New Yorker: Нетаньяху, Путин и политика памяти на Всемирном форуме о Холокосте. URL: inosmi.info/new-yorker-netanyakhu-putin-i-politika-pamyati-na-vsemirnom-forume-o-kholokoste.html
10. Арендт Х. Ответственность и суждение. М., 2013. С.49-50.
11. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером і Сталінім. Монографія. Київ. 2011. С.121-122.
12. Ворон стихотворение – Википедия. https://ru.wikipedia.org/wiki/Ворон_стихотворение
13. Эдгар По. Философия творчества, в Сб.: По А. Э, Стихотворения. Новеллы. Повесть о приключениях Артура Гордона Пима. Эссе. М. 2003. С.711-712.
14. Читать онлайн «Ворон» автора Бунин Иван Алексеевич. RuLit. https://cultshop.ru/russkij-yazyk/voron-proizvedenie.html?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F
15. Президент Еврокомиссии сравнила Россию и ХАМАС. URL: [-dohhttps://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2023/10/20/7171809](https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2023/10/20/7171809) ; Шольц закликав до нульової терпимості до антисемітизму. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/4633833-sholts-zaklykav-do-nulovoi-terpymosti-do-antysemitizmu>
16. Антонович М. Голодомор як геноцид. URL: <https://tyzhden.ua/History/20727>

17. Там само.

18. Сербин Р. Лемкін Рафаел. URL: https://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&121DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR...

19. Зеленский призвал Израиль признать Голодомор геноцидом. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2019/08/18/7223906/> .

20. Безансон А. Росія, точніше – радянська держава, відповідальна за Голодомор. URL: «Дзеркало тижня», №25, 5 липня 2008. – С.21

21. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказания за него – Конвенции и соглашения – Декларации... URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_cjnv/conventions/genocide.shtml

22. Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии. М., 1999, С. 18-19.

23. Израиль может признать Голодомор геноцидом. URL: www.kngu.org/uk/node/183

24. Байден: мы не имеем права оставить Украину, не имеем права повернуться спиной к Израилю. URL: <https://www.golosameriki.com/president-biden-addresses-the-nation-israel-ukraine/7318804.html>

25. Там само .

26. Путин и ХАМАС похожи: Джо Байден рассказал американцам о войне в Украине и Израиле. URL: <https://focus.ua/voennye-novosti/600394-putin-i-hamas-pochozhi-dzho-bayden-rasskazal-amerikancam-o-voine-v-ukraine-s-szraile>

27. Отныне Путин = ХАМАС. Почему резонансную речь Байдена называют его самым резким и эмоциональным обращением – реакция Украины и мира. URL: <https://nv.ua/world/countries/rech-baydena-o-putine-hamas-ukraine-i-izraile-vyznala-rezonans-v-mire-video-poslednie-novosti-50362036.html>

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Російське повномасштабне вторгнення в Україну триває від 24 лютого 2022 року. Відтоді російські війська наносять авіаудари по ключових об'єктах воєнної і цивільної інфраструктури України, руйнуючи аеродроми, військові частини, нафтобази, заправки, церкви, школи й лікарні. Обстріли житлових районів ведуться із використанням артилерії, реактивних систем залпового вогню й балістичних ракет. Тим часом Збройні Сили України не лише чинять ефективний опір, але й станом на серпень 2023 року звільнили понад 40 тисяч кв. км. окупованої з часу повномасштабного вторгнення території України. Це більше, ніж територія Молдови та трохи менше, ніж два Ізраїлі.¹

Відтак воєнна кампанія на території України перетворилася на невід'ємну складову частину міжнародного політичного ландшафту. Ряд західних країн, включаючи США, Велику Британію й країни ЄС засудили російські воєнні дії в Україні й посилили санкції стосовно Російської Федерації. Із свого боку Москва заперечує акт агресії й називає це «спеціальною операцією», спрямованою на «демілітаризацію» й «денацифікацію» українського суспільства. За цих передумов про припинення бойових дій з боку України не може бути й мови. Наша держава силою обставин поставлена в ситуацію «бути чи не бути», а це за умов триваючої окупації виключає саму допустимість можливого компромісу. Сподівання на мирну угоду за правління Путіна назагал не видається вірогідним.

Отже, агресія Росії проти України у найближчому майбутньому залишиться основним фактором, що впливатиме на розстановку сил у світі. Професіональний розвідник і колиш-

ній директор Центру Карнегі в Москві Дмитро Тренін погоджується з цим положенням і відверто констатує: «Захід нині політично й ідеологічно виступає як єдине ціле. Росія і сучасний Захід – антагоністи. Нинішній конфлікт загрожує безпосереднім збройним зіткненням, аж до ядерної війни. Нормальні політичні й дипломатичні контакти заморожені або зведені до мінімуму, змістовний діалог зупинений; зберігаються лише лінії зв'язку на випадок надзвичайних ситуацій. Для Росії ця частина зовнішньополітичного поля – **зона гібридної війни**. Фундаментальний характер протиборства означає, що конфлікт буде тривати дуже довго».²

Про фундаментальні зрушення у стані світової суспільно-політичної думки засвідчують й ряд положень та оцінок під час низки міжнародних форумів, що відбулися восени 2023 року. Наразі вони констатують, що настав час відмовитися від прекраснодушних сподівань на вселенське торжество демократії в усьому світі, а натомість слід *перетнути ряд «червоних ліній», котрі тривалий час деформували адекватне сприйняття основних трендів сучасної міжнародної ситуації*. Як на мою думку, до невідкладного перетину таких «червоних ліній» слід віднести: 1) визнання факту закінчення періоду «пост-холодної війни» й переведення з боку Росії відносин із Заходом в гостру форму гібридної війни; 2) необхідність категорично відмовитися від поняття російсько-українського «двостороннього конфлікту» й визнати наявність повномасштабної агресії Росії проти України як виклику всьому «консолідованому Заходу»; 3) потребу широкого сприйняття міжнародною спільнотою факту геноциду українського народу, що здійснюється з боку путінського режиму Росії; 4) усвідомлення «рашизму» як ідеології, політики й практики російської форми нацизму, що прикривається гаслом «антифашизму».

Перший висновок про закінчення періоду «пост-холодної війни» засновується на кумулятивному ефекті ряду факторів міжнародного порядку. На наявність гострої форми гібридної

війни вказує, з одного боку, високий рівень російських варварських бомбардувань і цинічних злочинів проти людяності. З другого боку, наростає й ступінь воєнно-технічного залучення НАТО у допомозі Україні. По-третє, не варто також скидати з рахунку високий рівень демонтажу усього спектру зв'язків між Росією й країнами «консолідованого Заходу». Більше того, інтенсивність протистояння між цими двома таборами все зростає. Восени 2023 року воно перейшло у затяжний мітельшпіль, коли обидві сторони намагаються мобілізувати свою перевагу й накопичити резерви задля здобуття вирішальної переваги.

Важливим етапом в оцінці назрілої злови дня став виступ держсекретаря США Ентоні Блінкена 13 вересня 2023 року у Школі перспективних міжнародних досліджень Університету Джона Гопкінса. Висловлені ним положення стали своєрідною прелюдією наступної доповіді президента США Джо Байдена у стінах ООН 19 вересня. Саме про це йшлося у тексті прес-релізу Держдепу, де Блінкен ставив за завдання «поділитися думками адміністрації Байдена стосовно сили й цілей американської дипломатії в цей **історично переломний момент – кінець періоду «пост-холодної війни» й початок жорсткої конкуренції за визначення майбутнього**».³

В лаконічному вигляді основні думки доповіді Блінкена зводились до того, що з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 році світ перейшов у нову епоху, в котрій авторитарні й ревізіоністські режими, насамперед Росія і Китай, будуть намагатися встановити свій світовий авторитарний порядок. І те, що нині переживає людство, це дещо більше, ніж перевірка на дієвість того порядку, що встановився після холодної війни: «Це кінець всьому. Це відбулося не водночас. І те, що привело нас до цього, стане предметом вивчення й дискусій на десятиліття вперед. Наростає розуміння того, що деякі з основних припущень, котрі визначали наш підхід до епохи після закінчення Холодної війни більше не є актуальними. Десятиліття відносної геополітичної стабільності поступилися

місцем все активнішої конкуренції з авторитарними й ревізійністськими державами. Агресивна війна Росії в Україні являє собою найбільш гостру й актуальну загрозу міжнародному порядку, закріпленому в Статуті ООН».⁴

Посилилася боротьба між Росією та Заходом за вплив на «світову більшість» – масив країн «глобального Півдня». Той же Дмитро Тренін – нині провідний науковий співробітник Національного дослідницького інституту світової економіки й міжнародних відносин ім. Є.М. Примакова – з жалем констатує: «Економічна система сучасного світу в основному управляється західними глобалістськими силами. У світовому інформаційному середовищі ліберально-імперський Захід також поки що домінує. Багато із де-факто нейтральних країн головують на Генеральній асамблеї ООН та в інших міжнародних організаціях на підтримку антиросійських резолюцій, підготовлених західними урядами. Більше того: багато із держав, що відмовилися приєднатися до санкцій, змушені на практиці враховувати обмеження, накладені Сполученими Штатами і їхніми союзниками, щоб уникнути вторинних санкцій уже проти своїх країн».⁵

Положення Треніна про якийсь диктат «ліберально-імперського Заходу» не витримує критики. Так, позицію США щодо вагомої нині частини нових нейтральних держав світу виклав президент Джо Байден під час виступу на 78-й сесії Генеральної асамблеї ООН. Зокрема він заявив: нині ми переживаємо «переломний момент світової історії», коли людство як ніколи усвідомило, що «жодна нація не може поодиночці впоратися з викликами сьогодення», а тому Сполучені Штати беруть на себе обов'язок «працювати з державами кожного регіону» й утверджувати спільне бачення майбутнього, «де конфлікти вирішуватимуться мирним шляхом і країни зможуть прокладати власний курс».

У цей безпрецедентний момент, заявив Джо Байден, Сполучені Штати й надалі залишатимуться найбільшим донором гуманітарної допомоги. Водночас США не можуть погоджувати

тися з усім тим, що здатне підірвати наріжний камінь міжнародної безпеки: «Після більш ніж 50-річного прогресу в рамках Договору про нерозповсюдження ядерної зброї Росія розриває давні угоди про контроль над озброєннями, в тому числі оголошує про призупинення дії нового договору СНО та вихід із Договору про звичайні збройні сили в Європі. Я вважаю це безвідповідальним, і це робить увесь світ менш безпечним».⁶

Наразі в доповіді Байдена була засуджена практика порушення принципів світового порядку з боку Північної Кореї та Ірану. Одночасно були проголошені священними певні принципи міжнародної системи: «Суверенітет, територіальна цілісність, права людини – це основні положення Статуту ООН, основи мирних відносин між націями, без яких ми не можемо досягти жодної з наших цілей».⁷

Другий висновок нашого дослідження полягає в необхідності визнати наявність повномасштабної агресії Росії проти України зримим викликом всьому «консолідованому Заходу». Тим самим ми відмовляємося від некоректного поняття російсько-українського «двостороннього конфлікту». На цій позиції Україна завжди наполягала й відстоювала її на міжнародному рівні, хоча й не завжди знаходила належну підтримку: знаходилося багато прихильників «зрозуміти Путіна» – так званих путінферштерів.

Нині питання про якийсь «воєнний конфлікт» між Україною і Росією, де могло б йти про зіткнення інтересів і поглядів нібито двох рівноправних сторін, рішуче відкидається президентом США Джо Байденом: адже «тільки Росія – тільки Росія несе відповідальність за цю війну. Тільки Росія має силу негайно припинити цю війну. І тільки Росія стоїть на заваді миру, тому що ціна миру для Росії – це капітуляція України, території України та дітей України». Росія вважає, продовжує Байден, що світ втомиться й полишить Україну наодинці, дозволить Росії жорстоко поводитися з Україною. І тоді перед усім світом постане

проблема: якщо ми відмовимося від основних принципів Хартії ООН «зادля втихомирення агресора, чи може будь-яка держава – член цього органу – бути впевнена у власній захищеності? Якщо ми дозволимо розділити Україну, чи буде незалежність будь-якої держави в безпеці»?⁸

Отже маємо констатувати: війна проти України з самого початку 2014 року переросла рамки двосторонніх російсько-українських відносин і стала викликом не лише «консолідованому Заходу», але й усій світовій співдружності. Ось чому в залі ООН і прозвучав заклик до усіх країн світу – підтримати хоробрий народ України, який прагне досягти дипломатичного рішення, захищаючи свій суверенітет, територіальну цілісність і свободу. Така підтримка, на переконання Джо Байдена, є не лише інвестицією в майбутнє України, а й у майбутнє кожної країни, котра прагне жити у світі, де пануватимуть права і принципи ООН. У цій переломній точці історії, вважає президент США, об'єднаними зусиллями усіх чесних людей слід «зігнути дугу історії на благо світу».

Третій висновок цього дослідження націлений на досягнення результату щодо усвідомлення широкою міжнародною спільнотою факту геноциду українського народу, здійснюваного з боку путінського режиму Росії. Здавалось би – це питання в основному з'ясоване і залишається лише належним чином задокументувати й оформити його офіційно як позов до авторитетного міжнародного трибуналу на зразок Нюрнберзького.

В цьому напрямі були здійснені певні політичні кроки. Так, у грудні 2022 року Комітет Сенату США із міжнародних відносин підтримав резолюцію щодо визнання дій Росії у війні проти України геноцидом українського народу. У квітні 2023 року Парламентська асамблея Ради Європи визнала геноцидом депортацію та насильницьке переміщення українських дітей на територію Росії. Згодом, 22 травня, Парламентська асамблея НАТО одностайно визнала злочини Росії проти України геноцидом, а терористичний режим у Росії – рашизмом.

Генеральний прокурор України Андрій Костін зі свого боку заявив про наявність тисячі фактів воєнних злочинів, скоєних російськими військовими в Україні. Багато з них несуть на собі ті п'ять ознак, які підтверджують факт скоєння геноциду. До таких відносяться: 1) позбавлення життя членів національної, етнічної, расової та релігійної групи; 2) заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень; 3) створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення; 4) скорочення дітонародження або запобігання йому в такій групі; 5) насильницька передача дітей з однієї групи в іншу. Костін наголосив, що в цьому переліку немає того, чого б не вчиняли представники РФ на території України. Уже на кінець 2022 року правоохоронцями було зафіксовано понад 300 фактів, які підпадають під визначення геноциду. Зокрема Костін наголосив, що «у магістральному провадженні щодо геноциду українського народу фігурують російські пропагандисти, чий витвори є прикладом ідеологічного підґрунтя геноциду... у цій справі є імена тих, хто слідував настановам Путіна та його пропагандистів безпосередньо».⁹

Белику роботу щодо виявлення факту геноциду покликана здійснити Незалежна міжнародна комісія з розслідування порушень в Україні при Раді ООН з прав людини, включаючи підбурювання до геноциду в російських медіа. У своїй найновішій усній доповіді від 25 вересня 2023 року голова комісії Ерік Мьозе зазначив, що впродовж другого року агресії міжнародні комісари продовжують і надалі знаходити численні докази воєнних злочинів, скоєних російськими збройними силами в Україні, «у тому числі незаконні атаки із застосуванням вибухової зброї, атаки, що завдають шкоди цивільному населенню, катування, сексуальне та гендерно зумовлене насильство, а також напади на енергетичну інфраструктуру». Розслідування комісії свідчили про широке і систематичне застосування тортур російськими збройними силами, численні факти гвалтування та вчинення сексуального насильства

над жінками віком від 19 до 83 років. Комісія також продовжує розслідувати окремі ситуації, «пов'язані із ймовірним вивезенням російською владою неповнолітніх без супроводу дорослих до Російської Федерації», а також висловлює жаль з приводу відсутності ясності та прозорості щодо обсягу, обставин та категорії вивезених дітей».¹⁰

Судження Еріка Мьозе на кшталт «ймовірного вивезення дітей», або ще нібито «відсутності ясності та прозорості» щодо вивезення дітей викликають здивування та розчарування з української сторони. Досить навести оцінку президента України Володимира Зеленського про те, що ніколи раніше масові викрадення й депортації не були частиною державної політики», а сьогодні Росія масово вдається до такої тактики: «Ми знаємо імена десятків тисяч дітей й маємо свідчення про сотні тисяч інших, викрадених Росією на окупованих територіях України, а потім депортованих. Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт Путіна за цей злочин. Ми намагаємось повернути дітей додому, але час іде. Що з ними буде? Цих дітей в Росії навчають ненавидіти Україну, а усі зв'язки з їхніми сім'ями розірвані... Це явний геноцид».¹¹

Отже, постала проблема створення міжнародного трибуналу для розгляду як самого злочину агресії проти України, так і злочинів проти людяності. В контексті реалізації цієї проблеми 17 березня 2023 року Міжнародний кримінальний суд в Гаазі (МКС) видав ордер на арешт Володимира Путіна за звинуваченням його в незаконній депортації тисяч дітей з України. Також ордер на арешт був виданий на дитячого омбудсмена Марію Львову-Белову. Нехай у Кремлі поспішили заявити, що Російська Федерація не визнає юрисдикції МКС, а тим більше вважають його рішення «нікчемними», однак страх Путіна щодо його можливого арешту за виданим ордером уже заблокував вірогідність значної частини його поїздок за кордон.

Виходячи з цих обставин, сприйняття прес-релізу Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні

при Раді ООН з прав людини, а також усного виступу Еріка Мьозе викликає, як на мене, неоднозначне враження. З одного боку, «комісія занепокоєна наявністю подальших численних доказів **воєнних злочинів**, скоєних російськими збройними силами в Україні». Так само, з другого боку, численні розслідування щодо «нападів на цивільне населення, катувань, сексуального та гендерно зумовленого насильства» допомагають з'ясувати характер **злочинів проти людяності**. Однак, по-третє, коли справа доходить про визнання **злочину геноциду** проти українського народу, то формулювання комісії стають надто обережними й назагал невиразними: «Комісія також занепокоєна звинуваченнями у скоєнні геноциду в Україні. Наприклад, деякі висловлювання, що лунають у російських державних та інших засобах масової інформації, можуть становити злочин підбурювання до геноциду».¹²

Відразу напрошується запитання: чи комісія занепокоєна численними **фактами** геноциду, чи то вона «занепокоєна **звинуваченнями** у скоєнні геноциду»? Різниця, що не говори, разюча. І це при тому всьому, що «Комісія ще раз висловлює свою глибоку занепокоєність масштабами і тяжкістю порушень», однак все це якось не надихає на оптимістичне бачення перспективи. Особливо коли раз по раз «Комісія висловлює жаль з приводу того, що всі повідомлення, адресовані Російській Федерації, залишаються без відповіді».¹³

Відтак діяльність шановної Комісії в оцінці дій російських насильників поки що викликає низку застережень, оскільки численні факти підбурювання до геноциду вочевидь засвідчують, що Росія налаштована на вчинення подальших злочинів. Саме про це нагадав постійний представник України у міжнародних організаціях у Відні Євген Цимбалюк: «Поки російські дипломати цинічно закликають до діалогу без емоцій у рамках ОБСЄ, російські солдати без емоцій катують до смерті цивільних на окупованих територіях. Те саме стосується згвалтувань та сексуального насильства, скоєних росіянами... І, на відміну

від російських дипломатів, жертви сексуального насильства не мають такого привілею, як процедурне застереження».¹⁴

Український посол також засудив спроби Росії прикрити власні злочини нібито «боротьбою з неонацизмом» та історичними маніпуляціями. За його словами, підбурювання до геноциду та кампанія дегуманізації в РФ, посилення на «історичні землі» та «єдиний народ», знищення інакодумців та придушення протестів, викрадення та депортація дітей, перевиховання та фільтрація, масові поховання та катування цивільного населення, поділ людей на «наших і не наших» - «це яскраві свідчення чуми, яка, як ми всі думали, залишилася в минулому». Наразі ця чума – в російському домі.

Ідеологія та практика здійснення Росією геноциду є настільки самоочевидними, вважає всесвітньо відомий американський історик Тімоті Снайдер, що не викликають жодних додаткових запитань. Навіть коли прискіпливо дотримуватися правових норм. Геноцид – це звісно юридичний термін, визначення якого складається з двох частин. По-перше, має бути намір вчинити геноцид. Тобто, слід довести, що у Росії був намір не просто вести війну, а що вона свідомо прагнула знищити українську націю або повністю, або частково. По-друге, термін «геноцид» визначає п'ять зазначених нами вище категорій, за яких можлива така кваліфікація – від вбивства представників національної групи до депортації дітей. Усі п'ять категорій злочинів Росією здійснені. А до того ще варто додати й блокування експорту українського продовольства, численні спроби зруйнувати енергетичну систему та обвалити українську економіку – тобто створити умови, несумісні з життям людей.

Тімоті Снайдер додає ще один, шостий показник, називаючи його «показником постмодерну»: «Йдеться про підхід, коли суспільство «перевантажують геноцидом». Коли люди бачать так багато доказів геноциду і у словах, і у справах, то починають сумніватися, чи насправді є геноцидом те, що відбувається. Я розумію, що цей, останній показник звучить парадоксаль-

но, але це саме те, що ми бачимо сьогодні. Нині проблемою є не брак доказів геноциду, а те, що доказів занадто багато. Ми перевантажені доказами як вчинення, так і намірів скоїти геноцид. І це перевантаження веде нас у замкнене коло, у якому з кожним обертом підвищуються стандарти визнання геноциду, бо те, що скоюється, стає звичним, і здається, воно вже не досягає рівня, коли можна визначити геноцид. Цей цикл може повторюватися нескінченно довго, із постійним підвищенням рівня, за яким визнається геноцид».¹⁵

У розумінні кремлівських верховод немає України, немає українців, немає української мови та культури. Є лише Росія, а тому українці назагал мають стати росіянами, або бути знищеними. Саме ці ідеї нав'язують широкій громадськості російські ЗМІ, саме подібні геноцидальні заяви регулярно робить Путін та його поплічники. Вдаючись до історичних паралелей, Тімоті Снайдер нагадує: Гітлер у «Mein Kampf» доводив, що євреям у Німеччині немає місця, бо це не їхня земля. Так само Путін і російська пропаганда силкуються довести, що справжні господарі на цій землі – це росіяни. Українці ж, буцімто, є чужинцями на цій землі, до того ж вони є прислужниками міжнародної змови, котрі нібито догоджають якимось своїм господарям. Усіх цих чужинців-українців, мовляв, слід винищити, і тоді на світі встановиться природний порядок.

Саме так сприймають настанови Путіна його поплічники. Депутат російської Держдуми Олексій Журавльов у свій час заявляв, що для «денацифікації» необхідно знищити два мільйони українців. Депутат Держдуми від «Єдиної Росії» Олег Матвейчев заявив про необхідність ліквідації понять «Україна» і «українці». Заступник голови Ради безпеки Російської Федерації Дмитро Медведєв заявив, що через два роки України взагалі не буде на карті світу. Голова Роскосмосу Дмитро Рогозін закликав «покінчити з Україною». Чи ж варто тоді дивуватися, коли колабораціоніст, так би мовити «народний губернатор ДНР» Павло Губарєв проголосив: «Нам очень важно

создать образ врага. Это русские люди, в которых вселился бес. Мы идем их не убивать, мы хотим их убедить. Но если вы не хотите, чтобы мы вас убеждали, мы вас убьем. Хотя миллион, хоть 5 млн, хоть всех уничтожим, пока вы не поймете, что вы бесноватые и вам надо лечиться». Навіть серед російських обивателів став звичним вислів: «українцев нужно уничтожать как евреев», а відтак Росія невдовзі простягнеться «от Москвы до Мюнхена».¹⁶

За цими словами слідує геноцидна практика. Виступаючи 20 вересня 2023 року на Міністерському засіданні Ради Безпеки ООН, державний секретар США Ентоні Блінкен навів шокуючий приклад російського геноциду в дії. Йдеться про українське село Ягідне, яке уже увійшло в епос визвольної війни українського народу проти путінської навали під назвою «Концтабір Ягідне», або ще «Підвал смерті». Як переповідають свідки трагедії, російські військові захопили це село у перші ж дні вторгнення. Вони ходили від дому до дому, брали жителів під варту із загрозою застосування зброї та відводили їх у місцеву початкову школу, де російські військові обладнали командний пункт. Потім солдати загнали більше 300 мирних громадян – в основному жінок, дітей і стариків, – у підвал, непридатний для проживання людей; в ньому було всього декілька кімнат без вікон, без вентиляції, без водопроводу. Солдати утримували там жителів впродовж 28 днів підряд, використовуючи їх як живий щит, перед тим як утікати, коли захисники України прибули, щоб звільнити населений пункт.

Ентоні Блінкена потрясло те, що люди були притиснуті один до одного так щільно, що ледве могли дихати. Там не було місця, щоб сісти, не кажучи вже щоб лягти. Коли вони кричали своїм загарбникам, що люди хворі й потребують медичної допомоги, російський солдат у відповідь гукнув: «Хай помирають». На стінах підвалу ув'язненими були написані списки тих, кого росіяни вбили, і тих, хто помер уже в підвалі: «Найстарший жертві було 93 роки, а наймолодший – 6 тижнів. Росіяни

дозволили виносити тіла лише один раз на день, тому діти, батьки, чоловіки й жінки були змушені годинами перебувати поряд із трупами своїх близьких... Це те, що відбулося лише в одному населеному пункті України. Є багато таких подібних випадків... Це те, через що українські сім'ї проходять кожен день. Це те, що вони пережили за 574 дні цього повномасштабного вторгнення. Це те, що їм доведеться переживати завтра й післязавтра, допоки Росія веде свою жорстоку війну, котра, як то проголосив з самого початку президент Путін, спрямована на те, щоб стерти Україну з карти світу як суверенну країну і відновити утрачену імперію Росії».¹⁷

Отже, **четвертий висновок** полягає в тому, що ідеологічні засади «руського мира» складає рашизм. Сутність цієї ідеології чітко визначена у статті 2 Закону України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» № 2265-IX від 22 травня 2022 року: «**Політичний режим** Російської Федерації є нацистським за своєю суттю і практикою та ідеологічно наслідує націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим».

Ще раз слід нагадати, що з огляду на нацистську загрозу з боку Росії, котра нависла над Україною, Верховна Рада України ухвалила постанову про заяву «Про використання політичним режимом Російської Федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненавистницьких» (№9101). За це рішення проголосував 281 депутат. Показово й те, що з метою поширення терміну «рашизм» та широкого сприйняття його світовою спільнотою, український парламент звернувся до Організації Об'єднаних Націй, Європейського парламенту, Парламентської асамблеї Ради Європи, парламентської асамблеї ОБСЄ, Парламентської асамблеї НАТО, урядів та парламентів іноземних держав із закликом

підтримати засудження ідеології, політики та практики рашизму. За цим кроком мають назріти більш рішучі заходи, адже результати російської агресії проти України й заподіяні агресором звірства уже важко піддаються раціональному осмисленню.

Які ще свідчення потрібні, щоб упевнитися в практичній реалізації росіянами своїх рашистських настанов на повне знищення України з лиця землі? Адже сьогодні маємо справу із країною-агресором, яка до цього часу посідає постійне місце в Раді Безпеки ООН! Й донині, як на цьому наголосив Блінкен, «президент Путін робить ставку на те, що коли він буде продовжувати нарощувати насилля, якщо він буде демонструвати готовність завдавати достатню кількість страждань значній кількості людей, тоді світ поступиться своїми принципами й Україна перестане захищатися. Але українці не здаються, позаяк вони бачили, яким стане життя, якщо лиш вони підкоряться російському контролю. Це той підвал у Ягідному. Це сім'ї, у котрих віднімають дітей і депортують їх у Росію, дітей відбирають у батьків й відправляють дуже далеко. Це руїни Маріуполя. Це братські могили в Бучі!». А назагал – оце і є той «русский мир» яким Путін хоче «ощасливити» зону російського впливу.¹⁸

Результати такого «ощасливлення» волають про невідворотність покарання. Характерна реакція одного з українських чоловіків на вбивство його родини: «Спершу я хотів помсти, а зараз хочу праведного суду над вбивцями». І він є лише один із мільйонів потерпілих від агресора. Так, за даними Мінекономіки України станом на літо 2023 року за межами Батьківщини вимушено перебувало 6,2 мільйонів людей, які виїхали з моменту повномасштабного вторгнення. На прихисток цього контингенту українців Європа уже витратила 43 мільярдів євро. Але є ще понад 5 мільйонів внутрішніх переселенців в Україні, перед якими гостро стоїть проблема – як пережити наступаючу зиму 2023/2024 року із можливими руйнуваннями електро- та теплових мереж.¹⁹

Усі ці поневір'яння відбилися й на політичній психології українського суспільства, у ставленні людей до потенційного кримінального розслідування злочинів колабораціонізму. Соціологи зазначають, що станом на серпень 2023 року 83% громадян України тепло ставились до жителів окупованих у 2022 році територій Херсонської та Запорізької областей (котрі зримо засвідчували свою українську ідентичність). Однак ставлення громадян України до жителів окупованих у 2014 році територій – значно прохолодніше: щодо жителів Криму 47%, а щодо жителів окупованих у 2014 році окремих районів Донецької та Луганської областей ще менше – 22%. Позиція громадян України зрозуміла – 90% із них вважають неприйнятними вимоги РФ щодо визнання окупованих нею районів України російськими територіями в обмін на припинення агресії. Усі ми сподіваємося на неминучість Гаазького трибуналу над злочинцями не лише російського походження, але й над деякими громадянами України. Тож, судячи з усього, проблема колабораціонізму рано чи пізно набуде широкого звучання.²⁰

Перспектива можливого «нового Нюрнбергу» щодо російських злочинців та їх прихвостнів-колаборантів актуалізувала наш все зростаючий інтерес до творчих напрацювань Ганни Арендт, Теодора Адорно та Карла Ясперса. Акцентуючи увагу на пріоритетності права, не слід зневажати в той же час філософсько-моральне потрактування факту злочинів проти людяності, відповідальності за скоєне та можливості спокутування гріхів. Звісно, жодного із цих західних авторів не слід підносити до рівня ікони, однак їхній вклад в опрацювання концепції тоталітаризму, злочинів проти людяності й політичної відповідальності за геноцид, врешті-решт критики системи організованої лжі в політиці – уже неможливо ігнорувати чи витиснути за межі політичної філософії.

Українське суспільство покладає надію на те, що міжнародне співтовариство широко приєднається до визнання діючого політичного режиму Росії злочинним, самої Російської Феде-

рації – державою-терористом. Всі ті злочинні дії, вчинені органами держави-терориста та її політичним і військовим керівництвом під час повномасштабної збройної агресії РФ проти України – слід осудити як геноцид українського народу, освячений ідеологією рашизму. Верховна Рада України також звертається до держав світу із закликом об'єднати зусилля для подолання загроз, що становлять для миру й безпеки діючий політичний режим РФ, культивована ним ідеологія і практика рашизму.

Світ має усвідомити, що в основі рашизму, який уже цілком сформувався в офіційну ідеологію, лежить заперечення «сили права» й утвердження «права сили», неповага до суверенітету сусідів і самоствердження через свавілля та насильство. З одного боку, рашизм відрізняє агресивна ненависть до інших людей. З другого боку, в першоосновах рашизму закладена лицемірна ідеологія «богообраності росіян», сповідувана Російською православною церквою. Назагал рашизм є еклектичною сумішшю великодержавного шовінізму, ностальгії за радянським минулим і мракобісного православ'я. Віддаючи перевагу примітивним маніпуляціям, рашизм відкидає демократичні процедури, зневажає особистість та придушує етнічні меншості. Рашизм маскується під антифашизм однак несе в собі фашистську сутність. Щоправда, на відміну від тоталітарних диктатур Гітлера і Сталіна, рашизм зорієнтований на пасивність, а не активність мас.

Назагал, як зазначив на прес-конференції 23 квітня 2022 року президент України Володимир Зеленський, поняття «рашизму» буде введене в книжки з історії для вивчення учнями в школі. Нинішнє покоління української молоді на практиці переконується в тому, що рашизм є ідеологічною основою політики путінізму, яка передбачає знищення українства як національної спільноти. Саме тому вустами молоді поетеси Анастасії Дмитрук ще в 2014 році було проголошено: «Никогда мы не будем братьями».

І нехай буде так!

¹ Скільки території звільнили ЗСУ з початку вторгнення: цифра вражає. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/bilshe-nizh-moldova-skilki-teritoriji-zvilnili-zsu-z-pochatku-vtorhnennja-947870.html>

²Тренін Д.В. Не «против», а «за» // Россия в глобальной политике 2023. Т.21. № 5. С.56-68. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/ne-protiv-a-za/>

³Госсекретарь Блинкен: о силе и целях американской дипломатии в новую эпоху. URL: <https://ru.usembassy.gov/ru/secretary-blinken-outlines-the-power-and-purpose-of-american-diplomacy-in-a-new-era-in-speech-at-johns-hopkins...>

⁴В США заявили об окончании эпохи. URL: <https://politics.comments.ua/news/foreign-policy/v-ssha-zayavili-ob-okonchanii-epohi-718092.html>

⁵Тренін Д.В. Не «против», а «за» // Россия в глобальной политике 2023. Т.21. № 5. С.56-68. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/ne-protiv-a-za/>

⁶Виступ Президента Байдена на 78-й сесії Генеральної асамблеї ООН. URL: <https://ua.usembassy.gov/uk/remarks-by-president-biden-before-the-78th-session-of-the-united-nations-general-assembly-new-york-ny/>

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹Прокурор назвав п'ять ознак, які підтверджують, що дії армії РФ є геноцидом. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20221102-genprokuror-bazvav-pyat-oznak-yaki-pidtvverdzhuyut-shho-diyi-armiyi-rf-v-ukraini-ye-genocyzdom/>

¹⁰Усна доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідуванням порушень в Україні. URL: ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/cuiukraine/20230923-Oral-Update-IICIU-UA.pdf

¹¹Владимир Зеленский: только солидарность может гарантировать справедливый мир для всех. URL: <https://news.un.org/ru/story/2023/09/14444912>

¹²Комісія ООН з розслідування порушень в Україні виявляє подальше систематичне та поширене застосування тортур та невідбачених нападів, що завдають шкоди цивільному населенню. URL: ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/20230925-PR-COI-UA.pdf

¹³Усна доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідуванням порушень в Україні. URL: <https://ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/cuiukraine/20230923-Oral-Update-IICIU-UA.pdf>

¹⁴Україна вимагає від ОБСЄ доєднатися до розслідування дій росЗМІ щодо підбурювання до геноциду. URL: <https://detector.media/infospace/article/217428/2023-09-28-ukraina-vymagaie-vid-obsie-doiednatysya-do-rozsliduvannya-diy-rozsmi-shchodo-pidburuvannya-do-genocidu>

¹⁵ 6 доказів того, що Росія планує геноцид. Лекція Тімоті Снайдера. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/10/23/7149219/>

¹⁶ («Хоть всех уничтожим»: террорист из «ДНР» призвал убивать украинцев миллионами (видео). URL: <https://www.unian.net/war/hot-vseh-unichtozhim-terrorist-iz-dnr-prizval-ubivat-ukraincev-millionami-video-12008616.html>

¹⁷ Выступление Государственного секретаря Энтони Блинкена на Министерском заседании Совета Безопасности ООН по Украине. URL: <https://www.stage.gov/translations/russian/выступление-государственно-го-секре-53>.

¹⁸ Выступление Государственного секретаря Энтони Блинкена на Министерском заседании Совета Безопасности ООН по Украине. URL: <https://www.stage.gov/translations/russian/выступление-государственно-го-секре-53>.

¹⁹ Мінекономіки назвало число українців за кордоном. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4613025-minekonomiky-nazvalo-chyslo-ukraintsiv-za-kordonom>

²⁰ Липчанський М. Українці оцінили своє ставлення до жителів ОРДЛО та Криму. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4617572-ukraintsy-otsinyly-svoie-stavlennia-do-zhyteliv-ordlo-ta-krymu>

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ «УКРАЇНСЬКА ПОЛІТІЯ

Василь Ткаченко

РАШИЗМ:
ЛІЦЕНЗІЯ НА ГЕНОЦИД

ЕСЕЇ

Науково-популярне видання

Науковий редактор
доктор політичних наук
Мироненко Петро Володимирович

Макетування
Щегельський Павло Григорович

Підписано до друку 10 листопада 2023 року
Формат 60х84. Ум. друк. арк. 21
Наклад 100 прим.

ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ»
Вул. Леонтовича, 5, офіс 303, м. Київ, 01054
Тел. (044)-227-82-02, e-mail: aps-m@ukr.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців:
Серія ДК No 5869 від 13.12.2017 р.

Віддруковано в друкарні ТОВ «Друкарня “Рута”»,
вул. Князів Коріатовичів, 11, м. Кам’янець-Подільський
Реєстраційний номер підприємства: 37180607